ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ENDÜSTRİ SONRASI DEĞİŞEN ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN SİNEMADA TEMSİLİ

Salih ERTOSUN

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Derya Nacaroğlu

YÜKSEK LİSANS TEZİ
RADYO TELEVİZYON VE SİNEMA ANABİLİM DALI
RADYO TELEVİZYON VE SİNEMA BİLİM DALI

MAYIS 2023

ankara
HBM

ENDÜSTRİ SONRASI DEĞİŞEN ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN SİNEMADA TEMSİLİ

Salih ERTOSUN

YÜKSEK LİSANS TEZİ
RADYO TELEVİZYON VE SİNEMA ANABİLİM DALI

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

MAYIS 2023

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Salih ERTOSUN

02.06.2023

TEZ ONAY SAYFASI

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Radyo Televizyon ve Sinema Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı 1962601024 no'lu öğrencisi tarafından hazırlanan Endüstri Sonrası Değişen Üretim İlişkilerinin Sinemada Temsili Başlıklı tez çalışması 18/05/2023 tarih ve saatinde yapılan tez savunma sınavında aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak **KABUL** edilmiştir.

	Kabul	**Ret**
Başkan (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):	X	
Üye (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):	X	
Üye (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):	X	
Üye (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):		
Üye (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):		

ENDÜSTRİ SONRASI DEĞİŞEN ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN SİNEMADA TEMSİLİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Salih ERTOSUN

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
MAYIS 2023

ÖZET

Bu tez çalışmasında işçi sınıfının gündelik hayatına sinema aracılığıyla odaklanılmış daha sonrasında ise kapitalizm ve değişen üretim ilişkilerinin işçi sınıfı üzerinde nasıl etkiler meydana getirdiği gözler önüne serilmiştir. Bu kapsamda dört endüstri dönemi, belirlenen beş film çerçevesinde incelenmiş ve işçi sınıfının durumu merkeze alınmıştır. İşçi sınıfının durumu ise eleştirel sosyolojik yöntemin konu aldığı üretim ilişkileri, sınıfsal bilinç, ideoloji, sınıf çatışması, tahakküm ve direniş biçimleri başlıkları altında incelenmiş ve çözümlenmiştir. Ayrıca bu tez çalışmasında endüstri dönemleri ve onları temsil eden filmler, tarihsel bir kronolojiyle ele alınmıştır. Bu tez çalışmasında proleter sınıfın; üretim ilişkilerinde ve teknolojide yaşanan gelişmelerden ötürü, ilk olarak sınıfsal bilincini büyük ölçüde kaybettiğini ve bu durumla bağlantılı olarak günümüzdeki sınıf çatışmasında zayıf bir konuma yerleştiğini açıklamayı ve ardından da işçi sınıfını konu edinen filmlerde bu olgunun nasıl değerlendirildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın bir diğer önemli amacı ise gelişen üretim ilişkilerinin, kapitalist sınıfın ve işçi sınıfının birbiriyle olan ilişkisini nasıl değiştirdiğini ve bu durumun sinema evreninde nasıl karşılık bulduğunu gözler önüne sermektir. Ezcümle bu tez çalışmasında sinema üzerinden geçmişle bugün arasında mukayeseli bir köprü kurulmaya çalışılmış ayrıca kapitalizmin, endüstriyalizmin ve onun getirdiği teknoloji kültürünün işçi sınıfı üzerindeki etkileri ve izleri sinema dilinin perdeye aktardığı temsiller üzerinden sürdürülmüştür.

Bilim Kodu	: 116508
Anahtar Kelimeler	: İşçi Sınıfı, Kapitalizm, Sınıf Çatışması, Üretim İlişkileri, Teknoloji, Makine, Film
Sayfa Adedi	: 247
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi Derya Nacaroğlu

CHANGES ON RELATIONS OF PRODUCTION FOLLOWING THE INDUSTRY AND ITS REPRESENTATION IN THE CINEMA

(M.Sc. Thesis)

Salih ERTOSUN

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

THE INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

MAY 2023

ABSTRACT

This thesis focuses on the everyday life of the working class in cinema and then shows how capitalism and changing relations of production affect the working class. In this context, the study focuses on the situation of the working class and examines four industrial eras in the context of five films. To this end, the situation of the working class is studied and analyzed from the perspectives of production relations, class consciousness, ideology, class conflict, domination, and forms of resistance, which are the subjects of the critical sociological method. In addition, this work analyzes the industrial eras and the films that represent them in a historical chronology. The aim of this thesis is to explain, first, how the proletariat has largely lost its class consciousness due to the development of production relations and technology, and then, how this phenomenon is portrayed in films about the working class. Another important aim of the study is to show how the changing relations of production have altered the relationship between the capitalist and working classes and how this situation is reflected in the cinematic universe. In conclusion, the study attempts to build a comparative bridge between the past and the present through the medium of cinema and also to examine the effects and traces of capitalism, industrialization, and related technological culture on the working class through the representations transmitted to the screen through the language of cinema.

Science Code	: 116508
Key Words	: Working Class, Capitalism, Class Conflict, Production Relations, Technology, Machine, Film
Page Number	: 247
Supervisor	: Dr. Teach Member Of Derya Nacaroğlu

TEŞEKKÜR

Bilim denilen olgu asla tek başına ortaya çıkmış ve bireylerin kendisiyle sınırlı kalmış bir şey değildir. İnsanların edindiği bilgiler ve ortaya çıkan somut eserler belli belirsiz birçok kolektif sürecin sonucu olarak ortaya çıkar. Bu ortaya çıkış kimi zaman üzerimizde hiçbir zaman etkisi olmadığını düşündüğümüz insanlar tarafından kimi zamansa yakın dostlarımız, ailemiz, iş arkadaşlarımız, hocalarımız sayesinde meydana getirilir. Bu tez çalışması da tam olarak böyle bir sürecin ürünüdür. Ben de bu yüzden ilk olarak tez çalışmamda bana büyük yardımları olan ve fikirlerime sonuna kadar saygı duyan danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Derya Nacaroğlu'na teşekkürlerimi sunarım. Zihin dünyamı genişleten ve bana her seferinde "yaptıysan olmuştur" diyerek destek veren Doç. Dr. Şeyma Balcı'ya teşekkür etmeyi kendime borç bilirim. Daha sonrasında ise bu çalışma sürecinde gerek fikirleriyle gerekse verdiği emek ve zamanla bana büyük katkılar sunan dostum, çalışma arkadaşım Mehmet Erol'a, gülüşünü, yardımını, sevecenliğini benden hiçbir zaman esirgemeyen Abdullah Güray Başakcioğlu'na ve İngilizcemin yeterli gelmediği zamanlarda yardımıma koşan Muhammet Sinan Alpsoy'a teşekkür ederim. Engin bilgisini diğer insanlarla paylaşmakta hiçbir beis görmeyen ve her fırsatta bireysel aydınlanmama katkı sunan Dr. Öğr. Üyesi Sarper Bütev'e de bana kattığı her şey için minnet duyarım. Ayrıca bu çalışmaya doğrudan katkısı olmasa da hayatımdaki yerini hiçbir zaman yadsıyamayacağım hocam ve ağabeyim Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Selman Seyhan'a minnettarım. Hayata gözlerimi açtığım günden beri yanımda olan sevgili anneme ve babama ayrıca daha sonra aramıza katılan canım kardeşime bana bu süreçte her türlü desteği verdiği için sonsuz kere teşekkür ederim. Hayatıma rastlantısal giren daha sonrasında ise yaşamımın *a priori*'sine dönüşen sevgilime de bana verdiği destekten dolayı sevgilerimi sunarım. Son olarak adını burada zikretmediğim hayatımdan gelip geçmiş ve hâlen hayatımda olan binlerce kişiye müteşekkir olduğumu belirtmek isterim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET iv

ABSTRACT v

TEŞEKKÜR vi

İÇİNDEKİLER vii

ŞEKİLLERİN LİSTESİ xi

RESİMLERİN LİSTESİ xii

1. GİRİŞ 1

2. TARİH BOYUNCA ÜRETİM İLİŞKİLERİ 11

2.1. Antikitede Kölelik 11

2.1.1. Antik Yunan ve Roma'da Kölelik 14

2.1.2. Köleliğin İdeolojik Temelleri (Kölelik İdeolojisi) ve Sınıf Çatışması 17

2.2. Feodalizm ve Köleliğin Dönüşümü 21

2.2.1. Din, İdeoloji ve Sınıf Çatışması 23

2.3. Modern Topluma Geçiş ve Kapitalizmin Doğuşu 29

2.4. Endüstri 1.0 ve Kapitalist Üretim Biçiminin Doğuşu 35

2.4.1. Teknik İlerleme 37

2.4.2. Teknik ve Evrensel Emek 38

2.4.3. Toplumsal Sınıflar 39

2.4.4. Sınıfsal Farklılıklar ve Proleter Sınıf Bilincinin Oluşumu 40

2.4.5. Sınıfsal Farklılıklar ve Burjuva Sınıf Bilincinin Oluşumu 41

2.4.6. Çalışma Şartları 43

2.4.7. Sınıfsal Bilinç ve Emek 46

2.4.8. Sınıf Çatışması 48

2.4.8.1. Proletarya 48

Sayfa

2.4.8.2. Burjuvazi 50

2.4.8.3. Kapitalizmin yeniden üretimi 53

2.5. Endüstri 2.0 56

2.5.1. Endüstri 1.0'dan 2.0'a Geçiş ve Üretim Araçlarındaki Farklılaşma 56

2.5.2. Taylorizm 58

2.5.3. Fordizm 60

2.5.4. Vasıfsızlaştırma 60

2.5.5. Çalışma Saatleri ve Ücretler 61

2.5.6. Orta Sınıf ve Bürokrasi 62

2.5.7. Çalışma Şartları ve Yabancılaşma 64

2.5.8. Sınıf Çatışması ve Bilinçsel Düşüş 65

2.5.9. Son Büyük İşçi Ayaklanması 69

2.6. Endüstri 3.0 76

2.6.1. Postfordizm 77

2.6.2. Neoliberalizm 81

2.6.3. Küresel Kapitalizm ve Eşitsizlik 85

2.6.4. Küresel Kapitalizm Genişlemesi 89

2.6.5. Ulusal Şirketten Ulus Ötesi Şirkete 90

2.6.6. Komünizmden Kapitalizme Çin 92

2.6.7. Çin'deki İşçi Sınıfının Durumu 94

2.6.8. Çin'deki Toplumsal Sınıflar ve Sınıf Çatışması 98

2.6.9. ABD ve Postfordizm Etkileri 102

2.6.10. Kapitalist Sınıf Yapısındaki Değişimler 104

2.6.11. Kapitalizm, Bio İktidar ve Sınıf Çatışması 106

2.6.12. İşçi Sınıfının Yenilişi 109

Sayfa

2.7. Endüstri 4.0 112

3. FİLMLERDE ÜRETİM İLİŞKİLERİ VE SINIF ÇATIŞMASI..... 121

3.1. *Germinal* (1993, Claude Berri) 121

3.1.1. Proletaryanın Çalışma Şartları 121

3.1.2. Teknik İlerleme ve Üretim Araçları 129

3.1.3. Proletaryanın ve Burjuvazinin Yaşam Şartları..... 130

3.1.4. Sınıf Bilincinin Oluşumu ve Sınıf Çatışması 139

3.2. *Modern Zamanlar* (1936, Charles Chaplin)..... 155

3.2.1. Teknolojik Gelişim ve Fabrika Sistemi..... 155

3.2.2. Endüstri 2.0 ve İşçi Sınıfının Durumu Teknolojik Gelişim ve Fabrika Sistemi..... 158

3.2.3. Endüstri 2.0 ve Yabancılaşma 164

3.3. İşçi Sınıfı Cennete Gider (1971, Elio Petri) 168

3.3.1. Teknolojik Makine ve Kendine Yabancılaşan “Ben”lik 168

3.3.2. Refahın Yükselişi ve Sınıfsal Bilincin Düşüşü 176

3.3.3. Sınıfsal Yapının Değişimi ve Beyaz Yakalı Sınıf..... 178

3.3.4. 68’ Eylemleri ve Sınıf Çatışması 181

3.4. *Last Train Home* (2009, Lixin Fan) 193

3.4.1. Çinli İşçilerin Yaşam ve Çalışma Şartları 193

3.4.2. Fason Üretim, Ulusötesi Şirket ve Sınıfsal Yapının Değişimi..... 206

3.4.3. Yabancılaşma 208

3.4.4. Sınıf Çatışması ve Sınıfsal Bilinç..... 209

3.5. *American Factory* (2019, Steven Bognar ve Julia Reichert)..... 212

3.5.1. Postfordizm ve İletişim 212

3.5.2. Merkez ve Periferi Kaynaşması 220

3.5.3. Endüstri 3.0 ve Sınıf Yapısının Değişimi..... 226

Sayfa

3.5.4. Sınıf Çatışması ve İşçi Sınıfının Yenilişi 226

3.5.5. Endüstri 4.0 ve İşin Sonu 231

4. SONUÇ 235

KAYNAKLAR 241

ÖZGEÇMİŞ 247

ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Şekil **Sayfa**

Şekil 2.1. Modern çağdaki tüm şirketlerin sermaye boyutları 32

Şekil 2.2. Kapitalizmin döngüsel yapısı..... 54

Şekil 2.3. Robotların yükselişi kitabı 55. sayfa..... 112

RESİMLERİN LİSTESİ

Resim **Sayfa**

Resim 3.1. Bonnemort kara salya hastalığına yakalanmıştır 122

Resim 3.2. Maheu ailesinin kahvaltısı 123

Resim 3.3. İşçiler ailecek madene doğru gider 123

Resim 3.4. Madende çalışan çocuk işçiler 124

Resim 3.5. Lantier payandaları tamir eder 126

Resim 3.6. Maheu, Lantier'i vazgeçirir 126

Resim 3.7. Paul kırık payandaları görür 126

Resim 3.8. Jeanlin göçük altında kalır 126

Resim 3.9. Maheu eksik maaş alır 128

Resim 3.10. Lantier ve Catherine madenin içinde yemek yer 128

Resim 3.11. Buhar makinesi ve makinist Souvarine..... 130

Resim 3.12. İşçi evleri..... 131

Resim 3.13. Burjuva sınıfının köşkü, atı, av köpekleri, giyim tarzı, eşyaları, sofra düzeni 132

Resim 3.14. Burjuvazi ve ayna fetişizmi 133

Resim 3.15. Maheu ve Maheude çocukların evden ayrılmasından endişe duyar . 134

Resim 3.16. Cecile çocuklara çörek verir 135

Resim 3.17. Maheude'nin utancı 135

Resim 3.19. Panayır ve çalgıcılar..... 137

Resim 3.20. Panayır ve alkol tüketimi 137

Resim 3.21. Panayır ve evlilik 137

Resim3.22. Paul ve Cecile köşk içinde evlenir..... 138

Resim 3.23. Burjuvazinin menüsü 138

Resim 3.24. İşçinin menüsü 138

Resim 3.25. Rasseneur ve Maheu birbirine malumat verir..... 141

Resim **Sayfa**

Resim 3.26. Souvarine, Rasseneur ve Lantier'in tartışması 142
Resim 3.27. Burjuvazi ve işçi sınıfı arasındaki tartışma 146
Resim 3.28. İşçiler eyleme geçmek için meydanlarda toplanır 147
Resim 3.29. İşçiler, Deneulin'den zam ister 148
Resim 3.30. Deneulin, Chavali ikna eder 148
Resim 3.31. Ludizm hareketi 149
Resim 3.32. İşçi eylemleri ve burjuvazinin kaçışı 150
Resim 3.33. Jandarma bölgeye intikal eder ve işçileri geri püskürtür 151
Resim 3.34. Manevi etki ve sınış çatışması 153
Resim 3.35. Manevi etki ve sınış çatışması 153
Resim 3.36. Açılış sahnesi 156
Resim 3.37. Fabrika medeniyeti ve makineler 157
Resim 3.38. Sürü insanı 159
Resim 3.39. Obje Çobanı 160
Resim 3.40. Müdür ve Şarlo 161
Resim 3.41. Müdür ve makine 162
Resim 3.42. Makine ve Şarlo 163
Resim 3.43. Makine arızalanır 163
Resim 3.44. İksion ve Şarlo 164
Resim 3.45. Şarlo, gündelik hayatta üretim yapmaya çalışır 167
Resim 3.46. Şarlo, akıl hastanesine kaldırılır 167
Resim 3.47. Makine, ustabaşını yutar 168
Resim 3.48. Şarlo, ustabaşını kurtarır 168
Resim 3.49. Lulu erotik istencini üretime aktarır 170
Resim 3.50. Kronometre ve üretim 172
Resim 3.51. Lulu parmağını kaybeder 174

Resim **Sayfa**

Resim 3.52. Lulu, Militina'yı akıl hastanesinde ziyaret eder 175
Resim 3.53. Lulu'nun evi..... 177
Resim 3.54. Kapitalistin büstü 180
Resim 3.55. Beyaz yakalı sınıf ve yönetici 181
Resim 3.56. Öğrenciler, işçileri devrime ve işi reddetmeye çağırır..... 183
Resim 3.57. Lulu diğer işçilerle anlaşmazlık yaşar..... 185
Resim 3.58. İşçiler eyleme gitmeye karar verir 187
Resim 3.59. Polisler, yönetim öğrenciler ve işçiler birbiriyle kavga eder 189
Resim 3.60. Lidia, öğrencilerle tartışır..... 190
Resim 3.61. Çinli işçilerin göçü..... 194
Resim 3.62. Guangdong şehri 195
Resim 3.63. Sokakta oyun oynayan bebekler 195
Resim 3.64. Made ın Chına yazılı koliler 195
Resim 3.65. Üretim merkezi 195
Resim 3.66. Üretim tezgâhları 196
Resim 3.67. Tezgahlarda uyuyan bebekler 196
Resim 3.68. Zhang çiftinin banyosu 197
Resim 3.69. Zhang çiftinin yatakları..... 197
Resim 3.70. Zhang çifti bilet bulmaya çalışır 197
Resim 3.71.Yolcu trenlerinin kabinleri..... 197
Resim 3.72. Büyük annenin ve Zhang çiftinin çalışkanlık tavsiyeleri..... 199
Resim 3.73. Qin'in, çalışma, yatma ve iş yeri 201
Resim 3.74. Qin, tüketim kültürüne dahil olmaya başlar..... 203
Resim 3.75. İşçi göçü..... 204
Resim 3.76. Qin ve Changhua kavga eder 206
Resim 3.77. İşçiler ve ulusötesi şirket..... 207

Resim **Sayfa**

Resim 3.78. Qin ve arkadaşı alıverişe çıkar 209
Resim 3.79. Çalışma ideolojisi 211
Resim 3.80. 2008 Dünya Ekonomik Krizi 213
Resim 3.81. İş görüşmesi 214
Resim 3.82. Rebecca hem avukat hem de çevirmendir 215
Resim 3.83. Çinli işçiler Amerikalı işçiler birbirleri hakkında bilgi 216
Resim 3.84. Amerikalı ve Çinli işçilerin eğlencesi 218
Resim 3.85. Rızanın kazanılması 219
Resim 3.86. Çalışma ritüeli 221
Resim 3.87. Çalışma ritüeli 222
Resim 3.88. Çinli işçilerin üretim şartları 223
Resim 3.89. Mcdivitt ve Çinli işçi arasında geçen diyalog 224
Resim 3.90. Mcdivitt, Çin'de öğrendiği yöntemleri Amerika'da uygular 225
Resim 3.91. Şirketin iletişim endişesi 228
Resim 3.92. Çinli işçilerin ve yönetimin Amerikalı işçilere karşı tavrı 229
Resim 3.93. Çinli işçinin zafer sonrası mutluluğu 230
Resim 3.94. Fabrikada otomatikleşme 232
Resim 3.95. Robotlar ve istihdam 234

1. GİRİŞ

Marx ve Engels *Komünist Manifesto'*da (1848) tüm toplumların bugüne kadarki tarihinin sınıf savaşımlarının tarihi olduğunu ayrıntılı bir biçimde çözümlerler. Engels'e göre antik dünyaya özgü kölelik ilk sömürü biçimidir. Bu biçim Orta Çağ'da serfe modern zamanlarda da ücretliliğe dönüşür (2003, 168). Marx ve Engels'in aktardığı tarihsel perspektif bu tez çalışmasının başlangıç noktasıdır. Bu sebeple ezen ve ezilen sınıf arasındaki üretim ilişkileri, sınıf çatışması ve ideolojik savaşım tarihsel bir perspektifle incelenmiş ardından da bu olguların endüstri toplumundaki izlerinin filmlerde nasıl olduğuna bakılmıştır. Bunun yanı sıra endüstriyel devrimle birlikte toplumun merkezine yerleşen teknolojinin üretim ilişkilerine, burjuvaziye ve proletaryaya etkileri dört endüstri dönemine ayrılmış (1.0, 2.0, 3.0, 4.0) ve sinemanın bu gelişmeleri nasıl temsil ettiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın konusunu; üretim araçlarının endüstri devriminden günümüze içinde bulunduğumuz semiyosferi değiştirmesi ve dönüştürmesi, kapitalizmin makro genişleme dalgalarının, mikro ölçekte işçi sınıfının gündelik hayatını nasıl etkilediği, üretim araçlarındaki teknolojik yeniliklerin üretim anlayışlarına sirayet etmesi ve sınıfsal yapıları nasıl dönüştürdüğü, sınıf çatışmasının endüstri dönemlerinde nasıl bir evrim geçirdiği ve bütün bu ögelerin geçmişten günümüze nasıl bir ilişkiler yumağı meydana getirdiğinin tarihsel bir perspektif ile analizi ve bunun sinema filmlerindeki temsili oluşturmaktadır. Ayrıca bu temsilde, işçi sınıfının durumu; kapitalist sömürü, üretim ilişkileri ve sınıf çatışması bağlamında da incelenmiştir.

Çalışma; Endüstriyel dönemlere uygun filmler üzerinden *Tohum Yeşerince* (Germinal, Claude Berri, 1993), *Modern Zamanlar* (Modern Times, Charlie Chaplin, 1936), *İşçi Sınıfı Cennete Gider* (La Classe Operaia Va İn Paradiso, Elio Petri, 1971), *Eve Giden Son Tren* (Last Train Home, Lixin Fan, 2009), *Amerikan Fabrikası* (American Factory, Steven Bognar ve Julia Reichert, 2019) işçi sınıfının endüstri devirlerinde nasıl bir tahakküme maruz kaldığı, değişen üretim ilişkilerinin işçi sınıfının bilincini nasıl zayıflattığı, sermaye ve emek arasındaki sınıf mücadelesi, teknolojik üretim araçlarının ve işçilerin arasındaki ilişkinin, sinemada nasıl temsil edildiğini göstermeyi amaçlamaktadır.

Bu tez çalışmasında proleter sınıfın; üretim ilişkilerinde ve teknolojide yaşanan gelişmelerden ötürü, ilk olarak sınıfsal bilincini büyük ölçüde kaybettiğini ve bu durumla bağlantılı olarak günümüzdeki sınıf çatışmasında zayıf bir konuma yerleştiğini açıklamayı ve ardından da işçi sınıfını konu edinen filmlerde bu olgunun nasıl değerlendirildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda incelenen filmlerde işçi sınıfının bilinci tarihsel ve kronolojik bir düzlemde ele alınmış daha sonrasında ise filmlerde temsil edilen işçilerin sınıf bilincindeki değişimler birbiriyle mukayese edilmiştir. Bu kronolojik mukayese yöntemi sayesinde işçi sınıfının bilincindeki değişimlerin, işçi filmlerinde nasıl temsil edildiği açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu tezin bir diğer amacı ise adı geçen filmlerin üretim araçlarındaki yenilikleri nasıl ele aldığını göstermek daha sonrasında ise bu yeniliklerin, işçi sınıfı ve kapitalist sınıf arasındaki ilişkileri ne ölçüde tayin ettiğini açıklamaktır. Bu doğrultuda ele alınan filmlerde kapitalist sınıfın üretim araçlarına karşı geliştirdiği olumlu tutum ve bu tutumun işçi sınıfının gündelik yaşamdaki etkileri endüstri devirlerini temsil eden filmler üzerinden değerlendirilmiştir. Müteakiben filmlerde temsil edilen kapitalist sınıfların üretim araçlarını, işçi sınıfına karşı nasıl kullandığı değerlendirmeye tabii tutulmuştur. İncelenen filmler, tıpkı işçi sınıfının bilincindeki değişimlerde olduğu gibi birbiriyle mukayese edilmiş ve kapitalist sınıfın, üretim araçlarına verdiği önemin endüstri dönemlerini temsil eden filmlerde değişip değişmediğine bakılmıştır. Son olarak teknolojik üretim araçlarının endüstri 4.0 çağında işçi sınıfının durumunu hangi yönde etkilediği ve robotların çalışmanın sonunu getirip getirmeyeceği *Amerikan Fabrikası* filmi üzerinden tartışılmıştır. Antik Yunan filozofu Aristoteles "eğer tüm araçlar emredildiğinde veya kendi kendilerine çalışabilselerdi işçilere veya kölelere ihtiyaç kalmazdı" diyerek ilk defa üretim ve teknoloji arasında bağlantıyı kuran kişi olmuştur. Karl Marx da aynı şekilde komünist bir sistem içerisinde teknolojik gelişmelerin emeği özgürleştireceğini düşünmüştür. Bu tez çalışmasında da işçi sınıfı ve teknolojik üretim araçları arasındaki ilişkiyi adı geçen filmlerin nasıl tahlil ettiği irdelenmiş ardından kapitalizm içerisinde gelişen robotların işçi sınıfının durumu negatif bir seyirde mi yoksa pozitif bir seyirde mi değiştireceği farklı düşünürlerin fikirlerinden yola çıkılarak anlatılmaya çalışılmıştır.

Bu tezin başka bir amacı ise kapitalist sermayenin işçiler üzerinde gerçekleştirdiği tahribatı sinema filmlerinin nasıl ele aldığına bakmaktır. Marx, sermayenin ve üretim araçlarının sahibi burjuva sınıfı ile buna karşı emeğini ücret karşılığı satan proleter sınıf arasındaki mücadeleye sıkça dikkat çeker. Bu kapsamda çalışmada sermayenin, teknolojinin, endüstrinin, sınıf çatışmasının ve işçinin evrimine sinema aracılığıyla odaklanılmıştır. Belirlenen dört Endüstriyel dönem (Endüstri 1.0-2.0-3.0-4.0) belirlenen beş film (*Tohumlar Yeşerince, Modern Zamanlar, İşçi Sınıfı Cennete Gider, Eve Giden Son Tren, Amerikan Fabrikası*) çerçevesinde incelenmiştir. Çalışma süresince tercih edilen filmler endüstri dönemlerini ve bu dönemdeki üretim ilişkilerini kronolojik olarak ve derinlemesine ele aldığı için tercih edilmiştir. Ayrıca değerlendirmeye tabii tutulan filmler doğrudan doğruya işçi sınıfının durumunu eleştirel bir perspektifle ele aldığı için ve sınıf çatışmasını teknoloji özelinde konu edindiği için tercih edilmiştir.

Madun sınıflar (köleler, serfler, işçiler) içerisinde bulunduğumuz medeniyetin inşasında diğer birçok aktör gibi pay sahibidir. Madun sınıfın kendinden vermiş olduğu bu payın adı ise "emek"tir. Marx'a göre "insanın özü, çalışma/emektir." Emek bireyin kendisini aşmasının, keşfetmesinin, ifade etmesinin, toplumsallaşmasının bir biçimidir (Meda, 2018: 102, 104, 106). Marx'a göre kapitalist sistemin dünya üzerinde yayılmasıyla birlikte insanın özünü oluşturan emek pazariçinleşmiş ve işçi sınıfı kendi payını hayatını devam ettirebilmek için satılığa çıkartmak zorunda kalmıştır. Bu durumun yanı sıra işçi sınıfı kendi payının tamamını medeniyetin inşasına vakfederken, bu medeniyetin olanaklarından oldukça cüzi miktarda bir pay alabilmiştir. İşçi sınıfını ve onun temsillerini konu edinen birçok filmde işte bu noktadan hareketle kapitalizme ve onun getirdiği çelişkili yapıya karşı eleştirel bir bakış açısı geliştirmiştir. Bu tez çalışmasında da endüstri dönemleri ve onları temsil eden filmler ele alınmış ardından da bahse konu filmlerin, üretim ilişkilerini, sınıfsal bilinci, ideolojiyi, sınıf çatışmasını, tahakküm ve direniş biçimlerini nasıl bir değerlendirmeye tabii tutuğu analiz edilmiştir.

Kapitalist sermayenin endüstrinin ve liberalizmin ortak paydada buluşmaya başladığı 18. yüzyıl'dan günümüze kadar üretim ilişkileri sürekli şekil değiştirmiş ve işçiler de değişen üretim ilişkilerine uyum sağlamak durumunda kalmıştır. Kapitalist sistem, 18. ve 19. yüzyılda sanayileşmiş ülkelerde hiçbir ayrım gözetmeksizin

herkesin çalışmasını beraberinde getirmiştir. Ancak bu durum, işçilere ürettiklerini tüketebilmelerini sağlayan Fordizm ve Taylorizm (Bilimsel İş İdaresi) ile birlikte nispeten değişmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra işçi sınıfının, sınıf bilinci giderek zayıflamıştır. Bunun en büyük sebepleri, hizmet sektöründe çalışan beyaz yakalı sınıfın ekonomik skalada kendi alanını genişletmesi, refah devleti anlayışının benimsenmesi ve endüstri 2.0 ve 3.0'ın beraberinde getirdiği otomasyon teknolojilerinin işçilerin kol emeğinin yerine geçmesidir. 20. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan postfordizm ve neoliberalizm dönemi, küresel ticaretin genişlemesine ve sermaye akışının yönünü (özellikle Asya'ya) yeni gelişmekte olan ülkelere çevirmesine sebep olmuştur. Böylece dünyanın birçok yerinde aynı anda farklı işçi görünümleri meydana gelmiştir. Günümüzde endüstri ve teknoloji, tarihsel düzlemde hiç olmadığı kadar birbirleriyle yakın ilişki içerisindedir. Bu yakınlaşma işçi sınıfının son kertedeki durumunu en çok etkileyen etmenlerden birisidir. Tüm bu izleklerin somut biçimde görülebildiği alanlardan birisi de sinemadır. Endüstriyel devrimlerin görülebildiği filmlerde, işçi sınıfının geçirdiği evrim ayrıntılı bir biçimde verilmiştir. Bu kapsamda çalışmada filmlerdeki işçi sınıfının evrimi; tarihsel, kronolojik bir yöntemle ele alınmış ardından bütün filmler eleştirel sosyolojik yöntemin konu aldığı üretim ilişkileri, sınıfsal bilinç, ideoloji, sınıf çatışması, tahakküm ve direniş biçimleri başlıkları altında incelenmiştir. Bu yöntemle birlikte elde edilen veriler mukayeseli olarak birbiriyle karşılaştırılmış ve endüstri dönemlerini temsil eden filmlerde bu başlıkların hangi açılardan aynı kaldığı hangi açılardan değişime uğradığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Böylelikle bu çalışmada; teknoloji, emek, sermaye konularının seçilen filmlerde nasıl ele alındığı değerlendirilmiş ve bu değerlendirmeler dört endüstri dönemi çerçevesinde birbiriyle mukayese edilmiştir. Bu çalışmayı diğer çalışmalardan farklılaştıran tarafta burada saklıdır. Sinemada işçi sınıfını ele alan diğer çalışmalar incelendiğinde bu çalışmalarda kronolojik olarak tarihte ileri gidilmediği ve bu yüzden farklı dönemlerdeki işçi sınıfı temsillerini birbiriyle mukayese edilmediği gözlemlenmiştir. Bütün bu veriler göze alındığında bu çalışmanın literatüre tarihsel bir perspektifle yakınlaşılması açısından katkı sağladığını söylemek mümkündür. Bu çalışmanın bir diğer özgünlüğü ise bahse konu filmleri, tarihsel hadiselerle (röportaj, mülakat vb.) desteklemesi ve ortaya konan iddiaları birçok nicel veriyle desteklemesinde yatmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünü oluşturan temel kuramsal bölümde; tarım toplumundan endüstri toplumuna uzanan süreçte köle, serf ve özgür işçinin üretim ilişkilerindeki yeri, egemen sınıfla mücadelesi ve ideolojinin rızanın imalatındaki yerine bakılmış ve eleştirel bir bakış açısıyla analiz edilmiştir. Ek olarak köle ve serfin zamanla nasıl modern proletere evrildiği Maurice Dobb'un kapitalizme geçiş tartışmaları üzerinden değerlendirmeye tabii tutulmuştur. Ardından Andre Gorz'un teknolojik gelişmelerin işçi sınıfının bilincini ve eylem kapasitesini zayıflattığı düşüncesinden hareketle (1986: 26), endüstri 1.0'dan 4.0'a kadar geçen dönem mercek altına alınmıştır. Tıpkı Gorz gibi teknolojinin işçi sınıfına etkilerini konu alan Günther Anders ve Lewis Mumford'da gelişen üretim araçlarının, yeni yönetim ilkelerinin uygulanmasının önünü açtığını, yabancılaşmayı daha katmanlı bir hale getirdiğini, işçi sınıfının bilincini olumsuz yönde etkilediğini, emeğin giderek daha önemsiz bir hale getirdiğini savunmuştur. İki yazarda neredeyse birbiriyle aynı şekilde endüstri 2.0 ve sonrasındaki makineleşmenin, işçi sınıfını "makine çobanı" (2017:369), "obje çobanı" (2018b: 116), yaptığını savunmuştur. Bu tez çalışmasına konu olan işçi filmleri ve bu filmlerdeki temsiller incelendiğinde bahse konu yazarların görüşlerinin nasıl karşılık bulduğu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda incelenen film temsilleri üç yazarın iddiaları çerçevesinde değerlendirilmiş ve her endüstri döneminde makineleşmenin işçi sınıfının bilincini ve eylem kapasitesini nasıl etkilediği gözlemlenmiştir.

Bu tez çalışmasında sınıf çatışmasına ve sınıf yapısına dair nesneler Marx'ın sınıf kuramından yararlanılarak incelenmiştir. Marx ve Engels *Komünist Manifesto*'da üretim araçlarına, sabit ve geçici sermayeye sahip insanları burjuvazi, bu araçlara ve sermayeye sahip olmayan, ellerinden çalışmaktan başka bir şey gelmeyen insanları proletarya olarak nitelendirmiştir. Marx ve Engels'in inşa ettiği bu ikili tema endüstri 1.0 devri sınıf yapısının bel kemiğini oluşturmaktadır. Bu yapı içerisinde burjuvazi tam olarak erk sahibidir. O, bir aile reisi, patron, yönetici ve üretim araçlarının sahibidir. Ayrıca burjuvazi ve proletarya arasındaki ilişkiler ve çatışmalar neredeyse omuz omuza devam etmektedir, eşitsizlik boyutu oldukça derindir, proletaryanın yaşam ve çalışma şartları organizmanın olanak tanıdığı en asgari seviyededir, buna karşın burjuvazinin şartları da bir o kadar iyidir. Engels'in deyimiyle bu iki sınıf "birbirine hiç benzemez iki ırkın oluşturduğu iki ulus gibiydiler" (2007: 160). Marx ve Engels, endüstri 1.0 devrindeki sınıf çatışmasındaki

yoğunlaşmayı bu verilere dayanarak geliştirmiştir. Bu tez çalışmasına ait kuramsal kısım ve film çözümlemesi bu iki yazarın görüşleri çerçevesinde ele alınmıştır. Marx ve Engels'in sunduğu veriler ışığında endüstri 1.0 devrini temsil eden *Tohumlar Yeşerince* incelenmiş ve bu devirdeki sınıf çatışmasının, sınıf yapısının filmde nasıl ele alındığı açıklanmaya çalışılmıştır. Daha sonrasında ise diğer endüstri devirlerini temsil eden filmlerde bu sınıf dokusunun ve sınıf çatışmasının ne şekilde ele alındığı Marx ve Engels'in altını çizdiği verilerin endüstri 1.0 devrinden sonraki filmlerde farklı şekilde ele alınıp alınmadığı değerlendirmeye tabii tutulmuştur.

Bu tezde kapitalizm eleştirisi ise ekonomi politik kuram yardımıyla geliştirilmiştir. "Friedrich Engels'in deyimiyle 'tarihsel bir bilim olarak' Ekonomi Politik 'öncelikle üretim ve müdahalenin evrimindeki her bir aşamanın özel yasalarını araştırmak zorundadır ve ancak bu araştırma tamamladıktan sonra üretim ve mübadelenin bütünü için geçerli genel yasaları ortaya koyabilir" (Engels'ten aktaran Dobb, 1992: 29). Engels'in ortaya koymuş olduğu tarihsel görüş bu tez çalışmasına kılavuzluk etmiştir. Çalışmanın kuramsal kısımda üretim araçlarındaki yeniliklerin mübadele ilişkilerini nasıl etkilediği ve bu etkinin her bir endüstri devrinde nasıl bir gelişim izlediği değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın film çözümlemesi bölümünde ise kuramsal kısımdaki verilerin filmlerde ele alınan işçilerin gündelik hayatına nasıl etki ettiği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın film çözümleme kısmında sinema ve işçi sınıfı ilişkisi; işçilerin farklı endüstri dönemlerindeki sosyo-ekonomik hayatları, kapitalizmin işçi sınıfında yol açtığı tahribatlar, teknoloji ile işçi sınıfı arasındaki ilişki, sınıf çatışması ve sınıf bilinci, sinemanın anlatı yaratımındaki imaj, kurgu, montaj, renk, mizansen, gibi içkin olanakları düzleminde açıklanmaya çalışılmış ve sinemanın söz konusu bu olanaklarla işçi sınıfının temsili konusundaki kabiliyetine vurgu yapılarak değerlendirilmiştir. Bu tez çalışmasında filmler çözümlenirken Becker'ın temsil anlayışı benimsenmiştir. Becker'a göre temsil; en basit manasıyla toplum üzerine düşünen "birinin bize toplumsal hayatın bir yönüne dair söylediği, anlattığı herhangi bir şeydir" (2016: 25). Becker, bütün temsil yapılarını (dramalar, kurgular, filmler, fotoğraflar, haritalar, tablolar, matematiksel modellemeler) "toplumu ya da onun bir kesimini anlatmanın" farklı yolları olarak nitelendirir (2016: 26). Onun temsil yaklaşımına göre temsil üreticileri belirli zanaatlar yardımıyla (ve zorunlu olarak o

zanaatın sınırları içinde) gerçekliğe temas eder ve iletiler oluşturur. Bu nedenle temsil kullanıcıları "hiçbir zaman gerçekliğin kendisi ile değil daha ziyade belli bir zanaatın konvansiyonel materyallerine ve diline çevrilmiş bir gerçeklik ile uğraşır" (2016: 46). Becker, temsil üzerine görüşlerini bir haritalama örneği üzerinden somutlaştırır. Ona göre "bir küreyi çarpıtma olmadan düz bir yüzeye yansıtamazsınız. Bir haritaya sahip olmanın bedeli, kullanıcının kabullenmeyi öğrendiği çarpıtmadır" (2016: 134). Becker'ın görüşlerinden anlaşılacağı üzere temsiller, gerçeklik ve seçilen zanaatın potansiyeli ile üreticinin kabiliyeti ve alımlayıcının kapasitesi arasında mekik dokur. Bu gelgit hali temsiller üreten bir sanat dalı olan sinema içinde geçerlidir. Sinema, kendi sınırları içerisinde gerçeklik ve sanat arasında daima bir gezinti halindedir. Üretilen bir filmde yer verilen bütün sahneler, diyaloglar, çekim açıları, kullanılan materyaller ve semboller, sesler, ışıklar, ele alınan konu, konunun ele alınış şekli, kıyafet tasarımı, tarih, vb. birçok öge, gerçeklik ve sanat arasında seyir halindedir. Becker, temsillerin bu şekilde sanat ve gerçeklik arasında seyahat etmesini bir uzlaşmazlık olarak değil uyum olarak görür:

> "Bir toplumsal olgunun sanatsal temsilinin sunulduğu farzımuhal hakikat, bu işin sanatsal değerini takdir etmemizde vazgeçilmez bir öğedir. Bir başka deyişle, sanat ve hakikat, birini seçerseniz diğerinden vazgeçeceğiniz, asla ikisini birlikte seçemeyeceğiniz, birbirinin karşıtı amaçlar gütmezler. Pek çok eserde ya sadece ikisine sahip olursunuz ya da hiçbirine sahip olmazsınız: Hakikatsiz sanat olmaz. Eserin toplumsal gerçekliğe dair öne sürdüğü iddiaların doğruluğu o eserin estetik etkisine katkı yapar" (2016: 175).

Tezin ikinci bölümünde ele alınan filmlerin, tarihsel hadiselerle (başka bir deyişle yazarların bakış açısındaki tarihsel gerçekliklerle) uyumlu olup olmadığı birçok sağlamlık testinden geçirilerek değerlendirilmeye tabii tutulmuştur. Ancak bu durum filmlerin tam olarak gerçekliği olduğu gibi sunduğu veya malumun ilanını gösterdiği anlamına gelmemektedir. Becker'ın üst satırlarda söylediği gibi her temsil yalnızca belli bir bakış açısını belirli şekillerde sunabilir. Sancar'ın deyimiyle "temsil kavramı, temsil eden ve edilen arasında" mutlak bir örtüşmeyi varsaymaz (2008:72). Zira bu durum bakış açılarının yanlış olduğu anlamına da gelmemektedir. Filmlerin gerçekliğe dair sunduğu bakış açısı gerçekliğin sanatsal bir görünüşüdür.

Becker'ın temsillerle ilgili görüşleri bu tez çalışmasındaki film çözümleme yöntemine şekil vermiştir. Bu süreçte ilk olarak endüstri 1.0'dan endüstri 4.0'a kadar uzanan tarihsel süreçte işçi sınıfının durumu, sınıfsal bilinç, sınıf çatışması, sınıfsal yapı, teknolojik gelişim ve üretim ilişkileri bağlamında kuramsal olarak ele alınmış

ardından film çözümlemesi kısmında kuramsal verilerin sinema evrenine nasıl intikal ettiği ve filmlerin bu olguları gerçeklik ile sanat arasında nasıl bir dengede ele aldığı değerlendirilmiştir.

Bu tez çalışmasının film çözümleme kısmında ayrıca sosyolojik eleştiri yöntemi kullanılmıştır. "Sosyolojik eleştiri anlayışının temelinde filmlerin sınıf, ırk, cinsiyet ya da ulus gibi eksenler etrafında değerlendirilmesi bulunmaktadır. Bu çözümlemede toplumsal yapı, toplumsal rol, toplumsal değişme, tip, toplumsal ilişki, üretim ve tüketim biçimleri, yabancılaşma, anomi, toplumsal kontrol, toplumsal hareketler temel kavramlar olarak öne çıkar" (Akbulut, 269). Çalışmaya konu olan filmlerde sosyolojik eleştiri yönteminin sınıf, üretim, tüketim, yabancılaşma ve toplumsal ilişki taraflarıyla ele alınmıştır.

Bu araştırmanın varsayımları ise şunlardır:

1. Sinema, endüstri sonrası değişen üretim ilişkilerini temsil etme yeteneğine sahiptir.
2. Endüstri devirleri ve filmler, değişen üretim ilişkileri doğrultusunda bölümlere ayrılmıştır.
3. Sinema, kapitalizmin majör ölçekte sebep olduğu değişimleri minör ölçekte temsil eder.
4. Sinema filmleri içinde bulunduğu zamanın ruhunu temsil eder.

Bu tezin kuramsal altyapısı endüstri öncesi ve sonrası olmak üzere iki bölümde incelmiştir ancak film çözümlemeleri sadece endüstri sonrası dönem için uygulanmıştır. Bu kapsamda ilk buharlı makinelerden günümüzdeki dördüncü dalga teknolojilerine kadar uzanan üretim ilişkilerinin işçi sınıfının ve sinemada temsili konunun ana çerçevesini oluşturmuştur. Çalışmada genel itibariyle en büyük emekçi kitlesini oluşturan kol işçisine değinilmiş fakat endüstrinin son dönemlerinde, beyaz yakalı sınıfa ve yöneticilere de yer verilmiştir. *Tohumlar Yeşerince, Modern Zamanlar, İşçi Sınıfı Cennete Gider, Eve Giden Son Tren* ve *Amerikan Fabrikası* filmlerinin incelendiği bu tezde işçilerin değişen sermaye ve üretim ilişkileri çerçevesinde yaşadıkları değişimleri sinema filmlerinin nasıl ele aldığı değerlendirilmiştir. *Tohumlar Yeşerince* filminde Endüstri 1.0, *Modern Zamanlar ve İşçi Sınıfı Cennete Gider* filminde Endüstri 2.0, *Eve Giden Son Tren* filminde Endüstri 3.0, *Amerikan Fabrikası* filminde ise Endüstri 3.0 ve Endüstri 4.0

işlenmiştir. Böylelikle Endüstri 1.0, 2.0, 3.0, 4.0'da Batı Toplumundaki işçiler üzerinde durulurken Endüstri 3.0'da 3. Dünya ülkelerindeki işçiler de incelenmiştir. Ayrıca çalışma evrenine Dünya sinemasından filmler örneklem alınmış Türk sineması çalışmanın dışında bırakılmıştır. Bu tezde kuramsal kısma ait verilere ise literatür detaylı bir şekilde incelendikten sonra erişilmiştir.

2. TARİH BOYUNCA ÜRETİM İLİŞKİLERİ

2.1. Antikitede Kölelik

Alvin Toffler *Üçüncü Dalga* kitabında uygarlığı üç parçaya böler. Birinci dalga tarım toplumunu, ikinci dalga endüstri toplumunu ve üçüncü dalga da günümüz toplumunu temsil etmektedir (Toffler, 2008: 11). Toffler'ın bahsettiği birinci dalga devrimiyle avcı-toplayıcılıktan tarıma toplumuna veya çoban göçebe örgütlenmeye dayalı yapılanmaya geçen topluluklarda toplumsal cinsiyet, otorite ve mülkiyet yapılarında önemli değişimler meydana gelir (Yılgür, 2015: 215). Avcı-toplayıcı toplumların belirgin özelliklerini şu biçimde sıralamak ve açıklamak mümkündür: Üretim ilişkileri, özel mülkiyet ve toplumsal statü, anaerkil yapı, cinsellik ve yaşam şekli.

- Üretim ilişkileri: Avcı-toplayıcı dönemde üretim ilişkileri ve sosyal hayat tarım toplumunun aksine çok basittir. İlkel toplumlarda insanların yalnızca ellerinden geldiğince iyi bir biçimde beslenmeleri ve korunmaları gerekir. Braidwood'a göre ilkel insanlar "bunu nerede olanak bulurlarsa avlanarak, hayvanları yakalayarak ve kendilerine yiyecek sağlayarak ve mağaraların, ateşin ve basit aletlerin kendilerine sağladığı kadar korunarak sürdürüyorlardı" (2008: 262). Avcı-toplayıcı dönemde üretim yalnızca cinsiyet ve yaş gurupları üzerinden farklılaşır. Erkekler çeşitli hayvanları avlar ve geçici yerleşim bölgelerine getirir aynı zamanda başka klanları işgal eder. Kadınlar geçici yerleşim bölgelerinde bulunur, belirli yiyecekler toplar (Engels, 2003: 151).
- Özel mülkiyet ve toplumsal statü: Avcı-toplayıcı toplumlarda komünal bir yapı hâkimdir ve tüm ürünler, ihtiyaçlar doğrultusunda kolektif bir çalışma sonucunda elde edilir. Bu yüzden ne üretim araçlarında ne de herhangi mülkiyette kişisel bir hak söz konusudur, yalnızca ortak mülkiyet mevcuttur. Bu koşullar statüsel farklılıkların oluşması için elverişli değildir. "Yani insanların özel mülkiyeti, insanın insan tarafından sömürülmesi ve sınıflar yönünde hiçbir düşünce söz konusu değildi[r]" (Diakov ve Kovalev, 2014: 7).
- Anaerkil yapı: Engels ilkel toplumların yapısal olarak kadını özel ve özgür bir konuma yerleştirdiğini savunur (2003: 48).

- Cinsellik: Avcı-toplayıcı toplumlarda çok eşlilik yaygın bir ilişki biçimidir, dolayısıyla doğan çocukların anneleri bilinir fakat babalarının kim olduğu bilinmez. Bu durum soyun kadın aracılığı ile aktarılmasına sebep olur ve kadının toplumdaki rolünü daha da güçlü hale getirir (Engels, 2003: 63).
- Yaşam şekli: Avcı-toplayıcı toplumlar genel itibariyle ihtiyaçları doğrultusunda tüketim gerçekleştirir. Ayrıca bu toplumlarda göçebe yaşam tarzının benimsendiği ve nüfus yoğunluğunun seyrek olduğu bir yaşam biçimi görülür. Bu özellikler mülkiyetin ortaya çıkmasının önündeki en büyük engeldir.[1]

Aristoteles'in *Politika* (2017) eserinde değindiği gibi; bir insan iki şekilde köleleştirilebilir. Bunlardan ilki kazanılan bir savaş sonucunda özgür insanın köle haline getirilmesi diğeri ise borcunu ödeyemeyen bir insanın köleleştirilmesidir. İlk toplumlarda mülkiyet ortaklığı hısımlar arasında herhangi bir borçluluk durumunun oluşmasının önünde bir engeldir. Diğer yandan klanların birbirleriyle savaşmaları sonucunda ele geçirilen mahkûmlar ya öldürülür ya da klanın bir üyesi olarak kabul görür ve böylece ilkel toplumlarda kölelik mefhumu hiçbir zaman var olmaz. Peki ama ilkel insan neden hür ve göçebe bir yaşam biçimi yerine statüsel farklılıkların, köleliğin ve mülkiyetin var olduğu bir dünyaya geçmeyi tercih eder? Bu sorunun en belirgin yanıtı, hızlı nüfus artışı ve kaynak yetersizliğidir. Avcı-toplayıcı toplumların önemli özelliklerinden biri nüfuslarının az olmasıdır. Nüfus artışı bu ilkel toplumların kendi kedilerini idame etme yetisini yitirmesine neden olmuş ve böylece insanlık yerleşik bir hayat biçimine doğru geçiş yapmıştır.

Şüphesiz insanlığın avcı-toplayıcı yaşam biçimden çoban-göçebe yaşam biçimine ve sonrasında tarım toplumuna geçişi tarihte eşine az rastlanır gelişmeler meydana getirmiştir. Engels'e göre çoban-göçebe yaşam biçimi ilk toplumsal iş bölümünü ve iki sınıfı (efendiler ve köleler, sömürenler ve sömürülenler) ortaya çıkarmıştır. İkinci toplumsal iş bölümü ile de küçük zanaatlar, tarımdan ayrılır ve meslekler ortaya çıkar. "Üretimde ve onunla birlikte emek üretkenliğindeki sürekli artış, insan emek gücünün değerini artırdı. Önceki aşamada başlangıç durumuna ve yer yer görülen kölelik, şimdi toplumsal sistemin esas bir bileştireni durumuna gelir;

[1]Engels'in ve diğer yazarların antropolojiyle ilgili savunduğu bu görüşlerin arkasında, Lewis Henry Morgan düşünceleri ve tezleri vardır.

köleler basit yardımcılar olmaktan çıkarlar, tarlalarda ve atölyelerde, düzinelerle köle işe sürülür" (Engels, 2003: 153-155). "Sulak topraklarda kazmayla yapılan tarla ve meyve tarımı, büyük hayvancılık ve özellikle toprağın sabanla işlenmesi, emeğin verimliliğini büyük ölçüde artırdı: İnsan artık beslenme ve çocuklarının eğitimi için gerekli olandan fazlasını üretmeye başlamıştı" (Diakov ve Kovalev, 2014: 51). "İnsan sonunda tükettiğinden çoğunu üretir duruma geldi. Bu da sömürüyü, yani bir insana bir başka insan tarafından üretilmiş olan tüketim fazlalarına sürekli olarak sahip olma olanağını doğurdu" (Diakov ve Kovalev, 2014:51). Jean-Jacques Rousseau bu durumu şu biçimde ifade eder:

> "En güçlü, olan, daha fazla iş yaptı; en becerikli olan, kendi yaptığı işten en fazla pay aldı, en zeki olan, emeği kısaltmak için araçlar buldu; çiftçi daha fazla demire ya da demirci daha fazla buğdaya gereksinme duydu; eşit çalıştıkları halde biri çok kazandı oysa ötekinin eline ancak yaşayabilecek kadar bir şeyler geçti" (1990: 150).

Bu tahlil aynı zamanda insanların ilk olarak nasıl zengin-yoksul veya köle-efendi olduğuna dair izler de taşır. Kazançlar arasındaki eşitsizliğin bu şekilde derinleşmesi; köleyi özgür insanın üretim aracı haline getirir ve böylece ilk sınıf farklılıklarını yaratır. Jean-Jacques Rousseau'a göre "Bir insanı, başka bir insandan vazgeçemeyecek bir duruma getirmedikçe kul edip köleleştirmek olanaksızdır" (1990: 131). Eski aile hizmetkârları için en önemli olgu açlık ve yoksulluktur. Açlığın baskısı altında efendi ile köle olmak üzere iki taraf arasında adeta bir sözleşme oluşur. "Biri her zaman düzenli besini sağlamakla, diğeri de elinden gelen en iyi hizmeti vermekle yükümlü[dür]" (Lengelle, 1993: 13). Bu karşılıklı muhtaçlık ilkesine dayanan ilişki, Rousseau'nun köle olma şartını karşılar. Yani Rousseau, köleliği efendiliğin bir koşulu olarak kabul eder. Ancak Engels'in de dediği gibi "bir sözleşme yapmak için; kişiliklerine, eylemlerine ve mallarına özgürce sahip olabilen kimselerin eşit bir şekilde karşılaşmaları gerekir" (2003: 77). Eşit şartlara dayanmayan bu sözleşme aynı zamanda eşitsizliğin kaynağı olmuştur.

Her dönemin ana belirleyici unsuru üretim ilişkileridir. Avcı-toplayıcı toplumdan sonraki evrelerde de eşitsizlik üç farklı üretim biçimine de egemen olmuştur (Antik, Feodal ve Kapitalist). Bunlar sırasıyla, Antik toplumda, Feodal toplumda ve Kapitalist toplumda görülen üretim biçimleridir (Zagalov, 1976: 27).

2.1.1. Antik Yunan ve Roma'da Kölelik

İnsanların yerleşik bir hayat biçimini benimsemesi birbirlerinden bağımsız olan klanların yakınlaşmasına sebep olmuş ve böylece önce aşiretler sonra da devlet ortaya çıkmıştır. Nüfusun tek bir merkezde toplanması toplumsal iş bölümünü gerekli kılmış, önceden sadece cinsiyete göre ayrılan iş bölümü artık meslek dallarına göre ayrılmaya başlamıştır. Antik dönemde iş bölümü ilk olarak tarım, hayvancılık ve zanaat üzerinden ilerler. Daha sonra artık-ürünün meta halini almasıyla birlikte ticaret de gelişmeye başlar. Yunan polis devletleri ve Roma İmparatorluğu işte bu aşamaların peyderpey tamamlanmasıyla ortaya çıkmıştır.[2] Göze'ye göre "polis sınırları; belirli bir toprak üzerinde kurulmuş siyasal, sosyal, askeri ve ekonomik bir bütündür" (1989: 1). Avcı-toplayıcı toplumun aksine Yunan ve Roma medeniyetleri, kuruluşları itibariyle toplumsal olarak *pederşahi* veya batı literatüründeki adıyla *paterfamilias* bir yapı içerisindedir. Bu ataerkil yapıda ailenin reisi erkektir ve ilk olarak örf -anane daha sonra da hukuksal açıdan hâkimiyet ondadır. Kan ve mülkiyet ise artık babadan oğula aktarılır duruma gelmiştir.

Antik dönemde karşımıza üç sınıf çıkmaktadır: Mülk sahibi sınıf, özgür ve özgür emeğe sahip olmayan insanlar. Bu sınıfları birbirinden ayırırken kullanılacak en önemli araçların iktisat ve hukuk olduğunu söylemek mümkündür. Bir mülk sahibini özgür insandan ayıran en önemli şey onun geçimini sağlamak için çalışmak zorunda olmayışıdır. Özgür bir insanı köleden ayıran ise emeğinin karşısında ücret alması ve hukuksal olarak kimseye ait olmaması olarak görülebilir. Karl Marx antikitedeki sınıf çatışmasını özgür insan ve köle arasında bir olgu olarak görür (2016: 80). Ancak Hannah Arendt göre "Özgür olmak ne yaşamın zorunluluğuna veya başkalarının buyruğuna konu olmak, ne de kişinin bizzat kendisinin emir veren bir konumda bulunması demekti ne yönetmek ne de yönetilmek anlamına gelmekteydi" (1994: 52). Hannah Arenndt'in görüşünü özgür insanlar ve köleler arasında sınıf çatışması olmadığı şeklinde yorumlamak mümkündür. Sınıf çatışması açık bir şekilde mülk sahibi sınıf ile kendi emeğine sahip olamayan köleler arasında geçmektedir (Croix, 2014: 95).

[2]Roma İmparatorluğu yapısal olarak Yunan polis devletlerinden farklı olsa bile iki uygarlık da ilk başta şehir devletidir.

Karl Marx birçok kitabında, sınıf kavramına yer vermiş ancak hiçbirinde net olarak bu kavramı açıklamamıştır.[3] Bu sebeple Marksist yazarlar arasında sınıflı toplumun sınırlarının ne olacağı üzerine birçok tartışma meydana gelmiştir. Bu duruma örnek olarak Immanuel Wallerstein şu sözlerini gösterebiliriz: "Bir ekonomik sınıf içerisinde bazıları diğerlerinden daha zengin, pazarda diğerlerinden daha başarılı olabilir. Gelir farklılıkları grubun sınıf olmadığını göstermez" (2015a: 330). Bir diğer Marksist düşünür Croix'e göre de bir sınıfın içerisinde bulunan insanların hepsinin aynı kefeye konulmaması gerekir çünkü yapısal olarak birbirleri ile aynı statüde gibi gözüken insanlar başka birçok açıdan birbirinden farklılaşabilir. Ste. Croix'e vurgulamak istediği madenlerde en zor şartlarda çalışan bir köle ile "efendisi tarafından hatırı sayılır bir *peculium* (sermaye) biriktirmesine izin verilen ve hatta kendi altında köleler edinebilmiş bir kölenin" arasında fark olduğuna yöneliktir. Croix'e göre bu köle "her ne kadar o sınıf içindeki yeri çok belirsiz ve efendisinin iyi niyetine bağlı olsa da mülk sahibi sınıfın üyesidir" (Croix, 2014: 68-93). Wallerstein ve Croix yukarıdaki cümleleri sınıflı toplumun heterojen bir yapıda mı olduğu yoksa homojen bir yapıda mı olduğu üzerinde iki farklı görüşü temsil eden bir tartışmadır. Bu konuda Sir Moses Finley'de, Croix ile aynı fikirdedir. Ona göre "herhangi bir tabaka veya sınıf bir diğerlerinden daha üstün veya onlara göre daha aşağı olmasına rağmen, aynı sınıfın içindeki her şahıs da eşit değildi" (2007: 45). Antik Yunan filozofu Aristoteles'in fikirleri de Croix ve Finley aynı konumda yer almaktadır. Ona göre köle köleden efendi efendiden üstündür (Aristoteles, 2017: 21). Tüm bu tartışmaların ışığında sınıflı toplumun yapısının homojen olmaktan daha çok heterojen olduğunu söylemek mümkündür.

Antik dönemin köleleri ise ister bireye ait olsun ister devlete, daima bir mülk olarak görülürdü ve bireysel anlamda aile reisi bu mülkün asli sahibiydi. Aristoteles'in "bir köle yalnızca efendisinin kölesi değildir, bütünüyle efendisinin mülkiyeti altındadır da" sözü kölenin yalnızca canlı bir eşya olarak görüldüğünün açık bir kanıtıdır (Aristoteles, 2017: 15). Malay'a göre antikitedeki köle, mülk edinemez yalnızca efendisinin istediği doğrultusunda belirli kazançları elinde tutar ve harcar (Malay, 1990: 122). Özgür olmayan emek kendi içerisinde üçe ayrılır. Bunlar kölelik, serflik ve borç esaretinden kaynaklanan kölelik biçimleridir. Özgür

[3]Ekstra bilgi için bkz. Marx, *Kapital III*, (2020: 866).

olmayan emek biçimlerinde kişi ürettiği malın tamamını veya büyük bir kısmını efendisine vermekle yükümlüdür. Bu üretim şekli modern topluma kadar dünyanın her köşesinde ve farklı zamanlarda ortaya çıkmıştır.

Croix'de özgür olmayan emeği kendi içinde üçe ayırır

1. Kölelik, 1926 Konvansiyonu tarafından "üzerinde mülkiyet hakkına bağlı olan güçlerden herhangi birinin ya da hepsinin uyguladığı kişinin statü ya da durumu" şeklinde tanımlanmıştır. Alınıp satılır köleliğe ilişkin bu tanımı modern dünya için olduğu kadar antik dünya için de geçerlidir.
2. Serflik, "Serf, kendi geçimi için gerekli üretim araçlarına sahip olmayan, ya da tamamen sahip olmayan, fakat en azından bunları genellikle kalıtsal olarak elinde bulunduran kendi üretken emeğiyle kendi geçimini sağlamakla sorumlu olan, fakat tamamen özgür olmayan bir köylüdür: Kayda değer ölçüde lordunun denetimi altındadır ve genellikle yasayla, fakat bazen de gelenek, sözleşme ya da fethe boyun eğme sonucunda yapılan bir antlaşmayla 'toprağa bağlanmıştır.'"[4]
3. Borç Esareti 1956 Konvansiyonu'nda tanımlandığı şekliyle; "bir borçlunun kendisinin ya da kendi kontrolü altındaki üçüncü bir kişinin kişisel hizmetlerini, borcuna karşılık güvence olarak vaat etmesinden kaynaklanan ve borçlu olunan hizmetlere biçilen makul değerin, borcun tasfiyesi amacıyla örtüşmediği ya da söz konusu hizmetlerin uzunluk ve doğasının sınırlı ve tanımlı olmadığı statü ya da durumdur" (Croix, 2014: 178-180).

Tarihte karşımıza beş farklı üretim biçimi çıkar. Bunlar sırayla avcı-toplayıcı, antik, feodal, kapitalist ve sosyalist toplumlarda görülür. Her dönemin ana belirleyici unsuru ise üretim ilişkileridir. Engels geçmişteki ve modernitedeki bütün üretim biçimlerinin şekilsel olarak farklılaştığını ancak muhteviyatını koruduğunu savunur. Ona göre emek Antik Çağ'da köle, Orta Çağ'da serf ve Modern Çağ'da ise işçi tarafından ortaya konur. Ancak köle olma durumu ne ilk çağda ne de modernite de değişmiştir (2003: 168). Antik dünyada üretim ekseriyetle özgür olmayan emeğe

[4]Serflik her ne kadar feodalite ve Orta Çağ Avrupası'yla özdeşleşmiş olsa da aslında Geç Roma İmparatorluğu'nda ve Sparta'da bu olgunun izlerini görmek mümkündür.

dayanır. Bu karşılıksız ve artı emeğe dayanan üretim şekli sayesinde mülk sahibi sınıf refah içerisinde yaşar (Croix, 2014: 59-61).

Antik dünyayı çağdaş dünyamızdan ayıran iki temel nitelik mevcuttur. Bunların ilki teknolojik farklılık ikincisi ise emeğin ücretlendirilmesidir. Antik dünyada teknolojinin üretime etkisi neredeyse yok denecek kadar azdır ancak modern topluma geçildikçe üretim araçları çeşitlenir ve üretim kapasitesinde muazzam bir artış meydana gelir.

2.1.2. Köleliğin İdeolojik Temelleri (Kölelik İdeolojisi) ve Sınıf Çatışması

İlk olarak 18. yüzyılın Fransız düşünürleri tarafından ortaya atılmış olan ideoloji kavramı bilimsel olmayan birçok yaklaşıma karşı (putlar, safsatalar, ön yargılar vb.) bir reddiye niteliğindedir. Mannheim'a göre kavramın bu pozitif yönü Napolyon'un kendisine karşı çıkan düşünürlere alçaltıcı bir biçimde "ideologlar" demesiyle birlikte ilk kez negatif bir anlam kazanmıştır (2002: 98). İdeolojinin günümüzdeki asıl olumsuz kullanımındaki büyük pay Marx, Engels ve Marksist kuramı benimseyen düşünürlerin çalışmalarına aittir. Çelik'e göre "İdeologların terminolojisinde ideoloji, düşünsel yansımaları açığa çıkartacak bir bilimin adıyken Marx ile birlikte terminoloji tersine çevrilmiş ve ideoloji kelimesi, ideologların ortadan kaldırmayı hedefledikleri yansımaları adlandırmak üzere kullanılmaya başlamıştır" (2005: 32).

Marx'ın belirgin olarak ideoloji kavramına vurgu yaptığı ilk eseri *Alman İdeolojisi'*dir. Bu eserde Marx özellikle iki önemli kısımda ideoloji ve yanlış bilinç arasında bağıntı kurmuştur.[5] Bunlardan ilki "*camera obscura*" metaforundan yararlanarak bilincin ters döndüğüne işaret ettiği kısımdır. Diğerini ise Marx, "Gerçekte, hemen hemen her ideoloji ya bu tarihe değin yanlış bir anlayışa indirgenir ya da bu anlayışı büsbütün bir yana bırakmak gibi bir tutuma varır" (2012: 18) şeklinde açıklamaktadır. Marx'ın ideoloji yaklaşımı, aslında sömüren sınıfa doğrudan doğruya yöneltilen bir yergidir.

Çelik'e göre insanların dünyayı olduğu gibi kavramalarında önlerine iki engel çıkmaktadır bunlar: maddi engeller ve maddi olmayan engeller (2005: 168). Bu engelleri açıklamak için Platon'un mağara alegorisi uygun bir zemin oluşturabilir.

[5]Bu çalışmada ideoloji kavramı yanlış bilinç perspektifinde ele alınmıştır.

Platon doğdukları andan itibaren mağaranın çıkışına sırtları dönük ve zincirlenmiş beş mahkûm tasviri ortaya koyar. Bu insanlar mağaranın dışından gelen yansımaları ve gölgeleri kendi gerçeklikleri gibi kabul eder ve böylece hayatlarına devam ederlerdi. Ancak zincirlerinden sıyrılıp mağaranın dışına çıkmayı başaran bir mahkûm aslında gerçekliğin kendisinin ve diğer mahkûmların gördüğü gibi olmadığını fark eder. Bu aşama mahkûmun maddi engellerden sıyrılarak bilinç edinimi kazandığı aşamadır (Platon, 2016: 269). Platon mahkûmun mağaradan çıkmasıyla zihnin ve bedenin özgürleştiğini tasavvur eder fakat bu çıkarıma maddi olmayan engelleri hesap etmeden varır. En nihayetinde bir canlı olan insan kendisine gen aktarımıyla geçirilmiş davranışların, soyut toplumsal kuralların etkisi altındadır ve öz bilincine tam olarak hâkim değildir. Braudel, bu konuya şu biçimde açıklık getirir:

> "Ben insanlığın yarısından fazlasının gündelik yaşamda gizli olduğuna inanıyorum. Bize miras kalan karmaşık biçimde biriken, bize gelinceye kadar sonsuzca yinelenen sayısız hareket ve tavır yaşamımıza yardımcı olur, bizi hapseder, yaşam boyu bizim yerimize karar verir. Bunlar kışkırtmalar, itkiler, modeller, kimi zaman kökleri hayal edilemeyecek kadar çok eski çağlarda olan eylem biçimleri ve zorunluluklardır. Çok eski ve çok canlı, yüzyıllar öncesine bir geçmiş şimdiki zamana açılır" (2014: 14).

Bu açıdan bakıldığında Platonun mağara alegorisi ve Marx'ın *camera obscura* metaforu birbiriyle maddi koşullar ve yanlış bilinç açısından benzeştir. Basitçe ifade edecek olursak yanlış bilinç egemen sınıfın, kendi iktidarını güçlendirmek, ezilen sınıfı tabi kılmak ya da kendine meşruiyet alanı sağlamak için sıkça başvurduğu bir yöntemdir. Egemen sınıf yarattığı bu yanılsama perdesi sayesinde statükosunu sürekli yeniden üreterek sürdürülebilir bir hegemonya meydana getirmiş olur. Çelik'e göre yanlış bilincin temel stratejileri "çarpıtma, doğallaştırma ve tersine çevirmedir" (2005: 166).

Antik dünyada sınıf çatışması modern dünyadaki çarpıtma, doğallaştırma ve tersine çevirme uygulamalarının aksine daha çok kaba kuvvette dayalıdır. Elbette bu durum ideolojik yöntemlerin asla var olmadığı anlamına gelmez. İdeolojik yöntemler, sadece daha az sistematik bir biçimde uygulamaya konulur. İdeolojik yöntemlerin gelişmesinde Antik dönemin filozoflarının kölelik mefhumu hakkındaki fikirleri oldukça etkilidir.

Aristoteles, hocası Platon'la mülkiyet hakkı ve devletin yönetim şekli gibi birçok konuda fikir ayrılığı yaşamasına rağmen iki düşünürün kölelik hakkındaki

fikirleri ortaktır. Bu düşünürler doğal köleliği savunurlar. Doğal kölelik kuramı; 19'uncu ve 20'nci yüzyıla kadar yöneten sınıfa oldukça güçlü bir meşruiyet alanı sağlamıştır.[6] Aristoteles'e göre kimlerin yönetilen, kimlerin yönetici olacağı o kişilerin doğumlarından itibaren bellidir. Yönetenler kendi hayatlarını idame etmek için yeterli akıl gücüne sahip olan kişilerdir. Bu yetiye sahip olmayan kişiler ise fiziksel olarak güçlü fakat akıl yönünden noksan olanlardır. Ona göre, *doğadan köle*: "bir başkasına bağlı olabilen, dolayısıyla da bağlı olan ve akıl yürütme yetisinden anlayacak kadar pay alan ama ona sahip olacak kadar pay almayan" bir kimsedir (2017: 16). Ancak Aristoteles'in doğal kölelik kuramı diğer devletlerin özgür fertlerini köleleştirilmesini açıklamak için yetersiz kalır. Böylece Aristoteles'in köleliği açıklamak için dayanak noktası uygarlık ve barbarlık üzerine kurulmuş bir başka kurama yönelir. Antik Yunan ve Roma İmparatorluğu kendilerini daima uygar birer toplum olarak görmüşler dolayısıyla barbar olarak niteledikleri kavimleri istila edip oradaki özgür insanları köle haline getirmekte beis görmemişlerdir. Aristoteles bu konuya şöyle yaklaşır: "Savaş sanatının mülkiyet edinme yollarından biri olması doğanın tasarısının bir parçasıdır; bu sanatın gerek vahşi hayvanlara gerekse doğadan yönetilmek için yaratılmış oldukları halde boyun eğmeyen insanlara karşı kullanılması gerekir; çünkü doğadan haklı olan savaş türü budur" (Aristoteles, 2017: 23). Herakleitos'a göre de "Savaş toplumsal hayatta da vardır ve yararlıdır, çünkü savaş sonrasında toplumsal kahramanlar, özgür kişiler ve köleler belirlenir, kötü bir şey gibi görünen savaş aslında iyidir, adaletin gerçekleşmesini sağlar. Zıtlıkların çarpışması sonucunda güçlü olan tarafın egemen olması kurala uygundur ve son derece doğaldır" (Heraklitos'tan aktaran Göze, 1989: 7).

[6]Marshall Sahlıns, doğadan gelme veya doğal olma kavramını şu biçimde yorumlar: "değişmez doğa yasaları fikri, Batılı bilimsel kültürde geliştirilmeden 2000 bin yıl önce, Antik Çağ'da aynı anlama gelecek şekilde icat edilmişti; spesifik olarak ise güçlü kişi ya da tarafların daha zayıf olanlar üzerinde hakimiyet kurma ve onlardan fayda sağlama arzularına ilişkin olarak kullanılıyordu" (2012: 45). Marx *Kapital III*'de buna; 19 Aralık 1859'da New York'ta düzenlenen bir toplantıda "Güney için adalet" sloganıyla konuşan ABD'deki köleliğin bir savunucusu olan O'Connor adlı bir avukatın konuşmasını örnek verir: "Şimdi, beyler dedi yüksek sesli alkışlar arasında, zenciyi bu kölelik durumuna sokan doğadır. Kuvvetlidir ve çalışma gücüne sahiptir; ama bu gücü yaratan doğa, yönetme zekâsını da çalışma isteğini de ondan esirgemiştir. İkisi de ondan esirgendi. Ve onu çalışma iradesinden yoksun bırakan doğa, bu iradeyi dayatması ve hem kendisi hem de onu yöneten efendi için yararlı bir şekilde yaşayabildiği bir ortamda yararlı bir hizmetçi olmasını sağlanması için ona bir efendi verdi. İddia ediyorum ki, zenciyi doğanın onu yerleştirdiği durumda bırakmak, onu yönetmesi için ona bir efendi vermek adaletsizlik değildir ve bunun karşılığında onu çalışmaya zorlamak ve onu yönetmek ve onu kendisi ve toplum için yararlı kılmak için kullandığı emek ve yetenek karşılığında efendisine adil bir karşılık ödemek zenciyi herhangi bir hakkından yoksun bırakmak anlamına gelmez" (2020: 386).

Görüldüğü üzere, Antik Çağ filozofları borçtan doğan köleliğe karşı çıkmak dışında ne savaş esiri kölelere ne de doğuştan gelen köleliğe karşı çıkmıştır. O dönem için çok önemli bir eşitlik işlevini yerine getiren Solon Yasaları dahi sadece borçtan doğan köleliği ortadan kaldırmış ve özgür insanlara eşit haklar tanımıştır.[7]

Marx, *Alman İdeolojisi'*nde: "Egemen sınıfın düşünceleri, bütün çağlarda, egemen düşüncelerdir, başka bir deyişle, toplumun egemen maddi gücü olan sınıf, aynı zamanda egemen zihinsel güçtür. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, aynı zamanda, zihinsel üretimin araçlarını da emrinde bulundurur" (2012: 50) der. Antik çağın egemen sınıfı, mülk sahibi sınıftır ve egemen düşünce biçimi de açık bir şekilde doğallıktır. Bu ideolojik araç sayesinde mülk sahibi sınıf, kendini hiçbir vicdani baskı altında hissetmeden; köleleri hor görür, onlara eziyet eder, hatta onları öldürür. Diğer bir vicdan rahatlatma aracı ise sadakadır. Birçok Hristiyan teologun iddiasının aksine sadaka ilk olarak Roma İmparatorluğunun politeist döneminde ortaya çıkmıştır. Croix, sadakanın; devrimci patlamalara yol açabilecek, en uç noktadaki yoksulları hafifletebilecek ve toplumsal düzeni koruyacak çok cazip bir yol olduğunu söyler ve ekler; "Mülk sahibi sınıfın, sadece herhangi bir suçluluk hissi duymadan servetini ellerinde tutmasını sağlamakla kalmadı, aynı zamanda zenginliklerinin küçük bir bölümünü kendi kurtuluşlarını güvence altına alacak "iyi işler" de kullanmalarından kaynaklanan ahlaki bir aurayla donatarak, servetlerinin keyfini sürmelerini bile mümkün kıldı" (2014: 552). Zagolov'a göre köleler de aslında emeklerinin sonuçlarına karşı tamamen ilgisizdir. Onların çalışmaya, üretkenliklerini artırmaya karşı hiçbir motivasyonu yoktur (1976: 77). Mülk sahibi sınıf bu durumu bildiğinden iki yöntem ortaya koymuştur. Bunlardan ilki köleleri fiziksel şiddete maruz bırakmak yoluyla daha fazla çalışmaya yönlendirmek ikincisi ise çarpıtma ideolojisine başvurmaktır. Bu ideolojik yöntem mülk sahibi sınıf tarafından kölelere azatlık ilişkisi üzerinden uygulanır. Bu ilişki tıpkı eşek ve havuç ilişkisi gibidir. Efendiler, kölelerin aylaklık etmelerini önlemek ve onları sıkı bir biçimde çalıştırabilmek için azat olma umutlarını beslerler. Bu ödül vaadi hayattan tek beklentisi özgürlük olan köleler için şüphesiz fazlasıyla teşvik edici olur. Fakat diğer yandan köleler bu yapı karşısında direniş biçimleri de geliştirmişlerdir. "Köleler, efendilerinden kaçıyor, sabotajlar düzenliyor ve iş aletlerini tahrip

[7]Solon, bu yasaları özgür insanların kölelik durumuna düşmemesi için ortaya koymuştur.

ediyorlardı" (Zagolov, 1976: 91). Köleler özellikle savaşların ve ekonomik buhranların yaşandığı dönemlerde toplu olarak isyan etmişlerdir. Mülk sahibi sınıf kölelerin direniş potansiyelini minimize edebilmek için onların çok farklı coğrafi bölgelerden getirilmesine özen göstermiştir. Dil, din veya ırk birliğinin sağlanmasına engel olunarak kölelerin olası kolektif hareketlerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Köleler ister bireysel ister toplu halde isyan etsinler her hâlükârda en ağır cezaya mahkûm edilmişlerdir. Bu duruma Roma İmparatorluğunda bir kölenin efendisini öldürdüğü için onunla birlikte hiç suçu olmayan birçok kölenin de idam edildiği vakayı örnek göstermek mümkündür (Malay, 1990: 181).

Antik dünyada sınıf mücadelesi, sınıf bilinciyle gerçekleşmemiş olsa da bu dönem, sınıf mücadelesinin yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. Croix'in de ifade ettiği gibi "Sınıf mücadelesinin özü, sömürüye karşı direniştir; herhangi bir sınıf bilincinin ya da herhangi bir siyasi unsurun varlığı zorunlu değildir" (Croix, 2014: 18).

2.2. Feodalizm ve Köleliğin Dönüşümü

Feodalizm, Orta Çağ Avrupa'sının yönetimine, ekonomisine ve hukukuna verilen genel bir addır.[8] Feodal toplumun kendine özgü sınıfları vardır. Bunlar; soylu, serf ve ruhban sınıfı olmak üzere üçe ayrılır. Zagolov'a göre "Egemen sınıf iki imtiyazlı zümreden meydana geliyordu: soylular ve ruhban sınıfı. Soylular, birinci zümreyi oluşturuyordu. Bunlar, bu dünyanın feodal beyleriydi; krallar, prensler, dükler, baronlar, kontlar vs" (1976: 77). Wallerstein'a göre "bu sınıf sahip oldukları toprakların büyüklüğü ve vasalların (bağımlı soylu kişi) sayısıyla orantılı bir derece farkıyla ayrılıyorlardı" (2015a: 174). Ruhban sınıfı ise kardinallerden, piskoposlardan, papazlardan ve rahiplerden meydana gelir. Son olarak ezilen sınıf ise serflerden, kölelerden ve özgür köylülerden oluşur ancak hepsi serf olarak adlandırılır.[9] Serfler, kölelerin azat edilmesinden, özgür köylülerin serf statüsüne düşmesinden ve Roma İmparatorluğundan kalma farklı biçimdeki serflik izlerinden oluşan hibrit bir insan topluluğudur.[10] Köleden farklı olarak serf yarı-özgür kişidir,

[8]Feodalizm Batı Avrupa sınırları içerisinde ele alınmıştır.

[9]Daha fazlası için bkz. Leo Huberman *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla* (2009: 15).

[10]Köleler, genelde, azat edildikten kısa süre sonra özgürlüklerini sürdürebilecek bir sosyo-ekonomik hayatları olmadığı için kolayca serf statüsüne düşebiliyorlardı.

kendi toprağını işlemek ve aile kurmak gibi çeşitli hakları vardır. Kendisine tanınan bu haklara karşın serfin de mahalli eşrafa (senyör) karşı belirli sorumlulukları vardır. Bunlar senyörün toprağını işlemek, zanaat ürünleri üretip bunları senyöre karşılıksız vermek ve ürünlerin taşınması gibi angarya işlerdir. Serfin gerçekleştirdiği angarya ve artık-ürün sayesinde soylu sınıf hayatına dört başı mamur bir aylaklıkla devam edebilmiştir. Ancak soylu sınıfının da serfe karşı barındırma ve koruma görevleri vardır. Henry Pirenne, bu duruma şüpheyle yaklaşır, ona göre "Savaş sırasında onları düşmana karşı koruyan ve şatosunun sınırları içinde barındıran senyör, bunu açıkça kendi çıkarı için yapıyordu çünkü onların emeğiyle yaşıyordu" (2018: 77).

Batı Roma İmparatorluğu'nun Germenler, Normanlar, Emevîler ve göçmen kabilelerin akınlarıyla yıkılmasından sonra yerine merkezi güçlü bir devletin kurulamaması, feodal beylerin bölgesel bir güç haline gelmesine neden olmuştur. Feodal sistemde merkezi otoritenin zayıflığından doğan boşluğu hiyerarşi ve bağımlılık ilişkilerine göre düzenlenen bir sistem doldurmuştur. Marc Bloch, bu sistemi şu biçimde ifade eder: "Toplumsal merdivenin en üst basamağından en alt basamağına kadar ağlarını ören bağımlılık ilişkileri Avrupa feodalitesine en özgün damgasını vurmuştur. Burada insanlar mesleki yetenekleri, güç ya da itibar dereceleri ile farklılaşıp, birbiri üzerine yerleşmiş gruplara ayrılıyorlardı" (2019: 429).

Bloch, bağımlılık ilişkilerini ikiye ayırır: "Kişisel bağımlılık ve de yalnızca bazı toprakları elinde tutmaktan kaynaklanan bağımlılık" (2019: 374). Feodal toplum içerisindeki bu bağlılık biçimi soyluların birbirleri arasında olduğu gibi soylu ve serf sınıfı arasında da gerçekleşmiştir. Soyluların birbiri arasında gerçekleşen bağımlılık ilişkisinde karşımıza senyöre biat yoluyla bağlanan vasal çıkar. Vasal'ın senyöre karşı askeri ve idari olmak üzere iki sorumluluğu vardır. Askeri sorumluluk biçiminde vasal, senyörün sancağı altında bir şövalye olarak sefere katılır bazen de ona danışmalık hizmeti sunar. İdari ilişki biçiminde ise vasal'ın görevi, senyör adına kendisine verilen topraklarda asayişi sağlamak, serfin artık ürününe el koymak ve gerektiğinde onları tahakküm altına almaktır. Soylu sınıfın birbirine karşı olan bağımlılığı kişisel bir bağımlılıktır. Ancak belirtmek gerekir ki bir senyör aynı zamanda başka bir senyörün vasal'ı olabilmektedir. Diğer bir deyişle kral aynı zamanda en yüksek mertebedeki senyördür ve soylu sınıfının diğer mensupları onun vasal'ıdır (Ağaoğulları ve Köker, 1991: 169). Böylece toplumsal merdivenin en

altından en üstüne kadar senyör-vasal ilişkisi devam eder. Toprakları elinde tutmaktan kaynaklanan bağımlılık ilişkisindeyse karşımıza senyör toprağında yaşayan serf çıkmaktadır. Göze'ye göre "Senyör tarlanın, ormanın, değirmenin ve fırının sahibi olduğu için bu yerlerden yararlanma karşılığı olan vergiyi, bir kira bedeli ve kişisel bir hak olarak kendi nam ve hesabına toplardı" (1989: 63).

Serfle senyörün arasındaki ilişki Antik çağ ve Modern çağdan farklı olarak patriarkaldir. Bu durum Pirenne'nin deyişiyle senyörü bir reis konumuna getirirken serfi de onun adamı yapar (2018: 77). Bloch'da bu konuya şu biçimde destek verir: "İaşesi sağlanan kişi ile gölgesinde yaşadığı efendisi arasındaki bağ, bir patron ile işi bittikten sonra parasını cebine koyarak çekip gitme özgürlüğüne sahip ücretli arasındaki bağdan nasıl daha içten olmasın" (2019: 127).

Peki neden senyörler antik devirdeki gibi artık değeri köle işgücünden değil de serften çekmişlerdir? Bu sorunun cevabını aslında köleliğin ancak uygun şartlar altında verimli bir üretim biçimi olarak ortaya çıkmasındadır. Efendiler, köle işgücünü ancak uzun seferler sonucunda ve sayıca çok fazla köle elde ettiklerinde verimli olarak görmüş onun dışında farklı üretim biçimlerine sıkça yönelmişlerdir. Bloch, bu duruma açıklık getirir:

> "Hiyerarşinin her derecesinde, belli tutarda bir paranın düzenli aralıklarla ödenmesi üzerine kurulu ücret sisteminden başka bir yolla yükümlülüklerin yerine getirilmesi sağlanma zorunluluğu söz konusuydu. İki çözüm ortaya çıkıyordu: Ya hizmetine gereksinim duyulan adamı eve alarak beslenme ve giyinme gereksinimlerini, yani o zamanlar dendiği gibi iaşesini karşılamak; ya da hizmetlerinin karşılığı olarak, doğrudan kendisinin işleteceği veya toprağı işleyen çiftçiler üzerinden topladığı vergilerle gereksinimlerini sağlayabileceği bir toprak parçasını ona bırakmak" (2019: 127).

Yeniden Bloch'un benzer argümanları sürdüğü paragrafa bakalım:

> "Toprağın insandan çok daha bol olduğu, öte yandan ekonomik koşulların ücretli ya da gereksinimleri senyör evinde karşılanan işgücünü kullanarak geniş rezerv toprakların işletilmesine olanak vermediği bu dönemlerde, senyör açısından, toprağı parsel parsel doğrudan değerlendirmektense, kendilerini idame ettirme yeteneği bulunan bağımlı adamların emeğine ve gücüne sürekli olarak sahip olmak çok daha iyi bir çözümdü" (Bloch, 2019: 385).

2.2.1. Din, İdeoloji ve Sınıf Çatışması

Karl Marx *Komünist Manifesto*'da tüm toplum savaşımlarının ezen ve ezilen sınıflar arasında geçtiğini söylemiştir (2008: 107). Fakat tarihte egemen sınıfın kendi içerisinde de ihtilafa düştüğüne dair birçok kanıt da mevcuttur. Antik çağdaki mülk sahibi sınıf kendi içerisinde, Orta çağın soyluları ruhban sınıfıyla, Kapitalist devrin burjuvası aristokratlarla birçok çatışmaya girmiştir. Ancak ezen sınıfın kendi

içerisinde yaşadığı çatışmaları; dünyanın nimetlerinin hangi ölçüde ve ne kadar paylaşılacağı noktasından ileri gitmeyen sığ anlaşmazlıklar olarak görmek mümkündür. Asıl çatışma daima ezen ve ezilen sınıf arasında yaşanmıştır. Orta Çağın ruhban sınıfı ve soylu sınıfı bir nevi müttefiklerdir ve yönetimi kendi aralarında pay etmişlerdir. Göze'ye göre V. yüzyıl Hristiyan dünyasına Aziz Paul'un şu düşüncesi hâkimdi "Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrının hakkını Tanrıya veriniz" (1989: 77).

Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu içerisindeki fakirlere, kölelere yani tüm ezilmişlere hitap eden bir doktrin olarak ortaya çıkmıştır. Ancak, ilk dönem Hristiyanlığının; ruhani ve maddi olmak üzere iki ayrı iktidar biçiminde tahayyül edilmesine bağlı olarak kilisenin zaman içerisinde ekonomik, siyasi ve toplumsal alanlarda hâkimiyetini arttırması başka bir deyişle hem beşerî hem de dini konularda tayin edici bir role bürünmesi kilisenin zamanla güç istencine kapılmasına, eşitlik kavramının içinin boşaltılarak onun yerine itaat ve otoritenin geçmesine neden olmuştur.

Hristiyanlığın, özgürlüğü ve eşitliği hangi yönde ve ne boyutta etkilediği günümüzde de devam etmekte olan bir tartışmadır. Ülgen, Hristiyan özgürlüğünün aslında dünyevi bir özgürlükten çok ruhani bir özgürlüğü temsil ettiğini vurgular (2020: 78). Eşitlik konusunda ise Ağaoğullar ve Köker Hristiyanlığın, "insanların hiçbir ayrım gözetmeksizin eşit olduklarını kabul ettiğini ancak bu eşitliğin tanrı önünde" olduğunu vurgulamıştır (1991: 99). Görüldüğü gibi Hristiyanlığın vaatleri somut kavramlardan ziyade soyut kavramlar üzerine kuruludur. Bu anlayışa göre insan yaşamı için asıl olan bu dünya değil ahir yaşamın ta kendisidir. Huizinga deyişiyle "*Memento Mori*" (Ölümü Hatırla) fikri, dini inanışa tümüyle hâkimdir (1997: 198).

Hristiyanlık üç büyük teoloğun öğretileriyle kurumsallaşmıştır. Bu din adamlarının ilk temsilcisi Grek kültürü altında eski Ahit ile yeni Ahit'i birleştirerek eserler veren Aziz Pavlus olmuştur. Hristiyanlığın diğer iki büyük temsilci olan Augustinus ve Aquinas ise patristik felsefe anlayışını benimseyerek, dini öğretileri Sokrates, Platon ve Aristoteles düşünceleriyle açıklamaya çalışmışlardır.

Pavlus, Hristiyanlık dinine en fazla yön veren düşünürlerden birisi olmuştur. Onun düşünceleri Aziz Augusitinus'a kadar başat öğretiler olarak kalmışlardır. Aziz

Pavlus'un öğretilerinde öne çıkan tema *ilk günah* anlayışıdır. Özetlenecek olunursa ilk günah anlayışına göre Âdem ve Havva'nın yasak elmayı yiyerek cennetten kovulmaları onları ve tüm insanlığı günahkâr yapmıştır. Dolayısıyla bu düşünüş biçimine göre insanlar temelde günahkârdır ve dünyadaki yaşam onlar için bir ceza niteliği taşımaktadır. İnsanların günahlarından kurtulabilmesi için dünyevi nimetlerden olabildiğince kendilerini sıyırmaları ve Tanrıya yönelmeleri gerekmektedir. İnsanların doğuştan günahkâr olduğuna dair bu Pavlusçu söylemi, Avrupa toplumunun asketikleşmesindeki ilk adım olarak görmek mümkündür.

Diğer bir Pavlusçu düşünüş biçimi ise itaat üzerine kurgulanmıştır. Pavlus *Romalılara Mektup*'un üçüncü kısmında; "Herkes, baştaki yönetime bağlı olsun. Çünkü Tanrı'dan olmayan yönetim yoktur. Var olanlar Tanrı tarafından kurulmuştur. (…) Bu nedenle, yönetime karşı direnen, Tanrı buyruğuna karşı gelmiş olur. Karşı gelenler yargılanır" ifadelerini kullanır. Pavlus, *Koloseliler*'e mektubunun üçüncü kısmında ise "Ey köleler, dünyadaki efendilerinizin her sözünü dinleyin. Bunu, yalnız insanları hoşnut etmek isteyenler gibi göze hoş görünen hizmetle değil, saf yürekle, Rab korkusuyla yapın. Rab'dan miras ödülünü alacağınızı bilerek, her ne yaparsanız, insanlar için değil, Rab için yapar gibi candan yapın" ifadelerini kullanır.

Bir diğer büyük teolog Augusitinus'un görüşleri de Pavlus'la örtüşmektedir. Augusitinus'a göre Tanrı, iyiliğin öz kaynağıdır ve insanı da iyi olarak yaratmıştır ama insan yasak elmayı yiyerek günah işlemiş ve bu yüzden dünyada sürülmüştür. Augustinus'un fikirlerinde iki dünya anlayışı hâkimdir: Dünyevi zevklerin peşinden koşan insanlar yeryüzü devletine, Tanrıya itaat edip günahtan sakınan insanlar Tanrı devletine aittir. Augusitinus Pavlus'dan farklı olarak patristik felsefe anlayışını benimsemiş ve bu vesileyle Platon'un fikirlerini dine uyarlamıştır. Augusitinus'un yeryüzü devleti ve Tanrı devleti Platon'un maddi devleti ve idealar dünyasına karşılık gelmektedir. Platon'un metafizik tasavvuru ilk günah anlayışıyla birçok açıdan benzeştir: Platon'a göre ruh, idealar dünyasından maddi dünyaya inen Tanrısal bir özdür ve bedenle buluşması sonucunda insan ortaya çıkmıştır.

Ayrıca kötülük problemi, arzuların sınırlanması ve otoriteye itaat konularında da iki düşünürün fikirleri birbirlerine yakındır. Platon, ideal devletini insan organizmasına benzetir ve yöneticileri, dünyevi hazlardan kendisini yalıtmış bilgili filozoflar olarak tasarlar. Bu filozoflar organizmadaki aklı temsil eden iyi, ahlaklı,

erdemli yani altın kişilerdir. Filozofların altında ise iradeleri güçlü olan gardiyanlar bulunmaktadır. Gardiyanlar organizmanın boğaz kısmını meydana getiren gümüş insanlardır ve adaleti sağlamakla yükümlüdürler. En altta karın bölgesinde bulunan demir ve tunç insanlar ise itkileriyle hareket eden çalışanlardan meydana gelmektedir (Platon, 2016: 142, 366). Marshall Sahlins, Platon'un, akıl ve iradeyle "En gözü doymaz arzuları barındıran bölgeye" hâkim olmaya çalıştığını söyler ve ekler: "Aksi halde, ruhun tıka basa bedensel hazlarla dolu olan ve şiddetli arzuları barındıran parçası kendi alanından taşarak, doğuştan ona bağlı olmayan alanları esir alıp yönetmeye kalkışacak ve insanın hayatını altüst edecektir" (2012: 40). Sahlins, Augustinus'un ilk günah siyasetini de Platon'a benzer şekilde yorumlar:

> "Bu siyasetin genel ilkesi, kötülüğe meyilli halkın üzerinde ve halka karşı yukarıdan bir yönetim kurmaktı. Söz konusu siyaset, feodal derebey için geçerli olduğu gibi imparator veya kral için de piskoposun yanı sıra papa için de geçerliydi. İdeal düzeyde, bu siyaset aynı zamanda bir erdem hiyerarşisi de oluşturuyordu. Kendi arzu ve tutkularına gem vurabilme kabiliyetleri, iktidarda olanların, yani iyi insanların haşmeti ve gücünü arttırıyordu. Kendi hayvaniliklerini denetim altına tutma becerileri, alt tabakaların rezillik ve fenalıklarını da denetim altında tutabilmelerine olanak tanıyordu. İlk günah ve gaddarlık, bedenin alt bölgelerine özgü ritüellerde düzenli aralıklarla patlak vermek üzere toplumun özellikle bu kesiminde tortulanmıştı" (2012: 67).

Görüldüğü gibi Augusitinus'un görüşleri Platon'la benzer şekilde tebaanın maddi manevi tüm erklere kayıtsız şartsız tabii olması yönündedir. Augustinius'un *İtiraflar* kitabındaki şu satırları Sahlins'in görüşlerinin haklılığını ortaya koymaktadır: "Kralın buyruğuna itaat toplumun birliğine ters düşmez, aksine eğer itaat edilmezse bu birlik bozulur. Çünkü insan topluklarında krala itaat şarttır. Öyleyse evrendeki bütün varlıkların yöneticisi olan Tanrı'nın buyruklarına hiç tereddütsüz, haydi haydi itaat edilmeli" (2010: 92-93). Augustinus, her bakımdan Platoncu Hıristiyanlığın en büyük temsilcisidir ve ahlak, iyilik ve erdem konularında da onun görüşlerini sürdürmüştür.

Augustinus'tan farklı olarak Thomas Aquinas, dini görüşlerini Aristoteles ile ilişkilendirmiştir. Aquinas, Aristoteles'in doğallık kuramı çerçevesinde *zoon politikon* anlayışını sürdürmüş ve "toplumu insanın doğal varoluşunun bir sonucu olarak" değerlendirmiştir (Köker ve Ağaoğulları 1991: 222). Aquinas, Aristotelesçi "Bazıları yönetecekler, bazıları yönetilecekler" anlayışını da sürdürmüştür. "Thomas Aquinas'ın insanlardan bazılarının öteki bazılarını yönetmesi gerektiği görüşünün altında, Hristiyan felsefesindeki, Aristoteles'in sistemine uygunlukla, insanların eşitsizliği inancı yatar" (Şenel, 1995: 259). Aquinas, Aristoteles'in doğadan köle

anlayışını sürdürmektedir ancak bir farkla; ona göre köleler günahlarının neticesinde köle olmuşlardır.

Şenel, Hıristiyan siyasal düşünüşünü, 1.-5.- 5.-10. ve 10.-15. yüzyıllar olmak üzere üç döneme böler (1995: 237). Bu açıdan baktığımızda birinci dönem Pavlus'un, ikinci dönem Augustinus ve üçüncü dönemin Aquinas öğretileriyle bezelidir. Ancak Köker ve Ağaoğulları, Aqunias'ın etkisinin 20. yüzyılda dahi sürdüğünü söyler: "Thomas'ın görüşlerini tartışmak, 1914'ten sonra, günaha girmekle eş anlamlı olmuş, 1917'de yürürlüğe giren Kilise yasasıyla da Katolikliğin resmi görüşü haline gelmiştir" (1991: 209). Köker ve Ağaoğulları'nın verdiği bilgi ışığında değerlendirildiğinde Pavlus'un ve Augustinus'un etkilerinin de çok yakın tarihlere kadar sürdüğü çıkarımını yapmak mümkündür.

Orta Çağ iklimi, bilimin tomurcuk vermesine uygun bir yapıda olmadığı için dönemin teologları, yaşanan her şeyi Tanrıyla ilişkilendirilerek açıklamaya çalışmışlardır. İngilizce'de *"god of gaps"* (Boşlukların Tanrısı) kavramı da bu yüzden ortaya çıkmıştır. Teologların yaşanan sel, deprem, kasırga vb. doğal afetlerin "insanların işledikleri günahları terbiye etmek için Tanrı tarafından gönderildiği" (Augustinus, 2010: 209) fikrini ortaya atmaları bu tabirin alt metnini ortaya çıkarmaktadır. Kısaca söylemek gerekirse teologlar; dini, bilimi ve felsefeyi kendi tekelinde toplayarak topluma egemen olmuşlardır.

Yukarıda sıralanan görüşlerin temeline inildiğinde egemen sınıfın, toplumu konformist bir yapıda dizayn etmek için oluşturduğu konsensüs göze çarpmaktadır. Bu tasarı toplumdaki her bireyin öyle veya böyle kendisini suçlu hissetmesi üzerine kurulmuştur. Böylece toplum; iyilik, ahlak ve günah üçgenin içine zincirlenerek Modern çağa kadar bu alanlar içine mahkûm edilmiştir. Marx ve Nietzsche'nin ortak amacı ahlak, din ve siyaset gibi iktidar enstrümanlarının bilinci ters çevirmedeki işlevini açığa çıkarmaktır. Marx ve Nietzsche'nin yöntemleri her ne kadar birbirinden farklıysa da ikisi insanlığı daha özgür kılmayı hedeflemişlerdir.

Felsefe ve din çoğu zaman ideoloji ile diyalektik bir dans içerisindedir. Bu perspektiften baktığımızda Platon'un ve ondan sonra gelen teologların somut olan her şeyi metafizik bir evrenin içine sıkıştırarak bu dünyayı olumsuzlama söylemlerinin ve kendi çağlarında geliştirdikleri iyilik, ahlak, erdem ideallerinin günümüze kadar getirilmesini ideolojik bir serüven olarak görmek mümkündür.

Nietzsche, ahlakı eleştirirken şu cümleleri kullanır: "Ahlaklı, törel, etik olmak demek çok eski bir yasaya ya da geleneğe itaat etmek demektir" (2015: 66-67). Nietzsche'nin bu cümlesinden de anlaşılacağı üzere Platoncu'luğa ve onun öğretilerine karşı çıkmasındaki temel sebep bu düşüncelerin "*zeitgeist*"ından (Zamanın Ruhu) çıkarak günümüze kadar kabul görmesidir. "Ahlak tek tek insanların köleleştirilmesiyle bir şeyin devamlı kılınmasının aracıdır" (2002: 358). Bu yüzden Nietzsche, Sokrates ve Platonla başlayıp ardından da Hıristiyanlığı etkileyen ahlak sistemini ideolojik olarak görür ve onu tersine çevirmeye çalışır.

Nietzsche'ye göre Hıristiyanlık dört bileşenden oluşmuştur: Yahudiliğin izlerini taşıyan Pavlus, Platon'un izlerini taşıyan (Agustinus), gizli mezhepler ("ruhun kurtuluş öğretisi, çarmıhın simgesi") ve çilekeşlik (2002: 124). Hıristiyanlık, insanın "kendi kendisini yenerek" yabancılaşmasını çileci bir ideal ile kuramsallaştırmıştır. Bu yöntemin temelinde vahşi olarak görülen bireyin evcilleştirilmesi ve toplumun Nietzsche'nin tabiriyle "sürü insanı"na evirilmesi yatmaktadır. Nietzsche'ye göre (2013: 163) "çileci ideal ve onun ahlak sistemi, kutsal niyetler perdesi altında bütün duygu taşkınlıklarını üretme yollarının en akıllıca, en sakıncasız, en tehlikeli sistemleştirilmesi[dir]". Çileci ideal ile birlikte kilise, üretkenliğe, tinselliğe, hayatın olumlanmasına ve hayata evet demeye karşı bir duruş sergilemiş; acıya, çileciliğe, melankoliye, soyut olana, fakirliğe, sefilliğe ve dilenmeye ise methiyeler düzerek bunlara kucak açmıştır. Böylece insanlık kendi tabiatına yabancılaşarak sürüye dönüşmüştür.

Sürü insanı, kendisi için belirlenen tüm ahlaki değerlere riayet etmekten sorumlu olan kişilerin toplamına verilen addır. Toplumsal ahenge en uyumlu olan kişiler ise sürünün çobanları, yani çileci rahiplerdir. Kuçuradi'ye göre çileci rahip her şeyi tersine çevirir ve sürü insanın tüm eylemlerine yeni manalar yükler:

> "Zayıflık meziyet olur"; "karşılık verme gücünün eksikliği 'iyilik' olur; korkaklık, alçaklık 'alçakgönüllülük' olur; kin bağladıklarına boyun eğme, 'söz dinleme' olur (…) Zayıf insanın kendisini sövülmüş duymaması, bol bol korkaklığı bile, kapıda durması, kaçınılmazcasına beklemek zorunda olması, burada 'sabır' gibi iyi adlar kazanır; onlara erdemin kendisi denir, öç alamamaya öç almak istememe, hatta belki de suçu bağışlama denir" (1967: 65).

Görüldüğü gibi Orta çağ'daki serf antik çağdaki köleden çok daha sistematik bir ideolojiye tabi tutuluyordu, çünkü egemen sınıf serfin köleden daha fazla organize isyan etme imkân ve kabiliyetine sahip olduğunun farkındaydı. Özellikle senyörün sonu gelmez istekleri, kilisenin Orta çağın en zengin kurumuyken serfe

yoksulluğu öğütlemesi ve hiyerarşinin sınıflar arasında geçişe imkân vermeyen katı yapısı bu direncin önde gelen sebepleriydi.

2.3. Modern Topluma Geçiş ve Kapitalizmin Doğuşu

Feodal çağdaki toplumsal bağlantı, Avrupa'nın her yerine silsile şeklinde nüfuz etmiş hiyerarşiler ile sağlanır ancak ekonomik entegrasyon yok denecek kadar az olmuştur. Feodal Avrupa ekseriyetle yerinden üretime ve tüketime dayanan kapalı bir ev ekonomisine sahiptir. Ticaret, sadece cüzi miktarda lükse dayalı metanın alımı ve satımı yoluyla gerçekleşmiştir. Köylüler ihtiyaçları doğrultusunda üretim gerçekleştirmiş, kendi üretmedikleri veya üretemedikleri malları ise takas yoluyla elde etmiştir. Zaten kilise diğer türlüsüne izin vermemiştir. Bu durum ticari kapitalizmin ön koşulu olan pazar ekonomisinin ve tüccar burjuvazisinin oluşmasının önünde en büyük engel olmuştur. Ancak bu durum, Modern çağa gelindiğinde, makro düzeyde ve mikro düzeyde değişmiştir. Makro düzeyde yaşanan olayların şu biçimde sıralanması mümkündür: coğrafi keşifler, ticari kapitalizm (merkantilizm), endüstri devrimi ve endüstriyel kapitalizmin yükselişi… Bu olayların etkilerini küresel çapta gözlemleyebilmek mümkündür. Mikro düzeyde yaşanan olayları ise Avrupa bölgesiyle sınırlı tutmak kaydıyla: haçlı seferleri, feodalizmin yıkılışı, çitleme, proto endüstrinin gelişmesi ve şehirleşme olarak sıralanabilir. Makro düzey daha çok ekonomiyle ilişkiliyken mikro düzey toplumun sosyolojik yapısı ve ekonomisiyle ilgilidir.

Haçlı Seferleri ile doğudan elde edilen değerli madeni paralar, Avrupa'daki statik ticareti dinamik bir hale getiren ilk kıvılcımdır. Ticaretin yaygınlaşmaya başlaması; özellikle Venedik ve Ceneviz gibi polislerin doğu ile batı arasında merkezileşip belirgin bir pazar ekonomisi, banker ve tüccar burjuvazisi ortaya çıkartmasıyla sonuçlanmıştır.[11] Pazarlar; şehir devletlerinde büyük panayırlar halinde, kıtanın diğer kısımlarında ise küçük pazarlar olarak ortaya çıkmıştır. Küçük pazarlarda ürettiği ürünleri satma imkânı bulan serf; belirli miktarda para elde etmeye başlamış, bu durum serfin senyöre olan zoraki bağını zayıflatmaya

[11]Marx, kapitalizmin ilk izlerine 14. ve 15. yüzyıllarda Akdeniz'in şehir devletlerinde rastlandığını söylerken Venedik ve Ceneviz'i kastediyordu (2003: 614).

başlamıştır.[12] Senyörün ve kilisenin baskısı altında ezilen serf; özgür olmak için ya şehre göç edecektir ya da senyöre ayni ödeme yerine rant ödeyerek onun özgür kiracısı olacaktır.[13] İlk yolu tercih eden serfler; şehirlere yerleşmeye başlamış ve burada kurulu olan lonca sistemine dâhil olarak veya bu sistemin kurulmasına katkıda bulunarak zanaat ve tüccarlık gibi belirli iş alanlarında meslek edinmişlerdi.

Lonca sisteminin temeli, usta çırak ilişkisi içerisinde belirli hammaddelerin işlenerek üretilmesine dayanır. Ancak Huberman'a göre lonca ustasının bundan farklı olarak dört görevi daha vardır: 1. Usta; temin edilen hammaddenin alımı sırasında bir tüccar, 2. Yanındaki kalfalara ve çıraklara sağladığı istihdam sayesinde işveren, 3. Kalfa ve çırağın yaptığı işi denetlerken denetçi, 4. Ürünün metaya dönüştürülmesi ve tezgâhta satılması aşamasında bir dükkâncı[dır] (2009: 126-127).

Huberman'a göre "Zanaatçı ustalarla yanlarında çalışan kalfalar ücretli işçilerdi. Kendi evlerinde çalışıyorlardı, kendi zamanlarını ayarlıyorlardı. Kendi araçlarına sahiptiler" (2009: 131). Bu özelliklerin onları özgür ve kapitalist bir üretici olmaktan alıkoyan etmenler olduğu söylenebilir.

Serflerin bir kısmının şehir hayatına geçmesi, bir kısmının ise kırsalda yaşamına devam etmesi kır ve kent arasında iş bölümünü derinleştirirken şehirleşme de bu süreçten sonra lineer olarak artmıştır. Maurice Dobb'a göre kentlerin ortaya çıkışının peşi sıra feodal yapılar da büyük bunalımlara girmeye başlamıştır (1993: 19).

Wallerstein yaşanan bu süreci "kentleşmiş bir endüstri dönemi" olarak görür ve "A-evresi" (1250-1450) olarak adlandırır. Bu süreç kapitalist üretime geçiş ve feodalizmden çıkış aşamalarının sacayaklarından ilkini temsil ediyor olsa bile, ne tarımda ne de endüstride kapitalist ögeler görmek mümkündür. Kapitalist ögelerin hepsi, ticaretin içinde saklıdır. Marx'a göre ticaret; "loncalara dayalıdır ve kırsal evsel zanaatların ve feodal tarımın kapitalist işletmelere dönüşmesinin ön koşuludur"

---

[12]Pazar ve panayır arasındaki fark için bkz. Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla* (2009: 33-35, 58)

[13]"Köylü serbesttir, ama hizmet etmek, her zaman senyöre ait olan toprağı işlemek zorundadır. Özgürdür, ama devlet her yerde ona vergi koyar, Kilise ondan 10/1 ve senyör de ödenti tahsil etmektedir" (Braudel, 2017b: 229). Maurice Dobb'a göre "lordları hem kendi topraklarındaki nüfus azalmasını önlemek amacıyla, hem de kitlesel göçlere neden olan sefalet, kiralık emeği çok ucuzlattığı için, ödün vererek feodal angaryaları azaltmaya veya emek-hizmeti yerine para yükümü -kira- koymaya zorluyordu" (1993: 19).

(2020b: 337). Bu minvalde düşünülürse A evresinde yalnızca ticaretin feodal kuluçkadan çıktığı söylenebilir.

Ancak B evresi A evresinden bütünüyle farklı şekilde gelişmiştir. Çünkü 1450-1700 yıllarını kapsayan B evresi, kapitalist dünya ekonomisinin kurulma dönemidir (Wallerstein, 2015b: 20). Braudel'e göre eski ekonomiler önemli miktarda sermaye elde etmelerine rağmen ufak bir aksiliğe bile dayanamadan "güneş görmüş kar gibi eriyordu" (2017b: 215). Wallerstein'a göre B evresiyle birlikte bu durum ortadan kalkmıştır ve kapitalizm "kesintisiz bir sermaye birikimine" kavuşarak bütün dünyaya yayılmıştır (2003: 529). Wallersten'in ve Braudel'in bu döneme dikkat çekmelerindeki en büyük sebep ise Coğrafi Keşiflerdir.

16. yüzyıla gelindiğinde Amerika'nın keşfi ve Asya'ya deniz yoluyla ulaşım sağlanması, Avrupa'ya ikinci büyük sermaye girişine neden olmuştur. Bu evrede; Venedik'in ve Ceneviz'in tekelinde olan Akdeniz ticareti önemini yitirirken Atlantik ve Güney Doğu Asya (Hindistan, Çin, Endonezya vb.) ticareti giderek önem kazanmaya başlamıştır. Bu ticaret alanları ilk olarak 16. yüzyılda İspanyol ve Portekizlilerin, ardından, 17. yüzyılda Birleşik Eyaletler 'in ve son olarak 18. ve 19. yüzyılda ise İngiltere'nin hâkimiyeti altına girmiş ve bu ülkeler sırayla kapitalizmin merkez ülkeleri olmuştur.[14] Atlantik ticaretinin temelinde; Afrika kıtasından ele geçirilen siyahilerin satılması veya alınması, Amerika kıtasına götürülüp burada köle işçi olarak zorla plantasyonlarda çalıştırılması ve bu karşılıksız emekten elde edilen pamuk, tütün, şeker vb. metalar ile altın, gümüş gibi değerli hammaddelerin Avrupa piyasalarına sokulması, Asya ticaretinin temelindeyse baharat, ipek ve pamuk vb. metaların ticareti yatmaktadır.[15]

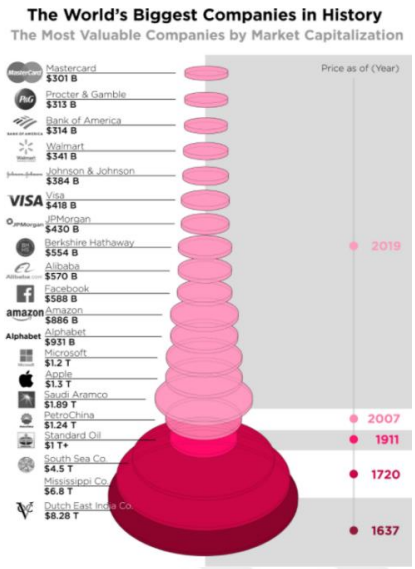
Batılı ülkeler, böylece, hegemonik merkezi ağına diğer kıtaların periferi bölgelerini katarak kapitalist dünya sistemini meydana getirmişti.[16] Batılı ülkelerin,

[14]Yüzyıllar ortalama olarak verilmiştir.

[15]Hubermanın göre ticaret "yalnız mal mübadelesini değil, fetih, korsanlık, talan ve sömürüyü de kapsayan esnek bir terim[dir]" (2009: 179).

[16]Periferi-merkez ve hegemonya kavramları Wallerstein'ın *Modern Dünya Sistemi* kuramının ana bileşenleridir.

dolayısıyla batılı şirketlerin gerçekleştirdikleri sömürünün düzeyini anlamak adına Görsel 4.1.'deki tablo açıklayıcı olacaktır.[17]

Şekil 2.1. Modern çağdaki tüm şirketlerin sermaye boyutları

Görsel ayrıntılı bir biçimde incelendiğinde sırasıyla, Hollanda, Fransa ve İngiltere vardır. Sıralanan ülkelerin ortak özelliği ise ticari kapitalizmi ve sömürgeciliği yapabilme kapasiteleridir.[18]

Elbette makro düzeydeki bu değişimin mikro düzeyde Avrupa'ya yansımaması düşünülemez. Marx'a göre kıtalar arası bu sömürge sistemi Avrupa'da üretimin önündeki feodal engellerin kaldırılmasına önemli katkılarda bulunmuştur (2020: 334). Avrupa üretiminde, feodal engellerin kalkışı ve yerine kapitalist unsurların gelişi tarımda ve endüstride farklı biçimlerde meydana gelmiştir. Tarımda ilk olarak bu değişim hareketi çitleme ve rant yükseltme hareketleriyle ortaya çıkmıştır. Toprak sahibi lordlar dolaysız üreticilerden kendilerine aktarılan rantın ne hacminden ne de miktarından memnunlardır ve bu sebeple iki çeşit çevirme yöntemine başvurmuşlardır.[19] Wallersten'a göre bunlar; "Büyük kamu arazilerinin otlak olarak çevrilmesi ve daha etkin bir işleme için küçük arazilerin bir araya toplanması" (2015a: 341) olmak üzere iki şekilde ortaya çıkmıştır. Marx'a göre ilk yol; kiliseye

[17]Daha fazlası için bkz. https://howmuch.net/articles/the-worlds-biggest-companies-in-history

[18]Huberman, Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin yıllık kârının 640.000 altın olduğunu söyler (2003: 180).

[19]Huberman'a göre Çevirme bütün Avrupa'da, ama özellikle İngiltere'de uygulandı (2003: 120).

ait toprakların ve malların ele geçirilmesi, devlet mülkünün sahtekârlık yoluyla ortadan kaldırılarak yerine özel girişimin konulması ve "ortak toprağın çalınması" şeklinde gerçekleşmiştir (2003: 629). Lordların bu girişimi ile köylüler topraklarından çıkartılmış ve bu topraklar yerlerini, yünü değerli koyunların otlayacağı alanlara bırakmıştır. Küçük arazilerin birleştirildiği diğer yöntemde ise Lordlar, rantı olabildiğince yükselterek dolaysız üreticiyi ödenmesi mümkün olmayan kiralarla karşı karşıya bırakmış; bunun sonucunda köylü, toprağı bırakmak zorunda kalmış ve lord da bu toprağı daha verimli işleyebilecek büyük kapitalist çiftçilere vermiştir. Marx'a göre, çitlemeyle birlikte tarım emekçileri hem üretim araçları üzerindeki bütün zilyetliğini kaybetmiştir hem de eski feodal bağların vermiş olduğu tüm güvenceler elinden alınmıştır. Böylece bu emekçiler, önce proleter sonra da lümpen proletere dönüşmüştür (2003: 613, 620; 2020: 784). Hobsbawm'ın deyimiyle, çitlemeyle birlikte köylüler, son feodal zincirleriyle birlikte ellerindeki topraklarını da yitirmişlerdir (2003a: 136).

Endüstriyel gelişmedeki kapitalizmin etkisi ilk olarak lonca sisteminde hissedilmiştir. Wallerstein'ın belirttiği B evresinin ilk yarısında; lonca sistemi bozulmaya başlamış ve ustanın elindeki tüccarlık ve dükkâncı gibi meslek dalları tüccar burjuvazisinin eline geçmiştir.[20] Böylece usta ve çıraklar; burjuvanın kendilerine verdiği hammaddeyi işlemek ve sonra da ortaya çıkan ürünü tekrar burjuvaya vermek zorunda bırakılarak fason bir üretim biçimine indirgenmişler ve bağımsızlıklarını yitirmişlerdir.[21] Braudel, bu aşamadaki tüccarı "Malı kendilerinden bir şey koymadan ve ona kendilerinden bir şey ifade etmeden satan kişi" olarak görür (2017b, 338). "Eve iş verme" veya diğer adıyla "*putting out*" denilen bu yapı, B evresinin ikinci yarısında tüccar burjuvası tarafından lonca kısıtlamalarından kurtulmak amacıyla kıra taşınmıştır ancak bir farkla; burada tüccar artık aynı zamanda üreticinin kendisidir.[22][23] Yani Marx'ın deyimiyle "ticaret sanayiye

[20]Jurgen Kocka'ya göre burjuva: "bir yandan, bürgerliche Gesselchaft'ın yani Fransızca citoyen'in mensubu; diğer yandan belirli bir sanayi ve ticaretle uğraşan kasabaların soylu olmayan sakinleri yani bourgeois anlamına gelir" (2015: 19, 20).

[21]Henry Pirenne'e göre ilk burjuva sınıfı geçimini yalnızca ticaretle sağlayan insanlardan meydana geliyordu (2018, 54).

[22]Bu fason üretim şekline verilen diğer isimler "dışarıya iş verme", "*verlagssystem*", "protoendüstri"dir.

[23]"Fiili durumda, kırlar ve kentler birbirinden hiçbir zaman su zeytinyağı gibi ayrılmamaktadırlar: aynı anda hem ayrılma hem de yakınlaşma hem bölünme hem de biraraya gelme bulunmaktadır.

hükmeder" ve böylece "sanayici, tüccar olur ve ticaret için doğrudan doğruya büyük ölçekli üretimde bulunur" (2020: 332, 337). Wallerstein'a göre bu aşamadaki tüccar aynı zamanda bir girişimciyken üreticiler ise iş yerinde doğrudan denetime maruz kalmadan aile olarak üretimlerini gerçekleştiren kimselerdir. Endüstriyel kapitalizmin son ilkel aşaması olan proto-endüstrideki üretimin tek bir mekânda organize edilmemesi denetimin doğal olarak asgari seviyede kalmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum üreticilerin günün yarısında endüstriyel üretim gerçekleştirirken diğer yarısında da tarımsal faaliyetler ortaya koyabilmelerini mümkün kılmıştır. Üretimde uzmanlık söz konusu değildir. Braudel, bütün bu süreci şu biçimde özetler: "*putting out system* böylece kent ile kırı, zenaat ile kırsal faaliyeti, endüstriyel iş, iş aile faaliyetini ve zirvede de ticari kapitalizmle endüstriyel kapitalizmi birbirlerine karıştırmaktadır" (2017c: 515). Wolf'a göre de bu sistemin kırda yayılışıyla birlikte Avrupa kıtasında "sanayileşme öncesi sanayileşme adaları ortaya çıkmıştır" (2019: 494).

Yukarıda sıralanan olayların hepsi modern endüstriyel kapitalizmin temellerini atan ana bileşenlerdir. Bu yapının oluşması için gerekli olan nüfus, ilk olarak tarım emekçilerinin çitleme yoluyla üretim araçlardan yoksun bırakılması ve kırdan büyük sanayi şehirlerine göç etmesiyle sağlanmıştır. İkinci olarak da modern sanayinin verimliliği karşısında gerekli üretimi gerçekleştiremeyen proto-endüstrinin emekçilerinin büyük sanayiye transferiyle gerçekleşmiştir. Bu iki etmen modern sanayinin gereksinimi olan emek gücünü sağlamıştır. Sermaye birikimi ise kıtalar arası ticaretten elde edilen toplam artı değerin modern sanayiye aktarılması ve burada olgunlaşmasıyla elde edilmiştir. Böylece ticaret burjuvası da artık sanayi burjuvasına evrilmiştir. İşte endüstri devrimi tüm bu taşlar yerine oturduktan sonra meydana gelmiştir.

Braudel "bir yeniliğin, ancak onu destekleyen ve dayatan toplumsal" şartlar uygun olduğu ölçüde büyüyüp gelişme imkânına sahip olduğunu söyler (2017a: 390). Bu konuda Pirenne'nin örneği de oldukça açıklayıcı olacaktır. Pirenne'e göre Vikingler "Amerika'yı keşfeder keşfetmez bu keşfi değerli kılacak ortam henüz var olmadığı için onu kaybetmişlerdir (Pirenne'den aktaran Braudel, 2017a: 305). Bu

---

XVIII. Yüzyıla kadar, büyük kentler bile kırsal faaliyetler muhafaza etmişlerdir" (Braudel, 2017a: 440).

açıdan bakıldığında Endüstri Devrimi'nin 19. yüzyıl Avrupa kıtasında ortaya çıkması rastlantı değildir. Sözgelimi gerekli tüm şartların sağlanmasına müteakip endüstrideki yeniliklerde birer birer bu kıta içerisinde ortaya çıkmaya başlamış ve kapitalist üretim tam anlamıyla bu kıtada vücut bulmuştur.

2.4. Endüstri 1.0 [24] ve Kapitalist Üretim Biçiminin Doğuşu

Marx ve Engels'e göre üretim ilişkileri kendini ne kadar fazla muhafaza ederse toplumsal değişimlerde o ölçüde durağan olacaktır (2009: 92). Feodal dönemin başlangıcından 18. yüzyıla kadar süregelen zamanda da tam olarak böyle bir durağanlık söz konusudur. Çünkü üretim araçları yel değirmeni dışında daima canlı güce (hayvanlar ve insanlar) dayanmaktadır. Dolayısıyla üretim potansiyeli daima düşüktür. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde bu durum dramatik bir şekilde değişmiştir. Werner Sombart'ın deyimiyle bu yüzyıldan sonra *age of projacing* (proje üretme çağı) ve *age of invention* (yeni icatlar) çağı başlamıştır (2017: 361). Çağın böyle adlandırılması gerçekten de boşa değildir çünkü endüstri alanında 18. yüzyıla gelindiğinde 43 büyük buluş 19. yüzyıla gelindiğinde ise 108 büyük buluş gerçekleşmiştir (Dobb, 1992: 245).

Endüstriyel icatlar kendini ilk olarak pamuğun merkezi olduğu sanayide göstermiş, 1769 yılında Arkwright'ın ve 1770 yılında Hargreaves'ın geliştirdikleri dokuma tezgâhları emek üretkenliğini arttırırken aynı zamanda üretim maliyetlerini de azaltmıştır. James Watt'ın 1768 yılında icat ettiği buhar makinesi ise endüstrinin çeşitli dallarına dâhil edilerek gerekli olan enerjiyi sağlamıştır. Üretimdeki bu ve bunun gibi gelişmeler *ancien* rejimin son formu olan proto-endüstrinin de nihayete kavuşmasına neden olmuştur.[25] Proto-endüstri'nin yerine geçen üretim şekli ise manüfaktürdür. Yeni teknik gelişmelerle birlikte kapitalist üretim şekli manüfaktür özelinde tam anlamıyla ete kemiğe bürünmüştür. Manüfaktür üretim biçimi kapitalist üretim biçiminin ilk halidir. Burada, ticaretten geçici sermayesini çeken ve endüstriye sabit sermaye yoluyla (üretim araçlarıyla) giriş yapan bir burjuva sınıfı ile üretim araçlarından tamamen yoksun bırakılmış ve emeğini satmaktan başka elinden

[24]Endüstri 1.0, 1800'yılının başından başlar ve kayar bant sisteminin ilk defa kullanılmaya başlandığı 1890'lı yıllara kadar sürer.

[25]Çünkü üretim araçlarındaki her gelişme üretimin eski formları üzerinde muazzam bir baskı unsuru oluşturarak onun yerine geçer.

hiçbir şey gelmeyen bir proleter sınıf ortaya çıkmıştır.[2627] Üretim alanındaki bir yenilik diğer üretim alanlarının üzerinde domino etkisi yapmıştır. Pamuk endüstrisindeki yeniliklerde bu domino taşlarının ilkidir. Bu endüstriyel gelişimin akabinde sırasıyla kömür, demir-çelik, ulaşım ve kimyada gelişimin etkileri görülmüştür. Beaud'e göre kömür madenlerindeki maden çıkartma işlemleri gelişen tekniklerle birlikte bir zanaatçının yapabileceklerinin ötesine geçmiştir. Bu yüzden kapitalist müteşebbis bu alana da tıpkı manüfaktürde olduğu gibi sabit sermaye yoluyla yani üretim araçlarıyla giriş yapmıştır. Yine Beaud'a göre "Yatıracak sermayesi olanlar daha derin maden kuyuları açıp, daha zengin maden damarlarına ulaşabiliyorlardı" (2018: 225). Kapitalistler daha çok cevhere ulaşabildikleri için maden zanaatçıları kapitalistlerle rekabet edememiş ve bunun sonucunda eskiden özgür olan zanaatçılar proleter saflarına itilmiştir. Demir-çelik, endüstrisinde ve kimya endüstrisinde de durum yukarıda sıralanan iki durumdan farklı değildir. Freyer'e göre demir zanaatçısı demir çelik fabrikalarında, sabun üreten zanaatçı kimya endüstrisinde proleter sınıfın saflarına katılmıştır[28] (2018: 48). Sombart'a göre teknikteki her gelişme "girişimcileri üretim cephelerine" sürüklemiştir (2017: 359).

Marx'a göre kapitalist üretimin başlangıç noktası bireylerin mülksüzleştirilmesinde ve kapitalist sınıfın üretim araçlarının sahibi olmasında saklıdır. Bundan sonraki aşamada ise iş bölümü gelmektedir (2020: 270). Weber'e göre "ev ile işin birbirinden ayrılması" olmaksızın kapitalist bir üretimden söz edilemez. (1997: 21). Kapitalist üretimle birlikte eskiden geleneksel yöntemlerle evlerde yapılan işlerin hemen hepsi birer birer yok olmuş ve yerlerine kapitalistlerin yön verdiği kaideler geçmiştir. Bu kaideleri, geleneksel üretimin özelliklerini göz önünde bulundurarak sıralamak ve karşılaştırmak mümkündür.

Kapitalist üretim biçiminden önce işçiler eve iş verme sistemi içerisindedir ve burada zamanlarının bir kısmını tarımsal faaliyetlere ayırırken kalan kısımlarını

---

[26]Çalışmada burjuva sınıfı; mülk sahibi sınıf, kapitalist sınıf veya girişimci sözcükleriyle aynı anlamda kullanılmıştır.

[27]"Sabit sermaye kavramının tamamı belki de çağdaş ekonomik dönemin ve çağdaş ekonominin ürünüdür. Bu abartma pahasına, endüstri devriminin her şeyden önce sabit sermayenin bir mutasyonu olduğunu söylemekle aynı şeydir. Bu sermaye artık daha pahalıdır, ama üretkenlik haddini kökten değiştirecek kadar dayanıklı hale gelmiş ve mükemmelleştirmiştir" (Braudel, 2017: 217).

[28]Freyer'e göre zanaattan endüstriye geçiş yapan işçiler genelde o endüstrinin ustabaşı olurken, tarımdan endüstriye geçen işçiler o endüstrinin vasıfsız işçileri oldular (2018: 14).

zanaata ayırabilirler dolayısıyla üretim de bir uzmanlaşma söz konusu değildir. Üretim farklı ortamlarda ayrı ayrı ve aile fertleri tarafından gerçekleştirilir. Çocuklar sadece bu üyelere yardım etmekten sorumludur. Bu üretim tarzında insanlar daima doğdukları yerlerde büyür çalışır ve ölür (Toffler, 2008: 374). Ek olarak insanlar "dua zamanı" veya "hasat zamanı" gibi ne kadar sürdüğü belli olmayan zaman aralıklarıyla üretimlerini gerçekleştirmiştir (Toffler, 2008: 133).

Kapitalist üretimin özelliklerine bakıldığında ise tam tersi gelişmeler yaşanır: Kapitalist üretim biçimiyle birlikte işçiler tüm diğer yan uğraşlardan yalıtılarak tek bir alanda ve burjuva sınıfının dileği doğrultusunda emeklerini satmak zorunda bırakılmıştır. Marx'a göre teknik olanakların gelişmesiyle birlikte kapitalistler çok sayıda proleteri, aynı zamanda, aynı mekânda, aynı türden meta üretmek amacıyla bir arada çalıştırmaya başlamışlardır (2003: 284). Ev içinde üretim yapan aileler endüstriyel kapitalizm dalgalarıyla birlikte küçük sınırlı dünyalarından uzaklaştırılmış ve Freyer'in deyimiyle büyük bir balık ağının içine çekilmişlerdir (2018: 29). Bu dünyanın içerisinde çocukların sanki hepsi birer ergin bireymiş gibi muamele görerek tıpkı onlar gibi çalıştırılmışlardır. Endüstriyel kapitalizmle birlikte çalışma süreleri eskiden olduğu gibi belirsizliğe veya tabiatın insan hayatına dayattığı vakitlere göre değil saatlere, dakikalara hatta saniyelere göre tasarlanmaya başlamıştır ve son olarak endüstriyel kapitalizm tüm toplumsal koşulları altüst ederek köyden sanayi bölgelerine muazzam boyutlara ulaşan göç silsileleri başlatmıştır.

2.4.1. Teknik İlerleme

19, 20 ve 21. yüzyıl boyunca endüstrileşme olgusunu açıklama girişiminde bulunan birçok yazar birbirlerinden olabildiğince farklı teorileri ortaya koymalarına rağmen hepsinin mutabık olduğu tek bir konu vardır: endüstrileşmeye sebep olan teknik ilerleme. Elbette endüstriyle etkileşimde bulunarak onu dolaylı veya doğrudan etkileyen birçok etken vardır ancak bu listede teknik ilerleme çalışmanın merkezinde olduğundan daha ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir.

Sombart'a göre teknik: "Somut nesnelerin akılcı bir şekilde kullanılmasını kolaylaştıran ya da mümkün kılan araçsal şey[lerin]" bütünüdür (2017: 357). Freyer'e göre ise teknik insanlık tarihi kadar eskidir, ona göre avcı toplayıcı toplumların kendi sınırlılıkları içerisinde bir tahtayı sıradan bir av aletine dönüştürmesi bile teknik bir ilerlemedir (2018: 35). Teknik ilerleme *ancien* rejimin

tüm formlarında, bireysel deneyimler etrafında yani usta çırak ilişkisi çerçevesinde gelişimini sürdürmüştür. Hatta Arkwright'ın ve Hargreaves'ın geliştirdikleri dokuma tezgâhları bile bu tanımlamaya uyan el ve iş makineleridir. Hobsbawm'a göre yeni el ve iş makineleri aslında öncekilerden pek de farklı değildir. Onları üretmek için çok fazla bilimsel bilginin kullanılmasına ihtiyaç yoktur zira bu üretim araçlarını geliştiren kişilerde en nihayetinde birer mucitten çok "kendi atölyelerinde deney yapan zeki zanaatkârlardır" (2003a: 32). Ancak Watt'ın ürettiği buhar makinesi büsbütün bambaşka bir araçtır çünkü bu araç artık el ve iş makinesinden öte bilimin yön verdiği bir güç makinesidir. Wolf'a göre de el ve iş aletlerine buhar motorunun takılmasıyla makineli üretime geçiş sağlanmıştır. Teknikteki bu ilk bilimsel adım yalnızca canlı güce dayanan üretimi tabiat güçleriyle birleştirerek ortaya mekanik ve canlı güce dayanan hibrit bir üretim şekli çıkartmıştır (2019: 376).

2.4.2. Teknik ve Evrensel Emek

Mucitler geliştirdikleri araçlar ne olursa olsun daima içinde bulundukları toplumsal konjonktürle bağlantılı olarak yenilikler yapar. Günümüzde artık anonimleşmiş bir söz olan "ihtiyaçlar icatların anasıdır" sözü de bu düşünceyi özetlemek için ortaya atılmıştır. Dobb'da, bu düşünceyi şu biçimde vurgulamaktadır:

> "Her mucit, kendisi bireysel ve bağımsız bir evrim izlese de, hem sorununu hem de bunun çözümüne yardımcı bazı öğeleri kendisinden önce gelenlerden miras alırken, mucitin kafasında ortaya çıkan sorunları ve projelerini gerçekleştirmek için elinde bulunan verileri zamanın toplumsal ve ekonomik koşulları ve gereksinimleri biçimlendirir" (1992: 243).

Anlaşılacağı üzere bir icat asla bir kişiye veya toplumsal gruba ait değildir. Marx'ın deyimiyle "Her tür bilimsel emek, her tür keşif, her tür buluş evrensel emektir" ve bunların hiçbiri bir kişiye mal edilemez (2020: 113). Ancak Marx kapitalist sistemde durumun böyle olmadığını savunur. Ona göre kapitalist sistem içerisinde "insan zihninin evrensel emeğinin tüm yeni gelişmelerinden ve bunların birleşik emek aracılığıyla toplumsal olarak kullanımından en büyük kârları elde edenler kapitalistlerdir" (2020: 113). Kapitalist sistemde yaratıcı düşünce ne toplumun geneline ne de mucidin kendisine atfedilir. Sistem bütünsel olarak sadece kapitalistlere yarar sağlama üzerine kuruludur, bu nedenle üretim araçları da sadece kapitalistler üzerinde cisimleşmiş gibi görünür. Dolayısıyla yukarıda sıralanan tüm emek-zaman süreci makine üzerinde nesneleşir, kapitalist de sermayesi olduğu ve onu satın alabildiği için makinenin mülkiyet hakkına sahip olur. Kapitalist sınıfın üretim araçlarındaki sahipliği işte bu şekilde ortaya çıkar.

2.4.3. Toplumsal Sınıflar

Her toplumsal yapının içerisinde belirli sınıflar mevcuttur. Sınıfların ortaya çıkış biçimi bürokratik, ekonomik, politik, biyolojik veya din sebepli olarak değişiklik gösterebilir. Hangi dinamikler o toplumun özelinde etkinse sınıf ayrımı orada daha yoğun olarak hissedilir.[29] Ancak sıralanan sınıf ayrımları içerisinde ekonominin ayrı bir yeri vardır çünkü bu ayrım enternasyonaldir ve diğer ayrımları tayin eder. Sınıflar bir kere ekonomik olarak ayrıştığında insanların hayatındaki tüm faktörler bu ayrışmadan etkilenir. Ekonomik ayrışma ise temel olarak üretim araçlarına -sahiplik ilkesine- göre belirlenir diğer etmenler ise bu ayrışma hakkında ipuçları taşır.

Üretim araçlarına sahip sınıf sürekli olarak kâr güdüsüyle hareket eder ve kârı elde edebilmek için proleter sınıftan elde ettiği "artı değeri" muhafaza etmesi veya arttırması gerekir. Wolf, kapitalistin bunu gerçekleştirebilmesi için önünde iki yol bulunduğunu savunur. Bunlardan ilki proleter sınıfın "ücretlerini biyolojik ve sosyal olarak mümkün olabilecek en düşük seviyeye indirmektir" (2019: 104). Diğeri ise proleter sınıfın ürettiği artı değeri arttırarak "emek gücü için ödenmesi gerekenin üstüne çıkarmaktadır" (2019: 104). Anlaşıldığı üzere kapitalist için artı değeri yükseltmek bir zorunluluktur çünkü bu artış olmaksızın üretim araçlarını ve çalışma biçimlerini geliştirmesi mümkün değildir. Kapitalist bu şartları geliştirmezse tıpkı eski zanaatçıların kapitalistlere yenik düşmesi gibi kendisinin de diğer kapitalistlere yenik düşeceğinin bilincindedir. Bu bilinç, kapitalisti sürekli işçileri zorlamaya ve üretim araçlarını geliştirmeye iter. Kapitalizmin bu çelişkili dışavurumu diğer bütün şartların belirleyicisidir.

Pierre Laroque'e göre insanların ikamet ettikleri mekânlar ve konumları, yeme içme alışkanlıkları, gelir düzeyleri, eğlence şekilleri, eğitim düzeyleri, kimlerle evlendikleri ve düşünce biçimleri ait olduğu sınıfları belirleyen diğer etmenlerdir (1969: 13-14). Laroque'nin sıralandığı sınıf belirleme ölçütleri üretim araçlarına sahiplik ilkesiyle doğrudan ilişkilidir. Üretim araçlarına sahip sınıf tüm bu etmenlerden kendine maksimum faydayı sağlarken bu araçlardan yoksun sınıf

[29]Bürokratik sınıfın ayrımının tipik örneğine Sovyet Rusya'da, biyolojik sınıfın ayrımının tipik örneğine Amerika'nın kuruluş yıllarında, dini sınıfın ayrımının tipik örneğini ise İslam Devrimi sonrasında İran'da görmek mümkündür.

kendine minimum fayda sağlar veya hiçbir fayda sağlayamaz. Toplum içerisindeki sınıflar işte bu konumlanma neticesinde belirgin bir hal alır.

Endüstriyel kapitalizm döneminin tipik sınıfları proletarya ve burjuvazidir. Üretim araçlarına sahiplik burjuva sınıfındayken onlar için çalışmak mecburiyetinde olan bir proleter sınıf mevcuttur. Bu ayrım, iki sınıfın hayatına olabildiğince etki etmiştir. Engels'in deyimiyle bu iki sınıf "birbirine hiç benzemez iki ırkın oluşturduğu iki ulus gibiydiler" (2007: 160). Engels'in bu sözü sarf etmesindeki maksat açıkça iki sınıfın dünyalarındaki ve yaşam biçimlerindeki farklılıklara dikkat çekmektir.

2.4.4. Sınıfsal Farklılıklar ve Proleter Sınıf Bilincinin Oluşumu

Proleter sınıfı anlamak için bu sınıfı meydana getiren unsurları da anlamak gerekir. Bu unsurlar kısaca şu şekilde sıralanabilir: konaklama, beslenme, evlilik, eğlence şekilleri, eğitim ve düşünce biçimi. Aktarılan unsurların proleter sınıftaki yansımaları aşağıda sırasıyla açıklanmıştır.

Proleter sınıfın yaşamı daima kendinden olmayan sebeplerle kaos içerisindedir. Bu kaosun içerisinde konaklama yerleri ve muhitler büyük bir önem taşır. Engels proletaryanın yaşadığı konutları ve çevresinin şu biçimde açıklar:

> "Sokaklarda genelde kaldırım yoktur, inişli-yokuşlu, pis, çöp ve hayvan pisliği doludur; kanalizasyon ya da atık su kanalı yoktur; tam tersine yollar durgun, pis su birikintileriyle kaplıdır. Ayrıca kötü, karmakarışık yapılanma nedeniyle semtin hava akımı engellenmiştir ve buralarda küçük bir alanda birçok insan birarada yaşadığı için, bu emekçi mahallelerinin nasıl bir havası olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir" (2007: 56).

Beslenme sınıfsal ayrımın en bariz niteliklerindendir. Braudel'in *Maddi Uygarlık* kitabında "Bana ne yediğini söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim" cümlesi bu durumu özetlemeye oldukça elverişlidir[30] (2017a: 93). Engels'e göre proleter sınıfın çoğu zaman iyi besinlere ulaşımı yoktur. Ona göre bu durum iyi besinlerin mevcut olmamasıyla ilgili değildir. Bu sınıfın kazandığı düşük ücretler onların sadece yetersiz besinleri alabilecek kadar para kazanmasıyla ilgilidir (2007: 100). Yine Engels'e göre sırf bu yetersiz beslenme yüzünden proleter sınıfın bireyleri çelimsizdir, zayıftır ve güçsüzdür. Çocuklar ise raşitizm gibi hastalıklarla boğuşmak zorundadır. Kısaca proleter sınıf olumsuz yaşam şartlarından doğan sağlıksızlığı nesilden nesle aktarır (2007: 136-137).

[30] *Fish and Cips* İngiliz proleter sınıfının çokça tükettiği ve onlara özgü bir tüketim maddesiydi.

Sınıfsal bilinci inşa eden etmenlerden bir diğeri ise evliliktir. Evlilik dünya üzerindeki tüm toplumlarda ekseriyetle yatay olarak gerçekleşir, proleter sınıfın bireyleri de bu durumun bir istisnası değildir. Bu sınıftan insanlar büyük oranda aynı sınıftan kişilerle evlenir ve böylece kendi sınıfsal konumlarını farkında olmadan yeniden üretir.

Eric Hobsbawm *Devrimler Çağı* kitabında, proleter sınıfın büyük şehirlere dolmasıyla yeni ve kendine özgü bir eğlence kültürünün ortaya çıktığını savunur. Ona göre proleter sınıf "gezgin eğlendiricilerin" bulunduğu belirli panayır ve fuarlarda toplanarak bu alanlarda rahatlar ve dinlenir. Proleter sınıfın üyeleri bu alanlarda dans ederek, gezgincilerin getirdikleri belirli oyunları oynayarak ve içki içerek çalışmaktan harap olmuş zihinlerini ve bedenlerini biraz olsun rahatlatabilirler (2003a: 240-241).

Marx'ın örneklerini sunduğu endüstriyel devrimin ilk yıllarında 9-10 yaşlarında çocukların sabahın saat üçünde veya dördünde kalkıp gece saat ona kadar çalışması sıra dışı bir durum değildir. Elbette bu kadar uzun saatler çalışan sınıfın üyelerinin eğitime ayıracak vakitleri de olmamıştır. Marx, İngiltere'de yaşayan çocukların eğitimden ne kadar uzak olduğunu yine çocukların ağzından şu cümlelerle açıklamaktadır:

> "Tanrının dünyayı yaptığını söylediklerini işittim; bir kişi dışında bütün insanlar boğulmuş, bir de küçük bir kuş kalmış." John Morris (14 yaşında). "Kiliseye gittim, ama son zamanlarda uğramadım. Dua ettiklerinden birisinin adı Hazreti İsa, ama ötekileri bilmem ve onun da ne olduğunu bilmiyorum…. İngiltere'de yaşamıyorum. Sanırım orası bir ülke, bilmiyordum Henry Matthewman (17 yaşında)" (2003: 232).

Proleter sınıf, eğitimin hiçbir alanda kendi payına fayda sağlayamaz. Bunun önündeki en büyük engel ise çetin ve uzun çalışma saatleridir.

Kölelerden ve serflerden farklı olarak proleter sınıf her zaman belirli bir bilinç düzeyiyle var olmuştur. Bu durumun en büyük sebebi ise yoğunlaştırılmış bir sömürü düzeyinin aynı anda aynı mekânda aynı kaderi paylaşan insanlar üzerinde etkili olmasıyla ilgilidir.

2.4.5. Sınıfsal Farklılıklar ve Burjuva Sınıf Bilincinin Oluşumu

Burjuva sınıfının, konaklama, evlilik ve düşünce biçimi ise şöyledir: Werner Sombart'a göre her kapitalist dönem yeni bir burjuva tipolojisini doğurur. Bu bağlamda Sombart *Burjuva* kitabında iki burjuva tipolojisine dikkat çeker (2017:

177). Bunlardan ilki merkantilist kapitalizm zamanındaki burjuva tipolojisidir, diğeri ise endüstriyel kapitalizm zamanındaki burjuva tipolojisidir. Sombart'ın belirttiği iki burjuva tipi birçok açıdan benzeşirken birçok açıdan birbirinden ayrışmaktadır. Ona göre ilk tip burjuva yaşamın tüm alanlarında kendini tutumluluğa, ölçülülüğe ve kanaatkârlığa vermiş bir perhiz kültürünün içerisindedir (2017: 196). Bu tip burjuva için hayatın hiçbir alanında boşa geçirilen zamana ve boşa harcanan paraya yer yoktur.[31] Lüks tüketim bu devrin burjuvasından çok soylu sınıfa veya aristokrat sınıfa has bir özelliktir. Sombart, endüstriyel kapitalizmle birlikte burjuva düşünüş ve yaşam tarzında radikal bir dönüşüm olduğunu savunur. Bu aşamadaki burjuva artık sadece iş yerinde bir tutumluluğa sahiptir (2017: 213). Onun için proleter sınıfın üretim sırasında gerçekleştirdiği en küçük aksaklık israfla ilişkilendirilirken kendi yaşam tarzında bu tutumluluğun esamisi okunmaz (2017: 213). Hobsbawm'a göre de bu "Burjuvazi, artık ne ailenin kıtlık ekonomisi içinde ne de toplumun yüksek sosyetenin ayartılarından uzak bir tabakasında yaşıyordu" (2003b: 257). Hobsbawm'a göre bu burjuva tipolojisinde eski püriten ahlakın yerini "aristokratik yaşam tarzı" almıştır (2003b: 257-258). Böylece burjuva yaşam tarzı lüksle içi içe geçmiş, artık kazanmak kadar harcamak da önemli olmuştur.

Hobsbawm'a göre burjuva yaşam tarzında evin büyük bir önemi vardı çünkü evin büyüklüğü, içerisindeki lüks eşyaların kalitesi, çalıştırılan hizmetli sayısı, toplumsal statünün ve başarının belirgin bir göstergesidir (2003c: 185-186). Bu yüzden ona göre maden işletmesine sahip bir burjuva aynı zamanda "bir sürü yarış atı, bir kır köşkü ve avlak alanına" sahip olmadan başarılı sayılmazdı (2003c: 204). Hobsbawm, bir burjuva evini şu biçimde tasvir eder:

> "Tıkışıklık ve gizlenme… çoğu zaman perdelerle, minderlerle, giysilerle, duvar kağıtlarıyla gizlenmiş ve ne türden olursa olsun her zaman ince ince işlenmiş bir nesneler yığını. Yaldızsız, işlemesiz, nakışsız, hatta kadife kaplamasız hiçbir resim, yüz geçirilmemiş ya da üstü örtülmemiş hiçbir koltuk, püskülsüz hiçbir kumaş, cilalanmamış hiçbir ahşap, giydirilmemiş hiçbir yüzey yoktur" (2003b: 252).

[31]Bu tip burjuva Katoliklik ve Protestanlık arasında sürüncemede kalan bir tiptir. Önceki bölümlerde bahsedilenlerden anlaşılacağı üzere Katoliklik inancı zenginliği, para kazanma hırsını kötülerken, fakirlikten ve sade yaşamdan övgü dolu sözlerle bahseder. Protestan ahlak ise (buna Protestanlığın alt mezhebi olan Kalvinizm eklemekte mümkün) çalışmayı para kazanmayı yermeyen bir anlayıştır. Bu ilk burjuva tipte iki dinin izleklerini görmek mümkündür. İlk tip burjuva para kazanma faaliyetlerine devam ederken aynı zamanda çok tutucudur para harcamaya en ufak şekilde bir eğilimi yoktur. Yani kısaca iki dininde etkisi altında kalan bu burjuva tipi para kazanmaya karşı sıra dışı bir ilgi duyarken para harcamaktan veya lüks tüketimden o ölçüde uzaktı.

Hobsbawm'göre burjuva sınıfının içerisindeki aileler birbirleriyle birleşerek toplumsal çıkarlarını güçlendirmişlerdir. Ona göre aynı alanda üretimi kontrol eden aileler bu alanda başka üretim yapan diğer ailelerle birleşerek hem sermayeyle hem de ailesel bağlarla birbirlerine kenetlenirler (2003b: 261-262).

Burjuva yaşam tarzında seyahatlerin, opera ve bale gibi kültürel etkinliklerin, tenis ve golf gibi sporların, akşam yemeklerinin büyük bir önemi vardır. Bu alanlar açık bir biçimde burjuvazinin kamusal alanlarıdır.

2.4.6. Çalışma Şartları

Yukarıda gösterildiği gibi proletaryanın ve burjuvazinin hayatlarının birbirinden bu denli farklı olması zorunlu olarak onları kendi sınıflarının bilincinde olmaya itmiştir. Ancak sınıf bilinci yalnızca yaşam farklılıklarından ortaya çıkmaz bu bilincinin ortaya çıkması için üretim esnasındaki sömürünün de belirli bir düzeyde olması gerekmektedir. Endüstri 1.0'daki sömürü düzeyi açıkça diğer bütün çağlardaki sömürü düzeyinin üzerindedir. Bu durum çağın sınıfları olan burjuva ve proleter sınıfını geçmişteki ve gelecekteki diğer sınıflardan daha fazla kendisinin farkında olmasına yol açmıştır.

Freyer'e göre endüstriyel devrimin ilk yıllarında "bugünkü anlamıyla bir toplumsal siyaset henüz yoktu, iş zamanlarının, iş koşullarının düzenlenmesi, işletmelerde sağlık koruma işleri, hele ücret düzenlenmesi hiç yoktu" (2018: 54). Freyer'in belirttiği eksiklikler silsilesinin yerini burjuvazinin ucu açık kuralları ve kaideleri doldurur. Bu yüzden proleter sınıf her iş kolunda ayrı ayrı sömürü düzeyleriyle karşı karşıya kalır. Ancak Braudel'e göre maden işçileri diğerlerinden daha da kötü durumdadır. Ona göre "madencilik mesleği en sefillere, insanların en yoksullarına düşmekteydi" [32] (2017b: 170).

Endüstri 1.0'daki yegâne enerji maddesi kömürdür. Kömür olmaksızın buhar makinelerini çalıştırmak dolayısıyla üretim araçlarına enerjiyi iletmek mümkün değildir. Bunun yanı sıra tren ve gemi gibi ulaşım araçları da hareket edebilmek için kömüre ihtiyaç duyar. Gereksinimlerin çok büyük boyutlara ulaşması doğrudan kömür üretimini de tetiklemektedir. Burjuva sınıfı yüksek arzın karşılanması ve bu

[32]Her sektörün çalışma şartlarını incelemek bu tezin kapsamını aşacağı için yalnızca *Germinal* filmine konu olan maden işçileri ve onların çalışma şartları ele alınmıştır.

talepten olabildiğince artı-değer elde etmek için proleter sınıfın her üyesini fiziksel sınırlarının çok üzerinde çalışmaya mahkûm etmiştir. İşçinin belirtilen çalışma şartlarını kabul etmemesi ise neredeyse olanaksızdır çünkü aynı çalışma şartları için dışarıda bekleyen binlerce lümpen proleter vardır. Çalışma şartları öylesine kötüdür ki her gün bir işçinin hayatını kaybetmesi diğer işçiler için sıra dışı bir vaka olmaktan çıkmıştır. Marx'a göre 1860'lı yıllar İngiltere'sindeki maden ocaklarında her hafta 15 işçi hayatını kaybetmektedir[33] (2020: 98). İşçilerin ölüm sebepleri birbirinden çok farklı nedenlerden kaynaklanıyor olsa bile asıl failin her zaman burjuva sınıfı ve onun sermaye hırsı olduğu söylenebilir.

Braudel'e göre kapitalist sınıf maden ocaklarındaki işçileri tek tek birbirinden ayrıksı olarak işe almamış genelde gruplar halinde emeklerini satan aileleri işe almıştır (2017c: 516). Hobsbawm'a göre bunun en büyük nedeni kadınların ve çocukların ergin bir erkeğe göre daha uysal olması ve daha az paraya çalıştırabilmesidir (2003c: 218). Kapitalist sınıfın çocukları ve kadınları çalıştırmayı tercih etmesindeki bir diğer sebep ise maden ocaklarındaki koridorların bazen sadece bir çocuğun geçebileceği kadar dar olmasıdır. Marx, çocukların çalıştırılmasını şu biçimde eleştirir: "Dokuz-on yaşındaki çocuklar, sabahın ikisinde, üçünde ya da dördünde çul yataklarından zorla kaldırılmakta, bir dilim ekmek için gece saat ona, on bire on ikiye kadar çalıştırılmaktadır. Elleri ayakları yorgunluktan bitkin, vücutları kavruk, yüzleri kireç gibi, insanlıkları taş gibi bir uyuşukluğa dönüşmüştür" (2003: 219). Hobsbawm, bir ailenin tüm üyelerinin emeğini kapitaliste satmasının bir zorunluluk olduğunu söyler çünkü ona göre sadece bir kişinin bir emekçi ailesini geçindirebilmesi mümkün değildir (2003c: 218). Hobsbawm'ın cümlesinden de anlaşılacağı üzere birinin tercihi diğer tarafın zorunluluğudur.

Metrelerce derinlikteki maden ocaklarında gerekli tertip ve tertibatın alınmaması birçok iş kazasına neden olur. Yukarıda da belirtildiği gibi burjuva sınıfı iş yerinde sürekli bir tutumluluk arayışındadır ve bu yüzden Marx'ın "bina tasarrufu"

[33]"Barış içinde geçen dönemin son üç yılında, her yıl ortalama 1430 İngiliz kömür işçisi ölmekte, ortalama 165.000'i de (ya da işgücünün yüzde 10' undan daha fazlası) yaralanmaktaydı. İngiliz kömür madenlerinde kaza oranı, Belçika ve Avusturya'dakinden daha yüksek olmakla birlikte, Fransa'dakinden biraz daha düşük, Almanya'dakinden yaklaşık yüzde 30 ve ABD'deki oranın üçte birinden daha azdı" (Hobsbawm, 2003c: 330).

dediği bir uygulamayı hayata geçirmeye çalışmışlardır[34] (2020: 97). Bu anlayışa göre madenlerde iki kirişin kullanıldığı yerde bir kiriş kullanılmalıdır, gaz lambaları olabildiğince tasarruflu kullanılmalı veya onun yerine daha ucuz maliyetli mumlar tercih edilmelidir.[35] Eğer burjuva sınıfı iş yerinde gerekli önlemleri almak isterse bu iş için yeni bir kişiyi işe almaz onu da işçilerden birisine yaptırtır ancak bunun için o işçiye ekstra zaman veya ücret vermez.[36] Parça başı veya ağırlık hesabıyla ücret alan maden işçisi de doğal olarak önlemlere yeterli özeni gösteremez çünkü güvenliğine harcayacağı her an ücretinin azalması demektir. Burjuva sınıfı güvenlikteki ve tasarruftaki en küçük aksamanın maliyetini yine işçiye keser. Huberman, bu cezaları şöyle sıralar: "İşbaşına kirli gelen işçi 1 sterlin, gaz yakarak onarım yapan işçi 2 sterlin, sabah gaz lâmbasını fazla yakan işçi 1 sterlin, ıslık çalan işçi 1 sterlin" (2009: 200). Engels'e göre kesilen ücretlerden işçilerin çoğu zaman haberi bile olmazdı, "işçi, para cezasına çarptırıldığını, ancak nezaretçi ücretini öderken öğrenirdi" (2009: 218).

Bunca tehlikenin yanı sıra işçilerin hayatına uzun vadede etki eden birçok sağlık problemi de mevcuttur. Engels'e göre madenlerde hiçbir havalandırma düzeneğinin olmaması çalışan işçilerin ciğerlerine "kısmen kötü, toz yüklü, karbonik asit ve hidrokarbon gazıyla karışmış" maddelerin dolmasına neden olmuştur. Gününün 15 saatini madende geçiren bir işçinin sürekli bu maddeleri soluması önüne geçilemez ciğer hastalıklarına neden olur. Bu hastalıkların başlıcaları astım ve kara salyadır. Uzun süreler madenlerde çalışan işçilerin ciğerlerine kömür parçalarının yapışmasıyla ortay çıkan kara salya hastalığının en belirgin belirtileri; baş ağrısı, göğüste baskı ve koyu kara balgamdır (2007: 289).

Maden işçilerinin sağlık problemleri sadece bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Küçük yaştan itibaren madenlerde çalışmaya başlayan birçok işçinin, eğik pozisyonda üretim gerçekleştirmesi gerekmiştir. Bu durum neredeyse her maden

---

[34]"Bu tasarruflar, dar, sağlıksız yerlerin işçilerle doldurulup taşırılmasına, yani kapitalistlerin dilinde bina tasarrufu denen şeye, tehlike makinelerin aynı yerlere tıkıştırılmasına ve tehlikelere karşı koruma önlemlerinin alınmamasına; doğaları gereği sağlığa zararlı olan ya da madenlerde olduğu gibi tehlikelerle iç içe olan üretim süreçleriyle ilgili güvenlik önlemlerinin ihmal edilmesine kadar uzanır" (Marx, 2020: 97).

[35]Madenlerde mumların kullanılması oldukça tehlikelidir çünkü maden içindeki en ufak gaz sızıntısı büyük patlamalara yol açabilir.

[36]Marx buna nispi artı değer diyordu (2003: 278).

işçisinin ilerleyen yaşlarda vücudunda fiziksel deformasyonların ortaya çıkmasına yol açar. Aynı zamanda uzun çalışma süreleri yüzünden güneşle temas kuramayan maden işçilerinin bedenlerinde D vitamini eksikliğinden kaynaklanan birçok hastalıkta mevcuttur. Hobsbawm'a göre madenlerdeki çalışma şartlarının öylesine kötüydü ki aileler çocuklarını savaşa göndermeyi maden ocağına göndermeye yeğliyordu (2003c: 326).

Proleter sınıfın her üyesi, doğduğu andan itibaren bir öngörülemezlik çemberi içerisine çekilmiş ve ölünceye kadar orada tutulmuştur. Çünkü işçilerin çalışma şartlarının neler olacağı, ne kadar ücret alacakları, hangi sağlık problemleriyle karşı karşıya kalacakları ve hayatta kalıp kalamayacakları tamamen burjuva sınıfının inisiyatifindedir.[37] Endüstri 1.0 süresince çalışma ve yaşam şartlarındaki farklılıklardan dolayı ortaya çıkan bu kaotik atmosfer sınıf bilincine de derinden etki etmiştir. Marx, bu bilincin oluşumunu şu biçimde ifade eder: "İnsanların bilinçlilikleri varoluşlarını belirlemez, tersine, toplumsal varoluşları bilinçliliklerini belirler" (Marx'tan aktaran Huberman, 2009: 249). Marx'ın cümlesi Endüstri 1.0'daki proleter sınıfının ve burjuva sınıfının bilincinin neden tarihteki diğer sınıflardaki bilinçlilik düzeyinden yüksek olduğunun cevabıdır. Zira bu çağda kapitalist sömürü düzeyinin işçi hayatına etkisinin derinliği, sınıfsal bilincin oluşumunu zorunlu kılmıştır.

2.4.7. Sınıfsal Bilinç ve Emek

Sınıfsal bilinç açısından üretim araçlarına sahiplik ve yaşam şartlarındaki ayrışma kadar önemli olan üçüncü bir veçhe daha vardır o da emeğin sahipliği üzerindeki farkındalık seviyesidir. Endüstri 1.0'da proletarya tarafından savulan görüş emeğin, işçi sınıfına ait olduğuna ve üretilen her nesnenin aidiyetliğinin de işçi sınıfında olması gerektiği yönündedir. Ancak kapitalist sistem ve mübadele ilişkileri tüm bu süreci mistifikasyona uğratır. Bu mistifikasyon neticesinde işçi tarafından

[37]Burada genel amaç 19. Yüzyıl'daki burjuvazi ve proleter arasındaki ana sınıfsal ayrımı ortaya koymaktır. Marx'ın ve Engels'in ilk eserlerinde bu ayrım olabildiğince keskindi. Özellikle Komünist Manifesto da bu ayrımı net bir biçimde görmek mümkündür ancak Marx'ın olgunluk eserlerinden olan Fransız üçlemesindeki kitaplarına bakıldığında bu sınıfsal ayrımın o kadarda net olmadığını görülebilir. Elbette burjuvazi cetvelle çizilmişçesine siyah, proletarya ise olabildiğince yekpare beyaz bir sınıf değildir. Örneğin İngiliz sanayici Robert Owen'i işçilere yönelik kararlarına ve eylemlerine bakıldığı zaman onu "burjuva sınıfının sosyalisti" olarak nitelendirmekte olanaklı olacaktır. Ancak bu teze konu olan Endüstri 1.0 dönemi gerçekten de iki dünya anlayışa fazlasıyla uyan bir dönemdi.

üretilen nesne sanki onun değil de sermaye sahiplerininmiş gibi gözükmeye başlar. Böylece işçinin ürettiği nesne kendisine yabancı bir hale gelerek metalaşır ve toplumun geri kalanına sermaye üzerinden ithal edilir. Marx'ın meta fetişizmi olarak ortaya koyduğu bu olgu sınıf çatışması açısından da oldukça önemli bir yer tutmaktadır (2003: 77). Çünkü emeğin sermaye tarafından metalaştırılması emeği özne durumundan nesne durumuna düşürmekte ve emeğin metalaşmasıyla birlikte tabii toplumsal ilişkilerin yerini pragmatik, maddi ilişkiler almaktadır. Gorz'a göre bu kapitalist sistem içerisinde "tüketimle üretim, meta ve hizmet satın alımı arasında hiçbir görünür bağ yoktur" (1986: 35). Kapitalist üretim biçimi görünür bağların birçoğunu gizler ve yerine sahtelerini koyar. Böylece toplumun gözünde bütün ilişkiler normalleşir. Henri Lefebvre'ye göre işçiler bu duruma karşı bir reaksiyon göstermediklerinde ve "yazgısının parçası olduğuna basitçe inandığında, mistifiye edilmiştir" (2019a: 151). Bu yüzden Georg Lukacs, proletaryanın çelişkileri kavrayarak kapitalist üretim sistemini deşifre etmesi gerektiğini söyler. Ona göre proletarya emeğe karşı mutlak bir aidiyet hissettiğinde ve bunun için mücadele ettiğinde "tarihin nesnesiyle özdeş öznesi olur" (1998: 309). Lukacs'a göre "kendi sınıfsal durumu konusunda tam bir aydınlığa kavuşmak proletarya için bir ihtiyaç, bir ölüm-kalım sorunu[dur]" (1998: 79). Yine Lukacs göre "Proletarya açısından zafere ulaştıracak silah gerçeğin kendisi[dir]" (1998: 139). İşçi sınıfı kendi talihini değiştirmek için kendi emeğinin sahibi olmalı ve tarih sahnesine o bilinçle çıkmalıdır. Bunun gerçekleşebilmesi kapitalist sistem içerisinde olanaklı değildir. O yüzden endüstri 1.0 devrinde birçok işçi mücadelelerini yalnızca mevcut şartları iyileştirmek için gerçekleştirmemiş aynı zamanda kapitalist sistemi değiştirmek ve tekrar özne olmak için çabalamıştır.

İşte endüstri 1.0'daki bu görüntü işçi sınıfının neden bilinçli olmak zorunda olduğunun ve neden bilinçli eylemler ortaya koyduğunun açık bir göstergesidir. Bu dönemin işlerinin üzerinde, kötü hayat şartları, üretim araçlarına ve emeklerine sahip olmamaktan kaynaklanan üçlü bir baskı mevcuttur. Tüm bu baskılar endüstri 1.0'daki işçilerin tarihin geri kalanındaki ezilen sınıflara göre daha bilinçli eylemler ortaya koymalarına neden olur. Söz gelimi tarihteki hiçbir sınıf içinde bulduğu sistemi değiştirmeye bu kadar yaklaşmamıştır. Gorz'un deyimiyle "Proletarya, sınıf varlığını, onu oluşturan harici şekillenmeleri yıkma yoluyla ortadan kaldırmaktan başka sınıf çıkarı olmayan tek ve tarihsel olarak ilk sınıftı" (1986: 72). Gorz'un

belirttiği bu özellik proletaryayı diğer sınıflardan farklı kılmıştır. Elbette sınıfsal konumunun bu kadar farkında olan proletarya ve burjuvazi arasında bir çatışma yaşanmaması da mümkün değildir.

2.4.8. Sınıf Çatışması

2.4.8.1. Proletarya

Sınıf bilincinin olmaması sınıf çatışmasının da olmadığı anlamına gelmez. Tarihte kölelerin mülk sahibi sınıfa serflerin ve köylülerin de soylu sınıfına birçok kez başkaldırdığı gözlemlenmiştir. Ancak Scott'un "*Tahakküm ve Direniş Sanatları*" kitabında belirttiği gibi bu başkaldırılar kolektif bir başkaldırıdan daha çok gizli senaryolar üzerinden ilerleyen bireysel direniş biçimleridir. Dobb; diğer çalışma biçimleri olan loncalar ve proto-endüstri içinde aynı şeyi vurgulamaktadır.

> Burada çalışan insanların "sürekli bir örgütlülük veya uzun vadeli politikalar ortaya koyma yetenekleri henüz gelişmemişti; ilgisi ufku, sınıf çıkarı değil, meslek hatta bulunulan yer ile sınırlıydı; esnaf ve zanaatkarın bireyci geleneklerinin – kendisinin de küçük bir işveren olmaya duyduğu hevesle birlikte- varlığını sürdürmesi, sınıf bilinci bir yana sıkı ve yaygın bir sendikacılığın gelişmesinin önünde uzun süre engel teşkil etti" (1992: 240).

Ancak Endüstri 1.0'ın karakteristik sınıfı proletaryanın, geçmişteki ezilenlerden farklı bir yanı vardır. Bu sınıf artık kolektif, açıktan ve bilinçli birçok direniş biçimi sergilemiştir.

Endüstri 1.0 devri tarihsel olarak emek gücünün yoğunlaşmasının ve gayriinsani çalışma şartlarının zirvesidir.[38] Nüfusa yönelik bu yoğunlaşma özellikle endüstriyel bölgelerde kendini göstermiştir. Freyer'e göre 1900'yıllara kadar proleter sınıfın toplumsal nüfustaki oranı sürekli olarak artış göstermiştir (2018: 92). Bu artışın en çok gözlemlendiği ülkeler ise Fransa, Almanya, Amerika ve İngiltere'dir. Harmut Kaelble'e göre Endüstri 1.0 devrinin sonlarına doğru Fransa'daki nüfusun üçte biri işçidir (2015: 288).

Emek yoğunluğundaki her artış proletaryanın bir önceki güne göre daha fazla bilinçlenmesiyle ve burjuva sınıfının tahakkümüne tek vücut olarak karşı çıkmasıyla neticelenmiştir çünkü proletaryanın her üyesi ayrıksı olarak gerçekleştirilen

[38]Çalışma şartlarının ne kadar kötü olduğunu anlamak için Huberman'ın alıntısına bakmamız önemlidir. Huberman Hindistan'daki köle sahibinin bir kapitalistle konuşmasını şu biçimde aktarmaktadır. "Ben her zaman köle sahibi olmaktan utanç duymuşumdur, ama Batı Hint Adalarında hiçbirimiz bir insanın dokuz yaşındaki bir çocuğu günde on iki buçuk saat çalıştırmaya zorlayacak kadar zalim olabileceğini aklımızdan geçirmezdik; oysa bu sizin gündelik işiniz" (2003: 202).

başkaldırıların toplu bir direnişe nazaran ne kadar etkisiz kaldığının farkındadır. Proletaryanın toplu olarak direnişe geçmesi içinse elinde birden fazla enstrüman vardır. Bunlarının en etkilileri ise grevler, genel grevler, sendikal faaliyetler ve ludizm (makine kırıcılık) hareketleridir. Aktarılanların proleter sınıftaki görünümleri aşağıda sıralanmıştır.

Endüstri 1.0 devri, burjuvazi ve proletarya arasında ücretlerin artırılması ve çalışma şartlarının iyileştirilmesi üzerinden gelişen uzun tartışmalara sahne olmuştur. Eğer bu ardı arkası kesilmeyen tartışmalar sırasında burjuvazi proletaryanın taleplerine olumlu cevap vermek yerine George Sorel'in dikkat çektiği şu klişe cevabı verirse: "Ben zaten olanaklarımı zorlayarak verebileceğimin en fazlasını veriyorum" (2002: 77) o zaman proletarya için greve gitmek bir tercihten çok zorunluluk olur. Marx'a göre grev, proletaryanın burjuvazinin sermayesine karşı başkaldırmada önemli bir araçtır çünkü burjuvazi için grev demek kendi sermayesinin işletilememesi ve büyütülememesi demektir (2003: 376).

Genel grev ise bölgesel, sektörel, ulusal veya uluslararası olarak gerçekleştirilen toplu iş bırakmaya verilen addır. George Sorel *Şiddet Üzerine Düşünceler* kitabında bu konuya oldukça fazla önem vermiştir. Ona göre genel grevin, kitleleri bütünsel olarak harekete geçirebilme potansiyeli oldukça fazladır (2002: 255). Sorel'e göre bu hareketlilik sadece işi bırakarak barışçıl yöntemlerle de gerçekleşebilir "bir dizi kanlı isyanın ilk adımına da dönüşebilir" (2002: 163). Bu etkili direniş biçimi burjuvazi üzerinde engellenemez bir korku unsuru oluşturmuştur. Zira kendi sınıfının ve yaptığı eylemin bilincinde olan bir proletaryanın sınıf temellerini değiştirmede ne kadar mahir olabileceğinin farkındadır.

Endüstri 1.0 dönemindeki sendikal faaliyetler, meslek alanlarıyla sınırlı kalan ve genele yayılamayan organizasyonlardan oluşmuştur. Genel sendikal faaliyetler endüstri 1.0 döneminin ancak son yıllarında ve endüstri 2.0 başlarından itibaren etkin rol oynamaya başlar. Bu durum proletaryanın en etkin yıllarında sendikal faaliyetlerden yoksun olduğu anlamına gelmektedir.

Endüstri 1.0 devrinin bir başka direniş biçimi makine kırıcılıktır. Makine kırma hareketi proletaryanın, burjuvazinin sabit sermayesine karşı geliştirildiği bir eylemdir. Bu eylemin asıl amacı teknik gelişmelere ket vurmak değil daha çok

burjuvazinin üretim araçları üzerindeki hâkimiyetine zarar vererek pazarlık masasında ona karşı bir üstünlük kazanmaktır. Bunun yanı sıra makine kırma hareketi proletarya arasındaki grev kırıcıları greve zorlamaya yönelik geliştirilmiş bir eylem yani grevi, genel greve çevirmenin bir aracıdır. Hobsbawm'da proletaryanın asıl gayesini şu biçimde açıklar:

> "İşçi, bir teknik ilerleme sorunuyla değil ücretler kadar işsizlik, özgürlük ve onur gibi parasal olmayan etmenleri de kapsayan geleneksel yaşam standardını korumanın oluşturduğu ikiz pratik sorunla ilgileniyordu. Bu nedenle karşı çıktığı olgu, makine değil bu sözü edilenlere yönelik herhangi bir tehditti. Başkaldırısı, hepsinin üzerinde, üretim ilişkilerinde meydana gelen ve kendisini tehlikeye sokan değişimlere yönelikti" (2002: 21-22).

Bu noktada asıl mesele proletaryanın yaşamsal standartlarını asgari seviyenin üzerinde tutmak istemesidir. Emek ve makine uyum içerisindeyse birinin gelişi diğerinin işsizliğine veya ücretlerin düşmesine sebep olmuyorsa orada proletaryanın teknik gelişmeye karşı herhangi bir antipatisinden bahsedilemez.

Yukarıda sıralanan bütün emek hareketleri, dayanışma duygusundan beslenerek sınıfsal altyapının özünü oluşturur. Proletarya için dayanışma olgusu, sadece kendi sınıf çıkarlarını savunmanın bir yolu değil aynı zamanda bir yaşam şeklidir. Proletarya bu yaşam şekli sayesinde burjuvazinin kendisine dayattığı varoluş koşullarına başkaldırabilmiştir. Burjuvazinin de bu başkaldırılara yönelik geliştirdiği birçok yöntem mevcuttur.

2.4.8.2. Burjuvazi

Burjuva sınıfı proletaryanın direnişine karşı birçok farklı tahakküm enstrümanı kullanır. Bunları şu biçimde sıralamak mümkündür: İdeoloji, özel mülkiyet ve burjuva devleti. Aktarılanların yöntemler aşağıda ortaya konmaktadır.

Ancien rejimlerin ezilen sınıfları olan köleler ve serfler çalıştırılmak için zora ve fiziksel tahakküme tabi tutulmuştur. Foucault'a göre moderniteyle birlikte çalışma şartları bir dönüşüme uğramış ve emekçiler artık fiziksel zora başvurulmadan çalıştırılmaya başlamıştır (1992: 30). Çünkü bu zorlamayı gerektirecek bir durum yoktur. Proletaryanın hiçbir mülkiyetinin olmaması ve yaşamına devam edebilmesi için emeğini satmaktan başka elinden bir şey gelmemesi onun en büyük çıkmazıdır. Özel mülkiyetin yokluğundan doğan bu dezavantaj burjuvazi içinse bir avantajdır. Wood'a göre kapitalistin özel mülkiyete ve üretim araçlarına sahip olması aynı zamanda ona "işçiye iş ve ücret vermeme, işçiye işten çıkarma ya da işletmeyi

tamamen kapatma ehliyetini [de vermiştir]" (2007: 162). Bu durum sayesinde işçiler fiziksel tahakküme başvurulmaksızın çalışmaya mecbur bırakılmıştır. Bu nedenle proletarya yalnızca görünürde özgürdür.

Endüstriyel kapitalizm alametifarikası ve en büyük ideolojisi olan "özgür emek" kavramı proletarya için tam anlamıyla bir fasit dairedir çünkü emeğini satıp satmamak kendisine bırakılmıştır ama emeğini satmazsa bir hafta sonrasında evinin kirasını ödemeyeceğinden ve ailenin günlük tüketimi için gerekli asgari tüketim maddelerini alamayacağından kendisine dayatılan çalışma şartlarını kabullenmek zorundadır. Eğer tüm yaptırımlara rağmen proletarya çalışmaya yine de rıza göstermezse bu seferde devletin belirli aygıtları tarafından tahakküm uygulanmıştır. Wood'a göre *ancien* rejim formlarında iktidarın merkezi konumu belirgindir. Başka bir deyişle "askeri, siyasi veya ekonomik" olarak ayrışmamıştır (2007: 155-156). Fakat kapitalizmle birlikte burjuvazi ekonomik iktidarı ele geçirmeye başlamış, aristokrasi ise daha çok siyasete yönelmiştir. Böylece siyasi iktidar ile ekonomik iktidar birbirlerinden şeklen farklılaşır. Ancak bu ayrışma elbette ilişkilerin sonlanması anlamına gelmez. Braudel'e göre bu iki iktidar biçimi arasında "sıkı bir biçimsel olmayan ilişkiler ağı bulunmaktadır" (2017c: 543). Bu ilişkiler sayesinde burjuvazi her istediğinde devletin çeşitli mevkilerindeki görevlileri yardıma çağırır ve gerektiğinde proletaryaya karşı polis gücünün kullanılmasını sağlar gerektiğinde ise yasalarla onları cezalandırır. Engels, bu yasaları şu şekilde nitelendirir: "Yasa burjuvazi için kutsaldır, çünkü kendi kompozisyonudur; kendi rızasıyla, kendi çıkarı ve kendi korunması için yapılmıştır" (2007: 269). Hobsbawm'da burjuvazinin siyasal iktidarla ilişkisini şu biçimde vurgular; "başı derde girdiğinde ya da bir şikâyeti olduğunda bir burjuva, klasik olarak valiyle, milletvekiliyle, bakanla, eski bir okul arkadaşıyla, bir yakını veya birlikte iş yaptığı birileriyle görüşmek yoluyla kişisel nüfuz kullanır ya da kullanılmasını isterdi" (2002: 266). Yine Hobsbawm'a göre burjuvazi, bu şekilde devletin içerisindeki çeşitli "baskı gruplarını" proletaryanın aleyhine olacak şekilde örgütleyebilmiştir (2002: 267).

Burjuvazinin devletle ilişkisi yalnızca bununla da sınırlı değildir. Burjuvazi; kapitalist üretimi genişletmek, kendi statükosunun devamlılığını sağlamak ve emekçileri hizaya sokmak için yine devletin çeşitli aygıtlarına ihtiyaç duyar. Bunu gerçekleştirilebilmek içinse önlerindeki en büyük engel proletaryanın kolektif

yapısıdır. Bu yüzden burjuvazi proletaryanın kolektif bütünlüğünü daima kendisine yönelenmiş bir tehdit olarak algılamış ve onu atomize etmeye çalışmıştır. Bunu yapmak için proletaryanın içerisindeki zayıflık sayılabilecek unsurlara devlet aracılığıyla hücum etmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: mezhepsel ayrışmaları beslemek, iş kollarının farklı olmasından kaynaklanan ayrışmaları desteklemek, milliyet ve ırksal farklılıkları derinleştirmek, emekçileri kendi aralarında rekabete sürüklemek, grev kırıcıları desteklemek, burjuva vaatlerle emekçilerin bir kısmını kandırmaya çalışmak vb. Ancak bu yöntemlerden en etkilisi daima emekçileri kendi aralarında rekabete sürüklemek olmuştur. Burjuvazinin bunu gerçekleştirilebilmesi içinde devletin yardımına ihtiyacı vardır (Wood, 2007: 162-163).

Bu aşamada devlet, kapitalist üretimi genişletebilmek için belirli sayıda emekçinin ağır çalışma şartlarına mahkûm edilmesi ve belirli sayıda emekçinin lümpen proletarya olarak kalması arasında bir denge kurarak emekçileri kendileri arasında rekabete sokmuştur. Engels'in deyimiyle "Birinin aşırı çalışmasının, ötekinin işsizliğinin önkoşulu" olduğu bir sistem yaratmıştır (2000: 76). Bu durum proletaryanın kolektif düşüncesi ve bütünlüğünün önündeki en büyük engeldir çünkü emekçilerin kendi aralarındaki rekabeti güçlendirmiştir.

Sonuç olarak sınıf çatışması, burjuvazi ile proletarya arasında diğer bir anlamda ise sermaye ile emek arasında süregiden anlaşmazlıkların bir bütünüdür ve endüstri 1.0 devri bu anlaşmazlıkların zirvesidir. Bu çağda proletaryanın çalışma şartlarından kaynaklanan huzursuzluk ve direniş öyle boyutlara ulamıştır ki birçok düşünürde kapitalizmin yakın bir zamanda yıkılacağına dair büyük bir kanaat oluşmuştur. Bu kanaat aslında sadece düşünürlerle de sınırlı kalmamış toplumun büyük bir kısmına da sirayet etmiştir.[39] Naomı Klein'ın *No Logo* adlı kitabında yer verdiği bir anekdot devrin insanlarının ruh halini kavramak açısından oldukça önemlidir:

> "Bertrand Russell, İngiltere'de Victoria dönemi seçkinlerinin, 'Peterloo döneminde birçok büyük kır evinde, ayak takımının saldırısına karşı hazırda top bekletecek' derecede, işçi sınıfının 'dehşet verici yoksulluğa' isyan edeceği paranoyasına kendisini kaptırdığını yazar. Annemin 1869'da ölen babası, son hastalığı sırasında aklı gidip gelirken, yaşadığı uzun

[39]Marx'ın ve Engels'in *Komünist Manifesto*'yu bastırdıkları yıl ile 1848 devriminin tarihlerinin çakışması şans eseri gerçekleşmiş bir olay değildir. Bu iki düşünür 1848 yılında yaşanan ayaklanmaların kapitalizmin sonunu getireceğini düşünmüştür. Sırf bu durum bile proletaryanın endüstri 1.0 devrinde ne kadar güçlü olduğunun göstergesidir.

müreffeh yılları boyunca bilinçsizce bile olsa devrim düşüncesinin onu terk etmediğini gösterir şekilde, sokakta ne zaman gürültü duysa devrim patlak verdi sanıyordu" (2021: 368).

Klein'ın belirttiğinden de anlaşılacağı üzere devrim korkusu toplumun gündelik hayatına ve bilinçaltına oldukça kuvvetli bir şekilde etki etmiştir.

2.4.8.3. Kapitalizmin yeniden üretimi

Scott'a göre tahakküme karşı gösterilen direnişin üç kademesi vardır bu kademelerden ilki ve en sınırlı olanı kişinin içinde bulunduğu duruma karşı geliştirdiği tepki, ikincisi kişinin içinde bulunduğu konjonktüre karşı geliştirdiği tepki, üçüncüsü ise kişinin bütün sisteme karşı geliştirdiği tepkidir[40] (2021: 149). Scott'un ortaya koymuş olduğu tahakküm ve direniş ilişkisini işçi sınıfı ve sınıf çatışması bağlamında incelemek mümkündür. Scott'un sıraladığı direniş biçimlerindeki üçüncü madde endüstri 1.0'daki proletaryanın direniş biçimiyle büyük ölçüde uyuşmaktadır çünkü bu dönemdeki direnişlerin birçoğu yalnızca şartların iyileşmesi için değil aynı zamanda kapitalizm sistemini değiştirmekle ilgilidir. Wood'un deyimiyle bu dönemde "kapitalizmin yerini sosyalizmin alacağı umudu bile vardı" (2007: 158). Ancak yine de böyle bir devrim gerçekleşmedi çünkü eylemlerin bilinçli olması eylemin mutlak surette başarılı olacağı anlamına gelmez. Kapitalizmin yıkılmamasının işçi sınıfının ise başarısız olmasının birçok nedeni vardır bunları şu biçimde sıralamak ve açıklamak mümkündür: Yeniden üretim ve uyum sağlama, yıkım ve inşa, sınıfsal antagonizma, şovenizm, milliyetçilik ve sınıfsal antagonizma.

Braudel'e göre kapitalizm kendisini tehlikeye sokacak hiçbir olayın dümen suyunda uzun süre kalmaz çünkü "her an dümen kırma yeteneğine sahiptir: bu onun hayatiyetinin sırrıdır" (2017c: 542). Gorz'un düşünceleri de Braudel'in düşünceleriyle örtüşmektedir:

> "Kapitalizm, bugüne kadar pek incelenememiş ve ancak çok az kavranabilmiş bir gücü, kendi sorunlarının çözümsüzlüğüne hâkim olma gücünü ele geçirmiştir. Kapitalizm kötü işlemesine rağmen yaşamını sürdürmesini bilir, hatta bu durumdan kendine yeni bir güç bile çıkarır, çünkü sorunlarının çözümsüzlüğü onun özünde vardır" (Gorz'dan aktaran Belek, 1993: 164).

Braudel'in ve Gorz'un belirttiklerinden kapitalizmin işleyişinin doğrusal bir yapıda olmadığı aksine uyum sağlayıcı ve döngüsel bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır. Görsel 5.1.'de de kapitalizmin döngüsel yapısını analiz etmek

[40]Bir kişi tahakküme karşı üçüncü seviyede bir direniş biçimi sergiliyorsa bu kişi aynı zamanda birinci ve ikinci kademelerde de direniş gösteriyordur.

mümkündür: Kriz-uyum sağlama ve kısmi çözüm- kriz-uyum sağlama ve kısmi çözüm. Ortaya konan bu dörtlü döngünün merkezinde ise çelişki bulunmaktadır.

Şekil 2.2. Kapitalizmin döngüsel yapısı

Kapitalizm, birbirini yineleyen hareketler dizgesi sayesinde kendini sürekli şekilde yeniden üretebilmektedir çünkü kapitalizm çelişkiden ve krizden beslenir. Bu fasit daireyi Wolf şu örnekle ortaya koymaktadır:

> "Fabrikalar kapanır, yapılacak üretime karşılık alınan krediler ödenemez ve sermaye değer kaybeder aynı zamanda artan işsizlik nedeniyle ücretlerde düşer ancak bu ikili hareket döngünün yeniden başlamasına yol açar üretim araçlarına yatırılan sermaye kriz süresince değer kaybetse de emek gücü artık daha düşük bir maliyetle satın alınabilecektir. Dolayısıyla, üretim araçlarına yatırılan sermayenin emeğe yatırılan sermayeye oranı şimdi kriz öncesindekinin tam tersi hale gelecektir. Kriz öncesi fabrikanın emeğe oranın yüksek olması kar yüzdesinde bir düşüşe yol açarken şimdi emeğin fabrikaya oranın yüksek olması bir kez daha kar yüzdesinin yükselmesine yol açacak ve büyüme yeniden başlayacaktır" (2019: 412).

Wolf'un belirttiğinden de anlaşıldığı üzere kapitalizm çelişkili bir yapıdır. Kapitalizm kendi çelişkileri sayesinde ayakta durabilmekte ve çevresine uyum sağlayabilmektedir. Kapitalizm esnek yapısıyla ve yeniden üretim sistemiyle önüne çıkan birçok iktisadi ve siyasi krizi alt edebilmiştir çünkü bu krizler bir manada yine kapitalizmin kendisine hizmet etmektedir. Perelman'a göre Marx kapitalizmdeki bu çelişkili yapıyı görmüştü ve işçi sınıfının da bu yapıyı göreceğini ardından da "onu daha mantıksal bir toplum örgütlemek üzere bir kenara" bırakacağını ve sistemin yıkılacağını varsaymıştır[41] (2007: 151). Ancak Marx'ın varsayımları işçi sınıfının bilinçli birçok eylem sergilemesine karşın gerçekleşmemiştir. Özetle kapitalizm bir yeniden üretim olgusudur ve krizleri yok ederek değil onlara uyum sağlayarak ilerler.

[41]"Marx ve Engels hemen sonraki yıllarda devrimin canlanacağını ummuşlardı. 1857'de dünya ölçeğinde yaşanan ekonomik çöküntünün ertesinde ve onun bir sonucu olarak genel bir patlama yaşanmasını ciddi ciddi bekliyorlardı. Bu olmadığında, somut olarak öngörülebilir bir gelecekte böyle bir beklentide bulunmaktan (hele hele 1848 tarzı bir şeyden) tamamen vazgeçtiler" (Hobsbawm, 2003b: 174).

İşçi sınıfı burjuva sınıfına karşı mücadele etmede oldukça kabiliyetlidir ancak ortaya koydukları stratejilerin çoğu yalnızca ortadan kaldırmakla ilgilidir. Durumun böyle olmasında çetin çalışma şartlarının da büyük bir payı vardır zira bir günde 16 saat boyunca madende veya fabrikada ağır fiziksel aktiviteyle meşgul olan bir işçinin sakin ve ağır başlı olması da beklenemez. Engels'e göre çalışma şartları işçilerin karakterine de nüfuz etmiştir. Ona göre işçilerin çoğu karamsar, agresif ve kolayca sinirlenen insanlardır (2007: 140). İşin tabiatından doğan bu sinirsel durum bir yapı inşa etmekten çok bir yapıyı yıkmaya yaramış ayrıca işçilerin uzun saatler çalışmak durumunda kalması boş zaman haklarının hiçbir şekilde var olmaması bu sınıfın içerisinden bir entelijansiya çıkmasına da engel olmuştur. Gramsci'ye göre işçi sınıfı kendinden menkul bir entelejansiyaya sahip değildir (2012: 226). Bu eksiklik işçi sınıfın bir yapı inşa etmedeki en büyük eksikliklerinden birisidir. Ancak buna rağmen işçi sınıfının eylemleri devrimcidir. Negri ve Hardt'ın Walter Benjamin'den yaptığı şu alıntı endüstri 1.0'daki işçi edimlerini oldukça etkili bir şekilde açıklamaktadır:

> "Yeni barbar 'hiçbir şeyi kalıcı görmez. Ama tam da bu nedenden dolayı her yerde yollar görür. Başkalarının duvarlara ya da dağlara tosladığı yerde, orada bile bir yol bulur. Ama her yerde bir yol bulduğu için, her yerde önüne çıkan ne varsa temizlemek zorundadır [...] Her yerde yollar gördüğünden, her zaman kendini yol ayrımlarında bulur. Hiçbir an, bir sonraki adımın neler getireceğini bilemez. Var olan her şeyi moloz yığınına çevirir, ama bunu moloz aşkına değil molozdan geçip yolunu sürdürmek için yapar" (Benjamin'den aktaran Negri ve Hardt, 2018: 222).

Tarih boyunca işçi sınıfının üzerinde büyük bir antagonizma var olmuştur. Bu antagonizmanın en büyük sebebi işçi sınıfının kendi içerisinden büyük bir entelijansiya çıkartmamasından kaynaklanmaktadır. İşçi sınıfı yaşam koşullarından kaynaklanan sebeplerden dolayı kendi elitini ortaya çıkartamamış ve bu sebeple düşünceye dayalı işlemlerde daima belirli örgütlerin, düşünürlerin ve partilerin etkisi altında kalmıştır. Başka bir deyişle pratiği ortaya koyan sınıfla teoriyi ortaya koyan sınıf arasında farklılar mevcut olagelmiş ve bu yüzden praksisin oluşumunda sapmalar, işçi sınıfı adına kurulan partilerde hiyerarşiler, sendikaların içinde gruplar oluşmuştur.

Endüstri 1.0 devrinde gelişen eylemlerin birçoğu içerisinde devrimci fraksiyonlar taşımıştır ancak 19. yüzyılın son çeyreğine doğru bu fraksiyonlar yerini müzakereci fraksiyonlara bırakır. Hobsbawm'a göre "1890'ların ortalarından itibaren kapitalizmin yakında çökeceği düşüncesi hiç inandırıcı görünmüyordu" (2003c:

150). Bu yüzden artık mücadelelerdeki söylemlerin kendisi de şu biçimde değişmişti: "Biz "devrimciler" biz "yıkıcılar", yasal yolları kullanarak, yasa dışı yollarla ve yıkıcılıkla gelişebileceğimizden çok daha hızlı gelişiyoruz" (Engels, 2016: 33). Çağın sonlarına doğru ortaya konan bu sloganlar açıkça kapitalist sistemin yerleşmeye başladığının ve işçilerin kapitalizmi yıkmaktansa sistem içerisinde daha yaşanılabilir şartlar oluşturmaya çalıştığının göstergesidir. Lefebvre'e göre "Toplumsal bilinçler, tıpkı (ayrılamayacakları) bireysel bilinçler gibi, doğar, büyür, çöker ve ölürler" (2019b: 210). Endüstri 1.0'daki proleter bilinç süreci de tıpkı Lefebvre'nin özetlediği gibi bir asır içerisinde doğar, büyür, çöker ve ölür. Çünkü bilinçli olmak özne olmaktır. Kapitalist sistem içerisinde işçi hiçbir zaman özne olamaz.

Endüstri 1.0 devrindeki işçi sınıfı eylemlerinin birçoğu yaşam şartlarından kaynaklanan başka bir deyişle kendinden menkul hareketlerdir. Bu hareketler 19. yüzyıl sonlarına kadar kendiliğindenlik formunu muhafaza eder. Ancak bu form zaman içerisinde kendiliğindenlikten uzaklaşarak örgütlü ve kurumsal bir yapıya bürünür. Özellikle 19. yüzyıl sonlarında elde edilmeye başlanılan sendikal haklar, siyasi parti kurma hakları ve demokratik katılım gibi gelişmeler işçileri çeşitli örgütlerin çatısı altında mücadele etmeye iter.

İşçi sınıfının birliğine ket vuran etmenlerden birisi de sınıfsal yapının bir kenara bırakılmasıdır ve onun yerine millet duygusunun veya dini inançların benimsenmesidir. Hobsbawm'a göre bu durumun "işçi sınıfını böldüğüne hiç kuşku yoktu." Yine Hobsbawm'a göre millet ve dinin etkisiyle birlikte işçiler Kendilerini işçi, fakat Çek, Polonyalı ya da Katolik işçi olarak hissetmekteydiler (2003c: 136).

2.5. Endüstri 2.0[42]

2.5.1. Endüstri 1.0'dan 2.0'a Geçiş ve Üretim Araçlarındaki Farklılaşma

Daha önceki bölümlerde belirtildiği gibi endüstri 1.0'da üretim teknikleri çok fazla gelişmemiştir ve bilimsellikten uzaktır çünkü kapitalist sınıfın üretim araçlarının geliştirilmesine karşı büyük bir ilgisi veya alakası yoktur, onlar daha çok üretilen araçların kullanımıyla ilgilenmişlerdir. Ancak bu sınıf endüstri 2.0

[42]Endüstri 2.0, 20. yüzyılın başından başlayıp 1973'e kadar süren zaman dilimidir çünkü Harvey'e göre bu yıllara kadar fordist üretim tarzı devam etmiştir (2014: 163).

döneminde sermayenin üretim araçlarının geliştirilmesi amacıyla kullanılmasının sermayeyi küçültmediğini aksine onu olabildiğince büyüttüğünü açık bir şekilde kavramıştır. Bu kavrayış çerçevesinde önceden birbiriyle net bir biçimde temas etmeyen iki alan, bilim ve teknik, artık sermaye aracılığıyla iç içe geçmiş ve teknolojik araçlar yani yeni makineler ortaya çıkmıştır. Endüstriyel kapitalizm böylece yörüngesine yeni bir olguyu, teknolojik makineyi dâhil etmiştir.

Levis Mumford'a göre araç ve teknolojik makine birbirlerinden farklıdır çünkü makine kendiliğinden hareket edebilme kapasitesine sahipken araç bu edime sahip değildir (2017: 22). Mumford'un söylediğinden anlaşıldığı üzere makineyi teknolojik yapan aslında onun kendi başınalığı veya başka bir deyişle otomatizminde yatmaktadır. Makineyi teknolojik yapan bir başka öge ise kullandığı enerji kaynağıdır. İlk dönem enerji kaynakları daha çok canlı emeğe ve kömüre dayanmaktadır ancak Endüstri 2.0 dönemi elektrifikasyon sistemlerinin makinelerle entegrasyon sağladığı ve fabrikalarda yaygınlaşmaya başladığı bir dönemdir. Elektrifikasyon makinenin üretim yapabilme kapasitesini arttırmış, fabrika içerisindeki makinelerin birbirleriyle uyum içerisinde çalışmasını sağlayabilmiş ve üretimin esnekliğini olumlu yönde etkilemiştir. Toffler'a göre elektrifikasyon sayesinde büyük makineler aynı mekânın içine sokulmuş ve üretim bandıyla makineler birbiriyle bağlanmıştır (2008: 35).

Bütün bu veriler göz önüne alındığında endüstri 1.0 devrini icatlar çağı, endüstri 2.0'ı ise fabrikalar çağı olarak nitelendirmek mümkündür. Üşür'e göre bir üretim merkezinin fabrika olarak nitelendirilebilmesi için üretim ağlarının gelişmesi ve fabrikaların birbiriyle ilişkili bir şekilde yükselmesi gerekmektedir. Endüstrileşmenin ilk dönemlerinde fabrikalar vardır ancak bu fabrikaların birbiriyle bütünsel bir ilişki içerisinde olduğu söylenemez. Bu nedenle ona göre "Fabrika sistemi" sonraki dönemlerle bağlantılıdır (2021: 50). Özetle makine ve elektrik sermaye aracılığıyla fabrika sistemine dâhil edilmiş bu raddeden sonra üretimin muhteviyatı, biçimi ve şekli dönüşüm geçirmiştir.

Endüstri 2.0 dönemi yalnızca makinenin otomatikleşmesi veya kullanılan enerji kaynaklarının elektrik ve fosil yakıtlardan elde edilmesinden ibaret değildir ancak bu gelişmeler olmaksızın emeğin kontrol edilebilmesi de mümkün olamaz. Teknolojideki ve dolayısıyla üretim araçlarındaki her gelişme emeğin kendisi

açısından olumlu veya olumsuz bir etkide bulunur. Aynı şekilde kapitalist sınıf için de bu durum geçerlidir. Endüstri 2.0'daki gelişen teknolojik makineler kapitalist sınıfın emeği daha iyi denetleyebilmesinin, emekten alınan artı değeri daha fazla arttırabilmesinin ve emeği gözetleyebilmesinin önünü açmıştır. Tüm bunların yapılabilmesi için gerekli olan tek şey ise belirli yönetim ilkelerinin eksik olmasıdır. İşte bu eksiklikler Frederick Winslow Taylor ve Henry Ford tarafından geliştirilen yöntemlerle giderilmiştir. Braverman'a göre "kapitalist üretim tarzında yeni yöntem ve makineler, emek sürecinin işçiler tarafından yönetilen bir süreç olarak çözülüp, yönetim tarafından yönetilen bir süreç olarak yeniden kurulmasını amaçlayan bir yöneticilik çabasıyla birleş[miştir]" (2008: 174).

2.5.2. Taylorizm

Frederick Winslow Taylor, bilimsel yönetim ilkelerini Amerika Birleşik Devletleri'nde geliştirmiştir çünkü Amerika Birleşik Devletleri bilimsel yönetim ilkelerinin dallanıp budaklanabilmesi için oldukça uygun şartları bünyesinde barındırmıştır. Bu şartların ilki yeterli emek gücünün bulunması, ikincisi yeterli bir sermayenin ülke içinde dolaşımda olması üçüncüsü ise kapitalist bir piyasa yapısına sahip olmasıdır. Taylor, bu mevcut şartlar altında kendisinin "bilimsel yönetim ilkesi" dediği çalışma prensibini geliştirmiştir. Aslında Taylor'ın kendisi ne bir mucit ne de bir bilim insanıdır, o sadece *management* prensibini iyi kavramış, bu kavrayış çerçevesinde de emeği ehlileştirerek ondan daha fazla artı değer elde edebilmiş bir iş insanıdır. Taylor, sermayenin serpilmesi için artı değeri arttırmanın bir tercihten çok zorunluluk olduğunun farkındadır. Nitekim ilkelerini de bu kapsamda tasarlamıştır. Geliştirilen ilkelerin temel amacı ise; belirli kural ve kaideleri, makineleri, işçileri aynı potada eritmek böylece artı değeri olabildiğince arttırmaktır.

Taylor'un Bilimsel Yönetim İlkelerini şu maddeler altında incelemek mümkündür:

- İşin Bölünmesi Kafa ve Kol Emeği: Marx *Kapital*'de insanlar ile diğer canlılar arasındaki en büyük farkın tahayyül etme becerisinde saklı olduğunu söyler. Ona göre insanlar bir şeyi inşa etmeden önce onu tahayyül edebiliyorken diğer canlılar bunu yapamaz (2003: 166). Endüstri 1.0 ve Endüstri 2.0 arasındaki ayrımlardan birisi de burada göze çarpmaktadır. Çalışma şartları her ne kadar kötü olsa da endüstri 1.0'da çalışan işçiler

üretecekleri metaları kendileri tahayyül etmiş, planlamış ve en sonunda da kendileri üretmişlerdir. Kafa ve kol emeği birbirinden tam anlamıyla ayrışmaya başlamamıştır. Taylor'ın geliştirdiği bilimsel yönetim ilkeleri bu duruma son vermiştir. Endüstri 2.0 devrinde artık mühendislerden, muhasebecilerden, makinistlerden oluşan yeni bir sınıf (orta sınıf) ortaya çıkmış, bu sınıf artık işçilerin neyi nasıl yapacaklarına, ne kadar üreteceklerine karar vermiş, emek süreçlerini planlamış ve işçileri gözetime tabii tutmuştur. Bilimsel yönetim ilkesi böylece işçinin üretimdeki zihinsel pratiklerini engelleyerek onu sadece kol emeğine hapsetmiştir.

- Ayrıntılı İş bölümü: Harry Braverman'a göre bilimsel yönetim ilkesi gitgide girift bir hal alan üretim süreçlerini kapitalistler açısından daha kontrol edilebilir bir hale getirmek için geliştirilmiştir (2008: 106). Frederick Winslow Taylor'da *Bilimsel Yönetimin İlkeleri* kitabında konuya şu biçimde değinmektedir: "Makineyle yapılan tüm işlerde de çalışanların yapması gerekeni belirten bilim işgörenin gerek eğitimsizlik gerekse zekâ kapasitesi yetersizliği sebebiyle anlayamayacağı kadar büyük ve karmaşıktır" (2003: 26). Bu iki bakış açısı aynı nesnenin iki farklı yorumudur ancak bu iki farklı yorum endüstri 2.0 dönemindeki fabrikaların karmaşık bir hal aldığı konusunda mutabıktır. Taylor, bu karmaşıklığı gidermek için işi olabildiğince parçalı bir hale getirmiştir. İşin kendisi kolektif bir yapıdayken edimlerin hepsi atomlara ayrılmıştır. Bu noktada Taylor bir işçinin üretimine yedi adet kontrol mekanizması koyar. Bunlar sırasıyla şunlardır: "Kontrolör, Ekip başı, Hız kontrolörü, Arıza görevleri, Zaman memuru, Rota görevlisi, Disiplin görevlisi" (2003: 83). Taylor bu görevliler sayesinde emeğin üzerinde mutlak bir hâkimiyet sağlamayı hedeflemiş ve başarmıştır. İşçi böylece üretimin her aşamasında pasifleştirilerek, yapmalısın veya yapmamalısın insanına dönüştürülmüştür.
- İnsan Yerine Makine: Taylorizm, modern pozitivist aklın hüküm sürdüğü bir yapılanmadır. Bu nedenle teknolojiye ve makineye büyük bir kutsiyet atfedilmiştir. Bu organizasyon içerisindeki makine asla sadece bir araç değil, tüm fabrika sistemi için adeta bir *Deus ex machina* niteliğindedir. Bu anlayış fabrika içerisindeki işleyişe de derinden etki etmiş makineyi yansıyan her teknolojik gelişme makinenin işçileri ikame etmesiyle sonuçlanmıştır.

> Mumford'a göre üretimde yeni makinelere yönelmekteki asıl neden makinenin bir insana göre çok daha hızlı ve standart üretim gerçekleştirebilmesidir (2017: 346).

2.5.3. Fordizm

Fordist üretim sistemi prensipte Taylorizm ile aynı özellikleri taşır fakat uygulamada Taylorizm'den ayrışan belirgin bir tarafı vardır o da elektrikli üretim bant sisteminin fabrikada kullanılmaya başlanmasıdır. Ford'da tıpkı Taylor gibi üretimdeki artı değeri arttırmak istemiş, bu nedenle kayar bant sistemini fabrikanın içine dâhil etmiştir. Henry Ford, *Hayatım ve İşlerim* kitabında kayar bant sistemini kullanmayan bir işçinin 20 dakikada montajı gerçekleştirdiğini kayar bant sistemini kullan işçinin ise 5 dakikada bu işlemi gerçekleştirdiğini belirtmiştir (2019: 89). Henry Ford, bu aşamadan sonra bütün fabrikalarda bu sistemi yaygınlaştırarak üretimden elde ettiği artı değeri arttırmıştır. Fordist üretimde kayar bant metodunun kullanılması doğrudan doğruya zaman etüdüyle ilgilidir. Henry Ford'un gözünde işçinin işi gerçekleştirebilmesi için yürüdüğü zaman veya yaptığı herhangi bir hareket bile zaman israfıdır. Henry Ford'da zaman israfını en aza indirmek için kayar bandı üretimin merkezine yerleştirir. Böylece artık işçilerin fabrikanın içerisinde dolaşması gerekmez işin kendisi işçinin ayağına gelir (2019: 87-88).

2.5.4. Vasıfsızlaştırma

Endüstri 2.0 aşamasında kapitalist sistemin ve teknolojik üretim araçlarının birbiriyle bütünleşerek karmaşıklaştığı yalın bir gerçekliktir. Bu gerçeklik hem Ford hem de Taylor tarafından manipüle edilerek işçilerin vasıfsızlaştırılması noktasında kullanılmıştır. Onlara göre karmaşık fabrika sisteminde işçilerin üretimi hatasız ve sorunsuz bir şekilde gerçekleştirebilmesi için ilkin bilginin onlardan alınarak vasıflı işçilere ve yönetici sınıfın ellerine verilmesi gereklidir. İkinci olarak işin tabiatının değiştirilmesi ve herkesin kolayca yapabileceği bir hale getirilmesi gerekmektedir. Bilginin işçilerden alınması demek üretim sürecinde kafa ve kol emeğinin birbirinden ayrılması ve işçileri sadece fiziksel aktiviteyle eş değer bir seviyeye indirmek demektir. Freyer'da bu konuya şu biçimde değinmektedir: "bütün işçiler nitelikli işçi ve niteliksiz/kara işçi diye iki kesime ayrıldı: Her istenildiği vakit değiştirilebilen işçiler ile yerleri güçlükle doldurabilen yetişmiş/usta işçiler. Böylece, işçiler arasında bir farklılaşma oldu" (2018: 62). Freyer'in belirttiğinden de

anlaşıldığı üzere işçiler ayrışmış ve bu da bilgi üzerinden gerçekleşmiştir. İşin tabiatının değiştirilmesinin de vasıfsızlaştırma üzerinde büyük bir etkisi vardır. Fordist üretimin işleyişi tamamen tekdüzelik üzerine kurulmuştur. İşçilerin tek görevi bütün gün kayar bant aracılığıyla önlerine gelen malzemeleri birbirine monte etmekten ibarettir. İşçilerin aynı işlemi monoton bir şekilde binlerce kez uygulaması elbette ki zihinsel süreçlerinin ölmesine sebebiyet verir. Braverman'a göre vasıfsızlaştırma bir kez başladığında "bilim ve emek süreçleri" işçinin gözüne içinden çıkılması mümkün olmayan bir alan gibi görünür (2008: 386). Anlaşıldığı üzere Fordizm'in ve Taylorizm'in postulatı vasıfsızlaştırmadır. Bütün yapılanma bunun üzerine inşa edilmiştir. Çünkü vasıfsız emek sermayenin gelişmesi için büyük bir önem arz eder. Ansal'a göre de "Vasıfsızlaştırma, sermayenin çıkarlarına uygun olarak emek üretkenliğini ve kârlılığı artırmak üzere maksimum hızı, ucuzluğu, değişebilirliliği ve standardizasyonu sağlamak için kapitalist emek sürecinde ortaya çıkmış genel bir eğilim[dir]" (1994: 35).

2.5.5. Çalışma Saatleri ve Ücretler

Endüstri 1.0 çağı, işçilerin birçok alanda verdiği mücadelelere sahne olmuştur. İşçilerin mücadele ettikleri konuların başında ücretlerin arttırılması, çalışma şartlarının iyileştirilmesi, çalışma saatlerinin düşürülmesi ve oy kullanma hakkı gelmiştir. Hobsbawm'a göre 19. yüzyılda kutlanan işçi bayramlarının ana söylevi de bu çerçeveye oturtulmuştur. Hobsbawm *Sıra Dışı İnsan* kitabında bu bayramların mottolarını şu biçimde aktarmaktadır: "Evrensel ve Doğrudan Oy Hakkı, Sekiz Saatlik İşgünü, İş Güvencesi, Daha az saat, daha yüksek ücretler" (2002: 160-161). Endüstri 2.0 devrindeki kapitalist ülkelerin birçoğu, işçilerin talep etmiş olduğu hakları işçilere vermek zorunda kalmış ancak bu hakların alınması (veya verilmesi) sadece işçilerin mücadeleleri sonucunda gerçekleşmemiştir. Bu haklar kapitalizmin genişlemesi açısından da oldukça önemli bir yer tutmuştur.[43] Bu yüzden Fordist ve Taylorist yönetimler ücretleri yükseltmiş ve çalışma saatlerini sekiz saatle sınırlandırmıştır (Ford, 2019: 113-138), (Taylor, 2003: 65). David Harvey ücretlerdeki ve boş zamandaki artışın altında yatan nedeni şu biçimde ortaya koymaktadır.

[43]Mumford'a göre kapitalizmin yaşadığı en büyük problematik üretmek değil üretilen meta için "talep yaratmaktı" (2017: 340).

> "Sekiz saatlik, beş dolarlık işgünüyle hedeflenen, sadece işçinin son derece üretken montaj hattı sisteminin gerektirdiği disipline uymasını sağlamak değildi. Bu uygulama, aynı zamanda, işçilerin, büyük şirketlerin gittikçe daha büyük miktarlarda piyasaya sürmeye hazırlandıkları kitle üretimi ürünlerini tüketmek için yeterli bir gelire ve boş zamana sahip olmalarını sağlamayı hedefliyordu" (2014: 148).

Harvey'in belirttiği üzere bu dönemdeki kapitalist sistem işçilere belirli metalar ürettirmek ve aynı metaları yine işçilere tükettirmek üzerine inşa edilmiştir. Aslında ortaya konan bu sistemde sermaye sahipleri açısından negatif olan hiçbir durum yoktur. Çünkü onlar gelişkin üretim araçları sayesinde işçileri uzun saatler çalıştırmaya ihtiyaç duymamışlardır. Söz gelimi endüstri 1.0'daki bir işçinin on dört saatte yaptığı işi endüstri 2.0'daki bir işçi teknolojik araçları kullanarak ve belirli yönetim kurallarına uyarak sekiz saatte gerçekleştirebilmiştir.[44] Bu sayede işçilerin daha fazla çalıştırılmasına gerek olmamış, ürünlerin işçilere yeniden satılması da işten elde edilen karı fazlasıyla arttırmıştır.

2.5.6. Orta Sınıf ve Bürokrasi

Marx ve Engels, endüstri 1.0 döneminde emeğin sahipliği ve sermayenin sahipliği üzerinden ikili bir tema ortaya koymuştur. Bu temanın tarafları burjuvazi ve proletaryadır. Marx ve Engels'in inşa ettiği ikili tema 19. yüzyılın sınıfsal yapısını anlatabilmeleri açısından oldukça önemli bir yer tutar. Marx, Engels ve diğer Marksist yazarların yaptıkları sınıfsal tanımlamalarda burjuva sınıfının belirgin birkaç özelliği öne çıkar. Bu özelliklere göre bir burjuva zamanının büyük kısmını kendi kurduğu şirketin başında geçirir ve işleri diğer aile üyeleriyle birlikte idare eder. Ortaya konan bu burjuva tipolojisinden de anlaşıldığı üzere 19. yüzyıl burjuvası hem bir aile reisi hem bir patron hem de bir yöneticidir. Dönemin idare anlayışında yönetici olmak ve üretim araçlarına sahip olmak aynı anlamlara gelir. Burjuva sınıfı kendi üzerinde topladığı bu çift karakterli yetki ile proleter sınıfla doğrudan temas halinde bulunmak zorundadır. En nihayetinde o bir yöneticidir ve üretimin işleyişi hakkında da bilgi sahibi olmalıdır. Görüldüğü gibi burjuvazi ile proletarya arasında ara bir kademe yoktur. Tüm üretim süreci doğrudan doğruya bu iki sınıfın ilişkileri neticesinde gerçekleşmiştir ancak bu sınıfsal tema endüstri 2.0'da geçerliliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Çünkü bu dönemde artık orta sınıf tarih (yöneticiler) sahnesinde

[44]Marx bu durumu da nispi artı değer olarak adlandırır (2003: 278).

kendisini göstermeye başlamıştır.[45] Dolayısıyla endüstri 2.0'da bu iki yönlü ilişki sistemine bir üçüncüsü daha eklenmiştir. Üşür de bu üç ilişki biçimini şu biçimde incelemektedir:

> "a) Üretim araç ve gereçleri üzerinde hak ve yetkileri olanlarla, bu hak ve yetkilere sahip olmayanlar arasında; b) Üretim araç ve gereçleri üzerinde hak ve yetkileri olanlar ile ve yetkilerden yoksun olan insanlar arasında yer alan ara kademelerin (formen gibi) her iki grupla olan ilişkileri; c) Üretim araç ve gereçleri üzerinde hak ve yetki sahibi olmayan insanlar arasında[ki ilişkiler]" (2021: 91).

Üşür'ün yaptığı tahlil, üretimdeki ilişkiler sisteminin eskisine göre daha katmanlı bir hal aldığının açık bir göstergesidir. Braverman, bütün bu ilişkileri şu biçimde detaylandırır:

> "Üretim faaliyetleri, modern şirket içinde tam anlamıyla yeniden örgütlendikleri zaman, her biri kendi alanına giren sürecin özgün yönlerine sahip olan fonksiyonel departmanlar arasında bölünürler: Tasarım, stil, araştırma ve geliştirme; üretim kontrolü; gözetim ya da kalite kontrolü; imalat maliyet muhasebesi; işle ilgili çalışmalar; yöntemlerle ilgili çalışmalar; endüstri mühendisliği, yollar ve ulaşım; malzeme alımı ve denetimi; fabrika ve makinelerin bakımı; enerji; personel yönetimi ve eğitimi vesaire" (2008: 248).

Andre Gorz, *Elveda Proletarya* kitabında modern şirketlerde iktidarın artık bir özne olmadığını onun yerine bir "ilişkiler sistemi" [nin] "yani yapının" geçtiğini belirtmektedir. Modern şirketlerde iktidar "sulandırılmış" ve anonimleştirilmiştir "kişisel kapitalistin yerini sermaye ve onun hizmetindekiler yani iş yöneticileri" almıştır (1986: 51-52, 58-59). Braverman, bütün bu süreci "sermayenin kurumsallaşması" olarak nitelendirir ve ona göre bu kurumsallaşmayla birlikte fabrikanın idaresi, yönetici sınıf ve mülk sahibi sınıf arasında pay edilmiştir (2008: 248). Görüldüğü gibi endüstri 1.0'daki aile şirketinin yerini endüstri 2.0'da anonim şirket almış ve emir komuta sistemi oldukça katmanlı bir hale gelmiştir. Eskiden birbiriyle yakın temasta olan sermaye sahipleri ve emekçilerin arasına yeni bir sınıf konumlandırılmıştır. Toffler'a göre bu yeni konumlanmayla birlikte fabrikadaki emir komuta sistemi değişmiş, iktidarın kendisi muğlaklaşmış ve herkesin emir verebildiği ancak kimsenin sorumluluk alamadığı bir yapı ortaya çıkmıştır (2008: 81). Richard Sennett bu yapıyı şu biçimde özetler: "A, B'yi denetler, B, A'yı denetler. B, A'nın komutunu kendisine mal ederek C'yi denetler; C, B'nin komutunu yineleyerek D'yi

[45]Marx orta sınıfın yükselişini bariz bir şekilde görmüştü G.E.M. de Ste. Croix Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi Kitabında bu konuya şöyle açıklık getirmiştir: Malthus'u eleştirirken Marx "kendisinin az ya da çok ütopik olarak tarif ettiği en büyük umudu, orta sınıf kitlesinin büyümesi ve proleteryanın (çalışanların sayısı mutlak olarak artsa bile) toplam nüfusun sürekli olarak azalan bir kesimini oluşturmasıydı" der. Croix'in Marx'tan yaptığı alıntıdan da anlaşılacağı üzere Marx orta sınıfın varlığından haberdardı (2016: 50).

denetler ve bu böylece devam eder" (2011: 172). İşte Sennett'in çizdiği tablo endüstri 2.0'ın genel bir portresidir.

2.5.7. Çalışma Şartları ve Yabancılaşma

Emeğin yabancılaşmasının birçok farklı biçimi ve seviyesi vardır. Marx'a göre emeğin yabancılaşması sadece işçinin "kendi emek ürünü ile ilişkisinden" ortaya çıkmaz bu yabancılaşma aynı zamanda "üretim eylemi"- "üretici etkinlik" aşamasında da ortaya çıkar (2003: 65-66). Marx'ın söyleminden emekteki yabancılaşmanın iki kademeli olduğu anlaşılır. Bunlardan ilki üretim araçlarına sahip olmamaktan (veya özne olmamaktan) kaynaklanırken ikincisi üretim aşamasındaki denetim yoksunluğundan kaynaklanır. Endüstri 1.0'da işçi sınıfı üretim araçları üzerindeki sahipliğini yitirmiş ve kendi emeğine sahip olma (yani özne olma) girişimlerinde de büyük ölçüde başarısız olmuştur. Ancak emeğin denetlemesi, planlanması ve uygulanması aşamalarına işçi sınıfının kendisi karar vermiştir. Endüstri 2.0 aşamasında işçi sınıfının elindeki bu yetkiler de alınarak yönetici sınıfın iradesine devredilir. Bu devir teslimle beraber işçi sınıfı emeğe karşı son ilgisini de kaybeder. Emeğin kendisi böylece kesin ve geri dönülmez bir dekandansa uğrayarak mutlak bir yabancılaşma sürecine itilmiştir. İşçinin ürettiği nesneye karşı ilgisinin yerine denetim mekanizmaları geçmiş, iş birliğinin yerini bürokrasi almış, zihinsel süreçlerin yerine tek düze ve birbirinin aynısı olan on binlerce hareket geçmiş, el emeği ve tahayyül, makine ve yönetici sınıf tarafından ikame edilmiştir.

Endüstri 2.0'daki yabancılaşma sadece işçi sınıfı ve fabrikayla da ilintili değildir. İşçinin yaşadığı bu yabancılaşma süreci metalar üzerinden toplumun geneline de yayılır.[46] Üşür'e göre "işteki" ve "üretim ilişkilerindeki" her değişme ilk önce "münhasıran söz konusu birim içindeki iş görenleri etkiler" sonrasında ise toplumun geneline kademe kademe ve süratli bir şekilde yayılır (2021: 92). Metalar toplumun içerisine karıştıkça işyerinden topluma doğru genişleyen bir yabancılaşma süreci de ortaya çıkar. Böylece hem işçi sınıfı hem de toplumun geneli yabancılaşma sürecine dâhil edilir. Yabancılaşmayı bir anlamda aktiflik-pasiflik durumu olarak

[46]Endüstri 1.0'döneminde de elbette böyle bir metalaşma süreci gerçekleşmişti ancak tüketim kültürü toplum geneline yayılmamıştı. Bu yüzden endüstri 1.0'da toplumun bütünsel olarak metalaşmadığını söylemek mümkündür. Endüstri 2.0 aşamasında ise belirli bir tüketim kültürü oluşmuştur. Bu yüzden fabrika da üretilen her meta toplumun geneline rahat bir şekilde yayılabilmiştir. Bu durum endüstri 2.0' aşamasında toplumunda belirgin olarak yabancılaştığının kanıtı niteliğindedir.

anlamak da mümkündür, çünkü emeğine sahip olmayan ve üretim tarzına karar veremeyen işçi pasifleştirilmiştir. Yine de bu pasifliğin içinde aktiftir zira üretimi yine kendisi yapmaktadır. Lefebvre'ye göre "yabancılaşma (…) gerçekleşme ve gerçekleşmemenin ikili hareketiyle tanımlanır". Ona göre "Gerçekleşen şey, aynı zamanda, gerçekleşmeyendir" (2019a: 78). Bu ikili yansımanın etkileri merkezde işçi sınıfının üzerinde yoğun olarak görünürken periferide kalan toplumda bu yansımadan yavaş yavaş etkilenmeye başlar. İşçi sınıfının ve toplumun üzerinde yayılan bu ikircikli durum insanlarda kişilik bölünmesine, ruhsal hastalıklara ve nevroza sebebiyet vermektedir. Ruhsal problemler yalnızca bu ikircikli durumda ortaya çıkmaz. Üretimin kendisi monoton olduğundan işçiler yoğun zihinsel problemlerle de karşı karşıya kalmıştır.

Henry Ford *Hayatım ve İşlerim* kitabında bu konuya iki şekilde yaklaşır: İlk olarak "Tekrarlanan iş -bir şeyin tekrar tekrar ve her zaman aynı şekilde yapılması- belirli bir düşünce tarzına sahip olanlar için korkutucu bir görüştür. Bu benim için de korkutucudur, muhtemelen her gün aynı şeyi yapamazdım" şeklindedir (2019: 111). İkincisi ise şöyledir: "Tekrarlanan işin bir kişiyi herhangi bir şekilde nasıl incittiğini anlayabilmiş değildim. Tekrarlanan işin bedenin yanında ruhu da tahrip ettiği kimi uzmanlar tarafından bana söylenmişti ancak araştırmalarımızın sonucu bu yönde değildi" (2019: 113). Bu iki görüş her ne kadar birbiriyle çelişkili olsalar da Ford bir yerde ortaya koyduğu yöntemlerin işçileri zihinsel bunalıma sürüklediğini itiraf etmek durumunda kalmıştır. Endüstri 1.0 aşamasında işçi için çalışma, doğrudan hayatta kalma mücadelesine ilişkinken endüstri 2.0'da bu problem yerini ruhsal hastalıklara bırakmıştır.

2.5.8. Sınıf Çatışması ve Bilinçsel Düşüş

Endüstri 1.0'daki kötü çalışma ve kötü yaşam şartları endüstri 2.0'da büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Yaşam şartlarındaki iyileşmenin işçi sınıfının bilinci üzerinde de büyük bir etkisi vardır. Lukacs'a göre bilincin en yüksek olduğu anlar çoğu zaman "düpedüz bir ölüm-kalım mücadelesinin verildiği durumlarda kendini gösteriyordu" (1998: 120-121). Bu yüzden devletler ve kapitalist sınıf, işçi sınıfının

bilincini azaltmak için birçok iyileştirmeye gitmek zorunda kaldılar.[47] Freyer'e göre devletler proletaryanın devrimci bilincine karşılık:

> "Sosyal sigortalar sistemini devreye sokarak, seçme ve seçilme hakkı vererek ve herkesin refahtan pay almasını sağlayarak yanıt vermişlerdir. Toplumun bütün kesimlerinin artan refah pay almasını sağlayarak insanların uçlarda toplanmasının ve kapitalist sistem dışında arayışlar içerisinde olmalarının önüne geçilmiştir" (2018: 133).

Braverman, bu konuyu şu biçimde detaylandırır:

> "Bilimsel teknolojinin, emek verimliliğinin ve bir ölçüde de geleneksel düzeydeki işçi sınıfı tüketiminin bu yüzyılda sergilediği olağanüstü gelişme, çoğunlukla belirtildiği gibi emek hareketi üzerinde bir bütün olarak köklü etkilerde bulundu. Kapitalist üretimin ölçeği ve karmaşıklığı ile içli dışlı olan ve hızlı üretkenlik artışı tarafından sunulan kazanımlarla birlikte ilk baştaki devrimci güdüleri zayıflayan sendikalı işçi sınıfı, üretim üzerindeki denetimi kapitalist ellerden söküp alma arzusunu ve hevesini giderek yitirdi ve emeğin ürün içindeki payı üzerinde pazarlık etmeye daha fazla yönelir oldu" (2008: 43).

Şartların eskisine göre daha iyi olması sisteme yönelik geliştirilen eylemlerin de zayıf bir karaktere bürünmesine sebebiyet vermiştir. Bu dönemin işçi sınıfı daha çok birinci ve ikinci dereceden eylemler sergilemiş üçüncü derece eylemlerse niteliksel olarak zayıflama eğilimi göstermiştir. Braverman'ın deyimiyle "üretim tarzının eleştirisi, yerini, kapitalizmin bir bölüşüm tarzı olarak eleştirisine bırak[mıştır]" (2008: 43). Sennett, bütün bu süreci şu biçimde özetler:

> "XIX. Yüzyıl İngiltere'si gibi, kitlelerin iktisadi sefaletinin çok ağır olduğu toplumlarda ya da aynı dönemin ABD'si gibi, pek çok iyi işin yanı sıra çok daha fazla sayıda çalışmak isteyen kişinin bulunduğu toplumlarda çalışma yaşamının niteliği ikinci bir konuydu. İnsan karnını doyurmak zorundaysa beceriksiz, aptal ya da hoşa gitmeyen bir işverene tahammül edebilir. Modern sanayi toplumu kitlelerin maddi zorunlukları hafifletilmiş ve çalışma yaşamını daha istikrarlı ve düzenli bir deneyim haline getirmiştir; günümüzde, çalışan kişinin sekiz saat boyunca yaptığı işin niteliğini düşünmesi olanaklıdır" (2011: 113).

Endüstri 2.0 aşamasında işçi sınıfı birçok açıdan ehlîleştirilmiş bir görünümdedir, hatta batı toplumları kapitalizmi hedef alan başkaldırıların çoğunu marjinalleşmiş birer eylem olarak algılamaya başlamıştır. Bu yüzden artık sınıf savaşları daha çok kurumsal bir çerçevede ilerlemiştir. Ahmet Taner Kışlalı da bu konuya şu biçimde açıklık getirir: "tüketim olanaklarının çokluğu, modern kapitalizmin iç çelişkilerini ortadan kaldırmamış, sadece nitelik ve nicelikçe farklılaşmaya uğramalarına sebep olmuştur" (2021: 37-38) Kışlalı'nın ve diğer yazarların cümlelerinden yola çıkarak endüstri 1.0'daki işçi sınıfı eylemlerinin

[47]"Almanya'da, aristokrat bir tutucu olan Bismarc, 1880'lerde yaşlılara emeklilik maaşı verilmesini ve sağlık hizmetlerini keşfetti. Bir İngiliz dükünün oğlu olan Winston Churchill, 1911'de ilk büyük ölçekli toplumsal işsizlik sigortası sistemini teşvik etti. Soylu bir aileden gelen Franklin Roosevelt, kapitalizmi Amerika'daki çöküşünden sonra kurtaran toplumsal refah devletini tasarladı. Eğer kapitalizm tehdit edilmiş olmasaydı, bunların hiçbiri olmazdı" (Thurow, 1996: 18).

bilinçli kendiliğinden ve devrimci bir nitelikte olduğu endüstri 2.0'daki eylemlerin ise örgütlü (sendikalar, işçi partileri vb.) ve endüstri 1.0'daki eylemlere göre daha reformist olduğu söylenebilir. Elbette işçi sınıfının bilinç açısından zayıflamasının birçok farklı nedeni daha vardır bunlar şu biçimde sıralanabilir.

- Pasiflikten Kaynaklanan Zayıflama: Endüstri 2.0 boyunca gerçekleştirilen üretimde işçi sınıfının vasıfları gereksiz görülmüş, bütün süreç sadece monotonluk ve tekdüze hareketler üzerine kurgulanmıştır. Bu yapıda işçi sınıfının özgün karakterleri olan düşünme-planlama-yaratma ortadan kaldırılır ve onun yerine sadece pasif bir yapma işlemi konulur. Bütün bu pasifleştirme sürecinden sonra işçi sınıfının protest tavırlarında da bir yumuşama gerçekleşmiştir. Bu sınıf ne fabrika içerisinde yaşananlara ne de gündelik hayatın içinde yaşananlara karşı devrimci bir tutum sergiler.
- Teknolojiden Kaynaklanan Zayıflama: Teknolojik araç doğanın kendisine, tarihe, ideolojilere, sınıflara, eylemlere kısaca her şeye karşı kayıtsızdır ancak bu kayıtsızlık durumu aidiyetle birlikte bozulur ve teknolojik araç nötr bir nesne olmaktan çok daha fazlası olur. Bir sınıf bir teknolojik araca sahip olduktan sonra onu kendi amaçları doğrultusunda güder ve o saatten sonra teknolojik araç ait olduğu sınıfın özelliklerini taşımaya başlar. Başka bir deyişle teknolojik araç ait olduğu sınıfın dünya görüşünü benimser bu sınıf hangi konuda mahirse o konuda özelleşir, hangi tutkuları ve çıkarları paylaşırsa onları paylaşır. Endüstri 2.0'daki kapitalist sınıfın hedefi de işçi sınıfını daha müzakereci, konformist ve önemsiz bir hale getirmektir. Bu sınıf teknolojik araçları da bu amaçla kullanmıştır. Mumford'a göre de hedef "mümkün olan her alanda eksiksiz bir şekilde insan gücünün yerine insan-dışı gücü, insan becerisinin yerine mekanik beceriyi ve işçilerin yerine otomatlar koymaktı" (2017: 346). Gorz'a göre teknolojik araçları işçilerin yerine koymaktaki amaç üretimi daha ölçülebilir, kayıt altına alınabilir, denetlenebilir, tahmin edilebilir kılmaktır (1986: 141). Endüstri 2.0 döneminde insan elinden çıkan bir araç onu üreten insandan çok daha iyi işler ortaya çıkartabilmiştir. İlk defa emeğin yerine makine geçirme fikri ortaya çıkmıştır.
- Sınıfsal Ayrımdan Kaynaklanan Zayıflama: Modernite öncesi bütün toplumsal yapılarda otoritenin yeri oldukça belirgindir çünkü sermaye,

yönetim ve askeriye genelde tek bir elde toplanmıştır (kral, senyör veya kilise) ve bu ögelerden birinin yeri tespit edildiğinde diğerleri de bulunmuş olur. Endüstri 1.0'da otorite siyasi ve ekonomik olarak ikiye bölünmüş aristokrasi daha çok yönetimle ilgilenirken burjuvazi ekonomik alanla ilgilenmiştir. Ancak iki sınıfın da kişi olma özelliği mevcudiyetini büyük ölçüde korumuştur. Endüstri 2.0'da bu durum köklü bir değişikliğe uğrar. Burjuva sınıfının elindeki otoritenin bir kısmı yönetici sınıf denilen yeni bir sınıfa aktarılır. Hobsbawm'a göre bu sınıf "ellerini kirletmeden çalışanlardan" oluşmaktadır (2003c: 144). Gorz'da bütün bu süreci şu biçimde özetler:

> "Bir işçi hiyerarşisiyle, işçi düzeni yerine, Taylorculuk fabrikanın yönetimi tarafından geliştirilen ve kabul ettirilen bir patron hiyerarşisi ve düzeni yerleştirdi. Kıyasıya mücadelelerden sonra safdışı edilmiş vasıflı işçilerin yerine, proleter kökenli olsalar da patron hiyerarşisine dahil olan «üretim assubayları» kondu. Bunlar, yönetim tarafından eğitilip seçilmişti ve yine yönetim kendilerine bir disiplin ve polis yetkesi vermişti. Üretim işi, artık yalnızca özerkliği ve teknik gücü olmayan atomlaşmış bir işçi kitlesi tarafından sağlanıyordu" (1986: 47).

Yönetimde uygulanan yeni ilkelerle işçi sınıfı bölünmüş bir yapı içerisine dâhil edilmiş ve patronlarla işçilerin arasına yeni bir sınıf eklemlenmiştir. Ayrıca endüstri 1.0 boyunca giderek artan işçi sınıfının nüfusu da endüstri 2.0'da gerilemeye başlamış ve onun yerine yöneticilerden oluşan bu yeni sınıf geçmiştir. Toffler'a göre 1955 yılında ABD'de ilk kez "beyaz yakalılar mavi yakalıların" istihdam skalasındaki yerini geride bırakmış ve işçi sınıfı çoğunluktan gelen gücünü büyük ölçüde yitirmiştir (2008: 22).

- Kapitalizmde Doğmak ve Kapitalizmde Ölmek: Endüstri 1.0'daki işçi sınıfı feodalizmden kapitalizme geçiş aşamasında ortaya çıkmıştır.[48] Proletarya, bu nedenle başka bir dünyanın mümkün olabileceğinin farkındadır. Endüstri 2.0'daki işçi sınıfı ise kapitalizm içerisinde doğduğu ve hayatını bu sistemde devam ettirdiği için başka bir dünyanın mümkün olabileceğinin farkında değildir. İşçi sınıfı bu nedenle eylemlerini kapitalizmle uyum içerisinde gerçekleştirmiştir. Bütün bu sıralanan olgular işçi sınıfının endüstri 2.0'da güçsüzleştiğinin belirgin kanıtlarıdırlar. Bu devirde artık ne işçi sınıfı ne kapitalist sınıf ne de sınıf çatışması eski görünümündedir.

[48]Bu genelleme endüstri 1.0'daki birçok üretim alanı için geçerlidir ancak madencilik diğer sektörlerden çok daha önce kapitalist üretim biçimine geçiş yapmıştır.

2.5.9. Son Büyük İşçi Ayaklanması

Taylorizm ve Fordizm üretim prensipleri II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika'dan Avrupa'ya ihraç edilmiş ve burada da Amerika'ya benzer değişimler gerçekleşmiştir. Yukarıdaki bölümlerde açıklandığı gibi Fordizm ve Taylorizm yalnızca birer üretim biçimi değil aynı zamanda bütün toplumsal dokuyu dönüştüren ve tasarlayan sistemlerdir. Dolayısıyla bu sistemlerin etkisinin fabrika içerisinden çıkarak bütün toplumu etkilediğini söylemek mümkündür. Fordist sistemin özünde belirgin dört element vardır: Teknolojik yenilikleri kullanarak nispi artı değeri attırmak, disipline dayalı bir üretim gerçekleştirmek ve bu yöntemlerin sağladığı ucuz metaları toplumun geneline yaymak, emekçilere bu ürünleri alabilecekleri kadar ücret vermek. Fordizmin ana çerçevesini oluşturan bu dört etmenin toplumsal yansımaları da bulunmaktadır. Bunların en belirginleri refah devleti ve disiplin toplumudur. Özetle fordizm bir ülkeye geldiğinde o ülkenin yapılanması da zorunlu olarak refaha ve disipline tabii tutulur. Fordizm ve Taylorizm sistemleri Avrupa'da yaygınlaşmaya başladığında refahın ve disiplinin etkileri de bütün topluma etki etti. Özellikle Fransa, İngiltere, İtalya ve Batı Almanya da genişleyen bu yapılanma hem işçilerin hem de diğer toplumsal grupların çehresi değiştirmiştir. Bu etkileri şu biçimde sınırlandırmak ve açıklamak mümkündür: Refahın ve ücret artışlarının etkisi, disiplin ve zaman etütleri.

- Refahın ve Ücret Artışlarının Etkisi: İşçi Sınıfı, Fordist sistemin imkân sağladığı ücret artışları sayesinde çağına göre lüks sayılmayacak birçok metayı (ev, televizyon, araba vb.) elde edebilir bir konuma gelmiş bunun neticesinde hem sermayenin genişlemesi hem de işçi sınıfının belirli bir refah seviyesinde yaşamını sürdürebilmesi mümkün olmuştur. Bu açıdan bakıldığında işçi sınıfının ve sermayenin kazanımları arasında bir antagonizma yok gibidir ancak fordist sistemin üretim ve tüketim üzerinden gerçekleştirdiği çevrim, sermaye tarafından massedildiği için işçi sınıfı kendini ve sınıfsal konumunu yeniden üretirken bulur. İşçi sınıfı açısından antagonizma bu şekilde ortaya çıkar. Özetle sermaye, genişlemek ve işçi sınıfının kendi sınıfsal konumunu yeniden üretmesi için fordist sistemi araçsal olarak kullanır. Böylece işçi sınıfının kazanımları aynı zamanda işçi

sınıfının kayıpları olur. Sennett ve Cobb bütün bu sürece şu biçimde açıklık getirir:

> "Eğer işçi ve patronu aynı televizyon programından zevk alıyor ve aynı dinlence yerlerine gidiyorlarsa, eğer sekreter kendine işverenin kızıymış gibi çekici bir görüntü verebiliyorsa, eğer Zenci bir Kadillak alabiliyorsa, tümü de aynı gazeteyi okuyorsa, o zaman bu benzeşme sınıfların yitişini değil, ama Kodamanların korunmasına hizmet eden gereksinim ve doyumların nüfusu oluşturanlar tarafından ne dereceye kadar paylaşıldığını gösterir" (Marcuse'dan aktaran Sennett, 2021: 170-171).

- Disiplin ve Zaman Uygulamaları: Fordist ve Taylorist sistem, sermayenin genişleme arzusuna cevap verebilmek için soyut emeği somutlaştırmaya çalışır, ölçülebilir olmayan emeği şekillendirerek ölçülebilir bir hale getirmeye uğraşır, sonsuz olan zaman akışını sınırlandırmaya çabalar, niteliksel olan emeği niceliksel bir hale getirmek için birçok zaman etüdü uygulamasını yürürlüğe koymaya uğraşır. Fordizm ve Taylorizm bütün bunları gerçekleştirebilmek için fabrika içerisinde yatay ve dikey olmak üzere birçok hiyerarşi inşa eder, oluşan hiyerarşilerde muazzam bir bürokrasinin oluşmasına sebebiyet verir. Oluşturulan bu bürokratik yapı tamamıyla disiplin tarafından biçimlendirilir. Disipline yönelik geliştirilen yöntemler sayesinde bütün fabrika birimleri birbiriyle eşgüdüm içerisine sokulur bu aşamada disiplin aslında zaman uygulamalarıyla birlikte tatbik edilir. Paul Willis'e göre kapitalistler sabit zaman uygulamalarıyla üretimi parçalara bölerek kıyaslanabilir bir hale getirmek, üretim birimlerini birbiriyle mukayese etmek ve soyut emeği denetlenebilir bir şekle getirmek ister (2020: 226-227). Tatbik edilen bu yöntemler emekçileri ve toplumun geri kalanını sürekli şekilde baskı altında tutar.

Fordist ve Taylorist sistemin Avrupa'da yayılmaya başlamasının ardından işçi sınıfı ve toplumun geri kalan kesimlerinde refahın ve disiplinin etkileri görünmeye başladı. Sermayenin Fordizm ve Taylorizmle Avrupa'ya taşınması sonucunda bütün ülkeler sermayenin yeni yüzüyle karşı karşıya kalmış ve buna kısa zamanda uyum sağlamıştır. Sermayenin eski kıtaya yeni yüzüyle giriş yapması kapitalizmin özgüven tazelemesine sebebiyet vermiştir. Barbara ve John Ehrenreıch'a göre kapitalizm II Dünya savaşından sonra, sağlamlaşmış ve büyük çelişkilerini ortadan kaldırmış gibi görünür. Onlara göre bu dönemde kapitalizm meydana getirdiği problemleri makyajlamayı, çelişkilerini gizlemeyi, sivri uçlarını yumuşatmayı öğrenmiş bu sayede işçi eylemlerinin birçoğu bastırılmış, devrimci hareketlerin ise hemen hemen

hepsi ortadan kalkmıştır (1987: 160). 1968 yılına gelindiğinde kapitalizmi, refah devletini, disiplin toplumunu, Taylorizm'i ve Fordizm'i hedef alan birbirinden bağımsız olarak ortaya çıkan ve daha sonra birbirini etkileyen birçok direniş dalgası meydana gelir. Bu direniş dalgaları birçok açıdan eski direniş biçimlerinden farklıdır. Endüstri 1.0 devrinin direniş öznesi devrimci bilince sahip proletarya, endüstri 2.0'ın direniş öznesi örgütlü bir şekilde direnişlerini gerçekleştiren ve daha çok reformist eylemler ortaya koyan işçi sınıfıdır. Endüstri 2.0'ın sonlarında ortaya çıkan 68 eylemlerindeyse direniş sadece belirli bir sınıfsal özne tarafından değil aynı zamanda çeşitli toplumsal gruplar tarafından ortaya konulmuştur. Silver'a göre bu heterojen direniş hareketleri içerisinde, üniversite öğrencilerinden, siyahi aktivistlere, feminist hareketlerden, Vietnam Savaşı karşıtlarına kadar birçok farklı fraksiyon vardır ve bu fraksiyonlar ülkeden ülkeye değişiklik göstermiştir[49] (2015: 218). Tüm bu değişkenlere rağmen direnişin ortak paydası işçi sınıfı ve üniversite öğrencileridir. Barbara ve John Ehrenreıch'a göre öğrenci hareketleri 1968 yılında batı toplumunun (İtalya, Fransa ve Batı Almanya, İngiltere) tamamını etkiler ve işçi sınıfı da bu ayaklanmalara çok kısa bir süre sonra dâhil olur (1987: 15, 18). İşçi-öğrenci dayanışmasının ve emek-sermaye çatışmasının en yoğun yaşandığı ülkelerin İtalya ve Fransa olduğunu söylemek mümkündür zira bu ülkeler diğer bütün ülkelerden daha uzun süre (İtalya'da 1980'li yıllara kadar) sınıf savaşımına sahne olmuştur[50] (Gorz, 2001: 20). Ayrıca bu ülkeler de tıpkı ABD gibi ilk başta Taylorizm'in etkisinde kalmış ve ardından kısa bir süre sonra Fordizme geçiş yapmışlardır. Bu anlamda kapitalizme, Taylorizm'e ve Fordizm'e karşı geliştirilen direnişin en özgün tarafları bu ülkelerde görülür.

- Öğrenci Eylemleri: Kışlalıya göre öğrenci hareketi başlangıçta üniversitelere yönelik memnuniyetsizliklerden ortaya çıkar daha sonrasındaysa devlete, kapitalist sisteme ve endüstri medeniyetini reddetme yolunda gelişir (2021: 67, 77). Barbara ve John Ehrenreıch'a göre öğrenci hareketi kendiliğinden ortaya çıkmıştır ve hiçbir örgütlü yapının içerisine girmemiştir. Ayrıca bu hareket, eylemlerini hayata geçirirken eskiden beri süre gelen taktikleri ve

[49]Siyahi Aktivist hareketler ve Hippi eylemleri 68 ayaklanmalarının bir koludur ve büyük orada Amerika Birleşik Devletlerin de ortaya çıkmıştır.

[50]Çözümlenecek film İtalya'ya ait olduğu için kuramsal kısımda İtalya üzerinden dizayn edilmiştir.

isyana yön vermeye çalışan yönetmelikleri de kullanmamışlardır. Öğrenciler için asıl mesele hareketin kendiliğinden olması ve bu halini sürdürmesidir. Nitekim öğrenci hareketlerinin hepsi doğrudan gelişmiştir (1987: 81). Kışlalı ve Ehrenreıch'ların belirttiklerinden öğrenci hareketlerinin tıpkı endüstri 1.0'daki proletarya gibi kendiliğinden geliştiğine, evrimleştiğine ve sonrasında devrimsel bir olguya dönüştüğüne dair bir çıkarım yapılabilir ancak öğrenci hareketi proletaryadan farklı olarak bir ölüm-kalım mücadelesinden doğmamış aksine "tüketim toplumu[nu]" doğrudan hedef almıştır. Öğrenci hareketi sırasında kullanılan direniş enstrümanlarının önemli bir kısmı 19. yüzyıldan beri kullanılan klasik yıkıcı ve kırıcı yöntemlerdir, hatta Fransa'daki Mayıs eylemleri birçok açıdan 1871 Paris komününü anımsatır. Öğrenciler bu ayaklanmalar sırasında barikatlar kurmuş, polisle çatışmış, belirli mahalleleri ele geçirmiş ve üniversiteleri işgal etmiştir. "Yıkıcılık ve Kırıcılık" şiarının yanı sıra uzun bir süredir tatbik edilmeyen bir eylem türü de İtalyan öğrenciler tarafından yeniden kullanılmaya başlanır: "reddetmek" (Marcuse'dan aktaran Kışlalı, 2021: 67). Ehrenreıch'lara göre İtalyan öğrenciler "ister politik dogmalar ister siyasal partiler olsun, doğası gereği otoriter nitelik taşıdıkları için" bütün yapıları reddetmişlerdir (1987: 56-57). Aslında İtalyan öğrencilerin ortaya koydukları "reddediş" 19. yüzyılın "yıkalım ve kıralım" mantığına göre daha etkilidir. Çünkü öğrencilerin içerisinde bulundukları çağdaki kapitalizm ve endüstri 19. yüzyıldakinden oldukça farklıdır. Öğrenci hareketi, kapitalizmin endüstri üzerinden oluşturduğu çevrimlerle her şeyi yeniden ürettiği için bütün yapıları reddederek bu yapıların arasındaki akışkanlığı yok etmeye çalışır ve kapitalizmin değirmenine su taşıyacak her şeyi reddeder. Görüldüğü gibi öğrenci hareketi endüstri yapılanmasının kendisine dolayısıyla Taylorizm'e ve Fordizm'e aynı zamanda refah toplumuna yönelik birçok edim sergiler. Öğrencilerin ortaya koydukları edimler çok kısa süre sonra işçiler tarafından kabul görür ve bir öğrenci-işçi ittifakı ortaya çıkar.

- Öğrenci-İşçi İttifakı: Silver'a göre öğrenciler endüstriyel yapılanmayı tekdüze ve insanı soğuran bir sistem olarak görür ve bu sistemin getirdiği "disiplinci rejimi" bütünsel olarak reddeder. Ancak ona göre bu reddediş sadece soyut bir olgu değildir aynı zamanda gündelik hayat pratiklerinde de

gözlenebilir. Örneğin öğrenciler iş bulmak için hiçbir çaba sarf etmez, kadınlar evlenmek istemez ve üretim biçimlerinin içinde bulunmaz (2015: 280). Kısacası öğrenciler işçiler gibi sistemin bir dişlisi haline gelmek istemez. Silver'ın aktardıklarından öğrencilerin geleceğin işçileri olmak istemedikleri ve eğer bu olacaksa bile mevcut şekliyle olmaması için ellerinden geleni yaptıkları anlaşılmaktadır. Öğrenciler bu sebepten birçok işçi grubuna temas eder ve fabrikaların önlerine gidip işçilerin kendilerine katılmalarına yönelik birçok eylem gerçekleştirir. Öğrenciler bu anlamda işçilerin refah ve disiplin arasına sıkışmış bilincinin yeniden doğmasında oldukça önemli bir rol oynar.[51] Nitekim bu ilk temastan sonra işçiler, öğrencilerin direniş yöntemlerinin birçoğunu kullanır aynı şekilde öğrencilerde işçilerin birçok direniş biçimini benimser.[52] Bu karşılıklı ilham verme ve alma sürecinden sonra ortaya çıkan eylemler oldukça geniş bir alana yayılmıştır. İşçi-öğrenci dayanışmasının neticesinde Fransa'da işçiler büyük çapta eylemlere girişir. Ehrenreıch'lar bu süreci şu biçimde açıklar:

> "Nitekim fabrikalar birbiri ardından kendi işçileri tarafından işgal edildi ve nihayet mayıs sonunda on milyon işçinin katıldığı bir grev başladı. On binlerce öğrenci ve işçi, kızıl bayraklar ve Enternasyonal marşı eşliğinde, 'işçiye iktidar, köylüye iktidar, öğrenciye iktidar' diye bağırarak Paris sokaklarını dolaştı. Devrim dalgası, taşra kentlerinde yaşayanları da kasıp kavuruyordu. Nantes kenti tamamen işçilerin eline geçerek komün haline getirildi" (1987: 66).

Herbert Marcuse'da öğrenci işçi dayanışmasını şu biçimde özetler: "Örgütlü işçi sınıfının belleğinin bastırılmasını birdenbire aşarak kısa bir süre için genel grevin ve fabrika işgalinin, kızıl bayrak ve Enternasyonal'in tarihsel gücünü hatırlatan Parisli öğrencilerin sivil olmayan itaatsizlikleriydi" (2019: 72). Tıpkı Fransa'da olduğu gibi İtalya'daki işçi sınıfı eylemlerinde de 1968 yılına gelindiğinde olağanüstü bir artış yaşanmıştır. Wolfgang Abendroth'a göre İtalya'da 1963-1967 yılları arasında 1050 işçi eylemi gerçekleşirken, 1968-1969 yılları arasında 4110 işçi eylemi gerçekleşmiştir (1992: 186). İtalya'daki işçi sınıfı; sendikal faaliyetlerin,

[51]"Bu ülkelerde durumu, 'proletaryadan umudunu kesen', 'proletaryaya görevini hatırlatan' ve proletarya olmadığı için 'onun görevini yüklenmeye çalışan' gençlik hareketleri şeklinde özetleyenler de vardır. Prof. Dr. Nermin Abadan, Ocak 1969'da Hacettepe Üniversitesi'nde yapılan 'Gençlik Hareketlerinin Nedenleri' konulu açık oturumda bu görüşü ileri sürmüştür" (Kışlalı, 2021: 112).

[52]Barbara ve John Ehrenreıch'a göre "öğrencilerin, işçi sorunları çevresinde işçileri örgütlemek gibi bir işlevleri olmamıştı. Kendi taleplerini dile getirmişlerdi, sadece kendilerine dönük bir militanlık örneği vererek. İşçiler de bu örneği izlemişlerdi" (1987: 89). Bu anlamda öğrenci hareketlerinden ilham alan işçi hareketlerinin de kendiliğinden ortaya çıktığını öğrencilerin sadece işçilerin bastırılmış bilincinin uyandırılması noktasında çok etkili olduğu söylenebilir.

öğrenci hareketinin ve otonomi eylemlerinin üçü tarafından sürekli olarak şekillendirilmiştir. Bu üç faktör birçok açıdan birbiriyle uyum içindeyken birçok açıdan da birbiriyle anlaşmazlıklar yaşadılar. Örneğin Ehrenreıch'lara göre öğrenciler, bir yandan sendika ve komünist parti gibi örgütlü yapılara işçileri koruduğu için saygı duyar diğer yandan ise onları bürokratik bularak reddeder ve onları "militanlıklarını dışa vurmaya teşvik" eder (1987: 63-64).

İşçilerin eylemleri daima bu 3 faktör arasında hareket etmiştir ancak bu hareketler içerisinde çağın ruhunu en iyi anlatan eylem biçimi "otonomi" ve "işin reddi" olmuştur. İşçilerin ortaya koydukları otonomi hareketi tıpkı öğrenci hareketleri gibi örgütsel yapılanmanın karşısına konumlanmıştır. Michael Hardt'a göre otonomi:

> "*Autonomia Operaia*; devletten, kurumsal politik partilerden ve sendikalardan otonom olmak ya da başka bir deyişle sermayenin çıkarları ile yeni toplumsal özneler arasında herhangi bir politik, toplumsal ve kültürel dolayımı reddetmek konusunda birleşen, çoğunluğu genç proleterlerden ve öğrencilerden oluşan yeni bir toplumsal hareket olarak ortaya çıktı" (2005: 33).

Isabelle Sommier'e göre de "Otonomi, öncelikle her türden sınıf temsilini, dolayısıyla sendikal örgütleri ve klasik hareketlendirme biçimlerini reddedip işçi sınıfının ve bunun da ötesinde, toplumsal aktörler bütününün doğrudan ve dolayımsız eylemini öne çıkarır." Yine Sommier'e göre otonominin ana amacı doğrudan "kendiliğindenciliği" tatbik etmek ve hiçbir örgütsel yapıya bağlı kalmamaktır (2018: 52-53). Mario Tronti'ye göre bu dönemdeki işçi mücadelesi sermayeye nasıl meydan okuyorsa sendikalara ve anaakım sol partilere de öyle meydan oku[r]" (2021: 10). İşçilerin otonomi hareketleri üzerinden örgütlü yapılara meydan okumasındaki asıl sebep örgütlü yapıların demode olduğunu ve yeterince radikal olmadığını düşünmeleridir. Sendikal örgütler birçok açıdan reformist yapılardır. İşçiler ücretlerinden memnun olmadığında sendika greve gider eğer ücretler iyileştirilirse sendika grevi bırakır. İşçi sınıfı "Otonomi" ve "işin reddi" eylemleriyle sermayeye karşı kısa zamanlı değil uzun zamanlı bir mücadeleye girişir ve sermayenin endüstri aracılığıyla oluşturduğu çevrimi, yeniden üretimi ortadan kaldırmaya çalışır. Andre Gorz işçi sınıfının reddettiği şeyleri şu şekilde sıralar:

> "Zaman kullanımının dayatılmasının reddi; yapılan işe göre değerlendirilmenin reddi, 'küçük şeflere' boyun eğmenin reddi; üretim hızının bireysel inisiyatifle yavaşlatılması (autoreduction); patronların ya da yöneticilerin rehin alındığı uzun süreli işgaller; personelin pazarlık yapma gücünü yasal temsilcilere devretmeyi reddetmesi; tabanın talepleri karşısında gevşek davranılmasına itiraz; kısaca, çalışmanın reddi" (…) 'işçiler reddettikleri şeylerle:

> ‘talepte bulunmak yerine, ‘yaşamı’, yaşamı şartlandıran ve oluşturan şeyi değiştirmeye çalışıyorlardı. Yaşamı hem üretkenlik mantığından hem de soyut çalışmadan, standartlaştırılmadan, kitlesel tüketimden, norma uygunluktan, sayısallıktan ve senkronizasyondan kurtararak değiştirmeyi amaçlıyorlardı” (2001: 20).

Gorz’un da ortaya koyduğu gibi işçi sınıfı kapitalizmin, endüstriyi araçsal olarak kullanmasına, Fordizm’in ve Taylorizm’in getirdiği yatay ve dikey hiyerarşilere, üretim ve tüketim çevrimine, örgütsel yapılara ve en önemlisi çalışmanın kendisine karşı çıkmıştır. İşçiler kapitalizmin bütün mefhumlarını “reddederek” kapitalizmin kendini yeniden üretme gücüne ket vurmak ve onu krize sokmak istediler ve bunu büyük ölçüde başardılar.[53] İşçilerin uzun süren mücadelelerinden sonra sermaye Silver’ın ortaya koyduğu üç yöntemi uygulamaya koyar: mekânsal, teknolojik ve örgütsel karşı devrimler (2015: 206).

Mekânsal Karşı Devrim Silver’a göre 1968 ve ondan sonraki yıllarda zincirleme şekilde meydana gelen eylemler, batılı şirketlerin sermayesini merkez ülkelerden çekmesine ve Asya gibi periferi bölgelere yatırım yapmasına sebebiyet vermiştir (2015: 218).

Teknolojik Karşı Devrim de Kapitalist şirketler, işçi sınıfıyla yaşadığı uzun çatışmalardan sonra tıpkı endüstri 1.0 ve 2.0’da olduğu gibi sabit sermayeye daha fazla yönelmeye başlamışlardır. Örneğin İtalyan otomobil firması *Fiat* ortaya çıkan eylemlerden hemen sonra otomasyon teknolojilerine yatırım yapmaya başlar ve 1980’lere gelindiğinde yaklaşık 20 bin işçiyi işten çıkartır (Sommier, 2018: 117-118).[54]

Postfordizm ve Karşı Devrimde ise kapitalistler uzun süren işçi ayaklanmaları neticesinde üretimin tek bir fabrikadan idare edilmesinin ve tek merkezde toplanmasının aslında avantajdan daha çok dezavantaj getirdiğinde karar kılar ve bu uygulamalardan vazgeçip bunların yerine çok merkezli postfordist ve toyotizm yöntemleri tatbik etmeye başlar.

Sermayenin işçi ve öğrenci ayaklanmalarına karşı geliştirdiği karşı devrim endüstri 3.0’devriyle ilgili bütün her şeyin belirleyicisi olmuştur. Bu geçiş döneminden sonra bütün fabrika yapılanması ve üretim, küresel kapitalist sistem,

[53]Örneğin Silver, bütün bu eylemlerden sonra İtalyan otomobil firması “Fiat”ın büyük mali problemlerle karşılaştığını söyler (2015: 76).

[54]Marco Revelli’ye göre işçi sınıfı bu hadiselerden sonra savunmacı bir pozisyona geçti ve parçalanmaya başladı (2005, 212).

sınıf savaşımı, iktidar mekanizması, teknoloji ve politika hiç olmadığı kadar birbiriyle iç içe geçmiştir. Bu süreçten sonra asla ilişkisi olmayan toplumlar küresel ağ sistemi içerisinde birbirleriyle temas etmeye başlamıştır.

2.6. Endüstri 3.0

Gordon Moore 1965 yılında teknolojik gelişmenin ivmelenmesini açıklayabilmek için bir yasa ortaya koymuştur. Bu yasaya göre bilgisayarların işlemcileri her 18 ayda bir kere kendisini ikiye katlar. İlk bakışta pek bir anlam ifade etmeyen bu bulguya Martin Ford şu biçimde açıklık getirir:

> "Bir banka hesabına bir sent yatırdığınızı düşünün. Hesaptaki para her gün iki katına çıkıyor olsun. Üçüncü günde paranız 2 sentten 4 sente çıkar. Beşinci günde paranız 8 sentten 16 sente çıkar. Daha bir ay dolmadan bir milyon dolar paranız olur. İlk parayı 1949'da yatırmış olsaydık ve Moore Yasası'nın öngördüğü üzere bu miktar kabaca her iki yılda bir ikiye katlanıyor olsaydı, 2015 yılına geldiğimizde teknolojik hesabımızda 86 milyon dolar olurdu. Üstelik o noktadan sonra da bu para katlanarak artmaya devam ederdi" (2021: 85).

Moore'un ortaya koyduğu ve Ford'un açıklık getirdiği bu yasa endüstri 3.0 devrindeki teknolojik değişikliklerin anlaşılması açısından oldukça önemli bir yer tutmaktadır ancak çağı anlaşılması için önemli olan başka bir kavram daha mevcuttur bunun adı ise "iletişim"dir. Endüstri 3.0 devrini diğer devirlerden ayıran en önemli özellik iletişimin bütün prensiplere etki etmesidir sözgelimi artık bilim ve teknoloji iletişim sayesinde bütünsel bir yapıya bürünmüştür. Jeremy Rifkin'e göre "Eski bilim özelliği ayırmak, el koymak, parçalamak ve indirgemekti, yeni bilimin özelliği ise dahil olma, tazeleme, bütünleştirme"dir (2014: 290). İletişimle birlikte meydana gelen bu bütünsel ve ilişkisel yaklaşım endüstri 3.0'ın bütün alanlarına etki etmiştir. Dolayısıyla üretim araçları, üretim biçimleri ve makinelerde bu prensip doğrultusunda gelişmişlerdir. Toffler bu konuya şu biçimde açıklık getirir:

> "Yeni endüstriler, birçok açıdan daha öncekilerden farklıydı: Artık İkinci Dalga'nın klasik bilim anlayışına bağlı ve elektromekanik temelli değillerdi. Bunun yerine, daha çeyrek asır öncesine kadar bilinmeyen ya da henüz gelişmeye başlamış bilim dallarının birleşerek gerçekleştirdikleri bir hamle söz konusuydu; kuantum elektroniği, enformasyon teorisi, moleküler biyoloji, oşinografi, ekoloji ve uzay bilimleri gibi" (2008: 175-176).

Rifkin ve Toffler'ın ortaya koyduğu bilimsel paradigma değişikliğiyle Moore ve Ford'un ortaya koyduğu teknolojik paradigma değişikliği, iletişim sayesinde birbirine eklemlenmiştir. İletişim mefhumu endüstri 3.0'ın da en ayırt edilebilir özelliklerindendir, endüstri 1.0 ve 2.0'ın üretim biçimleri olan fordizm ve taylorizm yerini, iletişim sayesinde post fordizme ve toyotizm bırakmıştır. Greider'e göre

“Yeni iletişim teknolojisi "post-endüstriyel çağ"ın şafağı olarak bilinmektedir” (2003: 41).

2.6.1. Postfordizm

Postfordizm’e şekil veren özellikler birçok açıdan Fordizm ve Taylorizm’den farklıdır hatta bazı açılardan tamamıyla onlarla çelişir. Bu özellikleri, özne, iletişim ve özne, iletişim ve teknoloji, vasıflı işçi, merkezileşme krizi, mülksüzleşme, sendikal hareketlerdeki zayıflama ve despotik-hegemonik maddeleriyle incelemek mümkündür.

- Özne: Postfordizm işçilerin gerçek hayatta neler yaptığına kariyerlerinde nerelerde çalıştığına hangi alanlarda yetenekleri olduğuna önem verir ve bu yeteneklerin sermayenin genişlemesi için kullanılmasını ister. Postfordizm sermayenin genişleme talebine cevap verebilmek için Fordizm ve Taylorizm’in aksine işçinin özne olmasını talep eder ve kendi yeteneklerini üretime aktarmalarını geçmiş bilgi birikimlerini üretime yansıtmalarını kısaca edilgen olmalarını değil aktif olmalarını bekler. Gorz, postfordizmin diskurunu şu şekilde açıklar: “Özneler olunuz, ama sadece üzerinizdeki haklarına asla karşı çıkamayacağınız bir Öteki’nin hizmetinde!” Böylece postfordizm işçilerin bütün bedensel ve tinsel özelliklerini işe aktarmalarını sağlamak için onlara “özerk”lik verir ve özne olmalarını talep eder (2001: 64). Yine Gorz’a göre postfordist üretim biçiminde işçiler “oyunlardan ekip sporlarına kavgalardan tartışmalara müzik ve tiyatro çalışmalarına kadar edindikleri bütün kültürel bagajlarıyla üretim sürecine dâhil olmalıdırlar” (2011: 15).
- İletişim ve Özne: Fordizm ve Taylorizm’in aksine postfordizm iletişim kavramına oldukça fazla önem verir. İşçilerin özne olmaları ve birbirleriyle bu şekilde iletişimde bulunmaları talep edilir. Lazzarato, postfordizm tarafından talep edilen iletişim ve özne etkileşimini şu biçimde özetler:

“Buradaki ‘ton’ Taylorizm zamanında yönetici konumundakilerin tonuyla aynıdır; değişen tek şey ise içeriktir. İkincisi, eğer (bir zamanlar işin ‘bilimsel’ örgütlenişinde olduğu gibi) iş ve sorumlulukları kesin bir şekilde belirlemek artık mümkün değilse ve eğer aksine işler şimdi elbirliği ve kolektif koordinasyon gerektiriyorsa, o zaman üretimin özneleri iletişim yetisine sahip olmalılar, yani bir takımın aktif katılımcıları olmalılar. İletişimsel ilişki (hem yatay hem de dikey) gerek biçim gerekse içerik açısından da tamamıyla önceden belirlenmiştir; ‘enformasyon dolaşımına’ bağımlı hale gelmiştir ve başka bir şey olması da beklenmez. Özne, yönetim tarafından tamamıyla normalleştirilmiş bir iletişim ortamında ilettikleri mesajların ‘herhangi bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde açık ve net’ olması gerektiği kodlama ve kod

bozumu süreçlerinin vardiyalı işçisi haline gelir. Buyrukların dayatılması ve onunla beraber gelen şiddet burada normatif bir iletişimsel biçim alır. Yönetimin 'iletişim özneleri olma' yolundaki fermanı, kafa ve kol emeği (fikirler ve uygulama) arasındaki eski katı ayrımdan çok daha totaliter olma tehdidi taşımaktadır; çünkü kapitalizm işçinin kişiliğini ve öznelliğini değer üretimine dâhil etmeye çalışır" (2005: 231).

- İletişim ve Teknoloji: Endüstri 3.0'la birlikte gelişen bilgisayar teknolojileri sayesinde fabrika içerisinde makineler birbirileriyle, fabrikalar kendileri aralarında iletişime geçmeye başlamıştır. Bunun neticesinde üretimdeki işçi faktörünün öneminde görece bir azalma üretimde ise büyük bir artış gerçekleşmiştir.
- Vasıflı İşçi: Fordist ve Taylorist sistem kişisel vasıfların önemsenmediği bir yapılanmadır. İşçilerin hangi düzeyde okullarda okudukları hangi bireysel yeteneklere sahip oldukları önemli değildir. Önemli olan tek şey işçilerin standart işleri, standart eylemlerle ne kadar hızlı yapılabildiğidir. Henry Ford, *Hayatım ve İşlerim* kitabında Oxford'dan mezun olan birisiyle eğitim görmemiş birisi arasında bir fark olmadığını vurgular. Onun için önemli olan tek şey kişinin üretimi gerçekleştirmek için yeterince azimli olup olmadığıdır (2019: 103). Kısaca Fordist sistem içerisinde işçilerin herhangi bir vasfa sahip olması önem taşımaz. Paolo Virno'ya göre Fordizm'e ait bu özellikler postfordizmde baştan aşağıya değişmiştir. Ona göre:

"Tekil bir işçide değer verilen ve ondan beklenenler, artık endüstriyel disiplin sonucunda işyerinde geleneksel olarak edinilen 'erdemleri' içermiyor. Post Fordist üretim tarafından istenilen görevleri yerine getirmek için gerekli olan, gerçekten belirleyici yetenekler; doğrudan üretim süreçlerinin dışında, 'yaşam dünyasında' edinilenlerdir. Başka bir deyişle profesyonellik artık genel bir toplumsallık, kişiler arası ilişkiler kurma kapasitesi, bilgiyi kontrol etmek ve dilbilimsel mesajları yorumlama yeteneği, sürekli ve ani yeniden dönüşümlere uyum sağlama kabiliyetinden başka bir şey değil[dir]" (64-65).

- Merkezileşme Krizi: Fordist ve Taylorist sistemler merkezi yapılanmalardır ve üretim tek yerden idare edilir. Bu üretim 1970'li yıllarda bir yönetilebilirlik kriziyle karşı karşıya kalmış, bunun neticesinde postfordist sisteme geçiş için gerekli zemin oluşmuştur. Gorz bütün bu süreci şu biçimde özetler:

"Fordizme özgü büyük fabrikaların ve geniş yönetim kadrolarının devasalığı; parçalara, bölümlere ayrılmış ve üretimi denetleyenlerin ve yardımcılarının sayısal çokluğu sayesinde eşgüdümleri sağlanan görevler merkezileştirilmiş, hiyerarşikleştirilmiş ve esnek olmayan örgütlenmesi şirketleri aşırı derecede dayanıksızlaştırmıştı. Buralarda da merkezi düzenleyicinin fazlasıyla aşikâr olan iktidarının yerine merkezsizleşmiş öz-yönetim biçimlerinin koyulması, yani aralarındaki eşgüdümü kendileri sağlayarak örgütlenme giderlerinden de tasarruf edilmesini sağlayacak görece özerk alt-birimlerin şebekeler halinde örgütlenmesinin geçirilmesi acil hale gelmişti" (2001: 22).

- Mülksüzleşme: Fordist ve Taylorist üretim biçiminde üretimin yapıldığı alan, makineler, fabrikalar, lojistik birimleri ve araçları, kısaca bütün sabit sermaye

ve geçici sermaye büyük oranda tek bir kapitalistin olmuştur. Bu durumdan farklı olarak postfordist sistem içerisinde belirgin bir değişim vardır. Greıder'a göre şirketlerin yeni düsturları "Hızlı, küçük, esnek[tir]." Bunun gerçekleşebilmesi için de yönetim kadrolarındaki şişkinlik azaltılır, garanti sözleşmeler rafa kaldırılır ve onun yerine geçici sözleşmeler konur, üretim merkezleri küçük parçalara ayrılır ve bir kısmı satılır, AR-GE faaliyetleri diğer şirketlerle birlikte geliştirilir ve ortaklıklar kurulur, üretim sürecindeki fazlalıklar ortadan kaldırılmaya çalışılır veya taşeronlara devredilir (2003: 60). Şirketler bu postfordist yapılanmayla mülkiyet üzerindeki haklarını belirli ölçüde bir kenara bırakır ve bu hakları diğer birçok küçük şirketle paylaşır. Buradaki asıl amaç şirketlerin krizlere karşı daha dayanıklı olmasını sağlamaktır.

- Sendikal Hareketlerdeki Zayıflama:[55] İşçi sınıfı açısından endüstri 1.0'daki sınıf çatışması kendiliğinden ve devrimci niteliktedir, endüstri 2.0'daki Fordist ve Taylorist üretim biçimlerinde gerçekleşen sınıf mücadelesi ise sendikalar üzerinden ortaya konan ve daha çok reformist ve kurumsal mücadelelerdir. Endüstri 3.0'la dolayısıyla postfordizmle birlikte bu kurumsal yapılar sınıf mücadelesindeki etkisini yitirmeye başlamıştır. Gorz'a göre Fordist ve Taylorist sistem içerisindeki işçilerin "sendikalarına, sınıflarına ve toplumlarına aidiyetleri şirkete aidiyetliklerinden önce gelir" ve bütün ilişkiler sözleşmeler üzerinden kurulur ancak "postfordizmde işte bu dinamiğin önce önü kesilmiş, ardından aynı dinamik tersine çevrilmiştir." Postfordizm, şirket çıkarıyla işçilerin çıkarını aynıymış gibi göstermeye

[55]"II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, kapitalizmin 'komünizm korkusu' ile oluşturduğu sosyal devlet modeli ile işçi sınıfına tanınan geniş ekonomik-sosyal haklar sendikaları, büyük oranda kapitalist sistem ile uzlaşmaya itmiştir. Sendikalar bu dönemden sonra artık işçi sınıfının mücadele araçları olarak değil, kapitalizmin sevimli birer 'sivil toplum örgütü' olarak anılmıştır. Bu dönemde, artan kâr oranlarının da etkisiyle, işçilere yüksek ücretler verilmiş ve pek çok sendika, mücadeleci geçmişini inkâr edercesine kapitalist sisteme bütünleşmiş olmuştur. Özellikle gelişmiş kapitalist ülkelerde milyonlarca işçiyi örgütleyen sendikalar, talepler üzerinden mücadele etmek yerine, masa başı çözümlere yönelmiş ve geniş işçi kitlelerinin mücadele isteklerini engelleyebilmiştir. Bu dönemde güçlenen 'işbirlikçi-sarı sendikacılık', 'partiler üstü sendikacılık', 'ücret sendikacılığı', 'meslek sendikacılığı' vb. sendikal yaklaşımlar, başından beri var olan sendikalar ile siyaset arasındaki ilişkiyi, kapitalizmin çıkarları çerçevesinde yeniden biçimlendirmiştir. Bu sendikal yaklaşımlar, sendikaların özellikle 1970'li yılların ortalarından itibaren başlayan erime süreçlerinin hızlanmasında etkili olmuştur. Kapitalizmin saldırgan politikaları karşısında ne yapacağını bilemeyen sendikalar, mücadeleci kimliklerini bir tarafa bırakarak kazanılmış haklarını savunmaya geçmiş ve uzlaşmacı bir çizgiye çekilmiştir" (Aydoğanoğlu, 2007: 53-54).

çalışır ve onlardan sınıfsal kazanımlarını, vatandaşlık haklarını, geride bırakmalarını talep eder. Bu sistem içerisinde şirketin verdiği haklar toplumsal haklara üstün gelir (2001: 22). Yine Gorz'a göre postfordist şirketler, sendikalara üye olmayan ve hayatında hiçbir greve katılmamış işçileri istihdam etme yolunda birçok girişimde bulunmaktadır. Bu durumun yanı sıra istihdam edilen işçiler de gelecekte hiçbir sendikal faaliyette bulunmayacaklarına dair taahhütnameleri imzalamaya zorlanır (2001: 56).

- Despotik-Hegemonik: Burowoy'e göre: Endüstri 1.0 "despotik", endüstri 2.0 "hegemonik", endüstri 3.0 ise "hegemonik-despotizm" devridir. Ona göre ilk dönemdeki sömürünün fazla olması ve doğrudan gerçekleşmesi despotizmin en büyük nedenidir. İşçi sınıfına tüketim yapacağı kadar ücret ödenmemesi ve bu sınıfın şartlara sert bir şekilde karşı çıkması siyasi ve ekonomik olarak birçok çatışmaya sebebiyet vermiştir. Burowoy'e göre "bu çatışmaların çözümü ancak kolektif sermaye düzeyinde, yani devlet müdahalesiyle mümkün olabilmiştir. Bu hegemonik rejimin yolunu açan iki biçim almıştır: sosyal ücretin getirilmesi ve idarenin takdir hakkının kısıtlanması" (2015: 167). Endüstri 2.0 boyunca bu haklarla birlikte üretim yapısı hegemonik olarak devam etmiştir. Endüstri 3.0'daki yapı ise birçok açıdan diğer iki dönemden daha farklıdır. Yine Burowoy'e göre "hegemonik-despotizm" endüstri 2.0'daki "hegemonik" yapının üzerine "despotizm"in eklemlendirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Ona göre "Yeni despotizm eski despotizmin diriltilmesi değildir, hakeza denetçinin bireysel işçi üzerinde kurduğu keyfi baskısı da değildir (gerçi bu da yaşanmaktadır). Yeni despotizm sermaye hareketliliğinin kolektif işçi üzerindeki 'rasyonel' tiranlığıdır." Burowoy'e göre örgütlü emeğin sermaye karşısında zayıflaması aynı zamanda rıza üretiminin güçlenmesi "Hegemonik Despotizm" mefhumunun en önemli yanlarıdır. "Hegemonik Despotizm"le birlikte şirketler işçileri sendikasızlaştırmaya çalışırlar, bunun için sendikaya girmeye çalışan işçileri işten atmakla veya fabrikaları kapatmakla tehdit ederler. Bununla birlikte "Çalışma Hayatı Kalitesi ve Kalite Çemberleri" tarzında yöntemlerle işçi sınıfının rızasını kazanmaya çalışırlar (2015: 167, 198-199).

Her yeni üretim biçimi ve teknoloji ilk olarak en çok sermayenin olduğu ülkelerde ortaya çıkar, postfordizm de bu anlamda ilk defa batılı sanayileşmiş

ülkelerde yaygınlaşmaya başlamıştır. Postfordist üretim biçimi teoride Fordist ve Taylorist sistemlere göre daha insancıl bir görünüm sergilemektedir ancak günümüze geldikçe postfordizmin aslında işçi sınıfının kazanılmış haklarında bir gerilmeye sebep olduğu artık açık bir şekilde görülmektedir. İşçi sınıfı mücadelesi sonucunda Fordist ve Taylorist sistem içerisinde kazanılmış birçok hak postfordist döneminde geri verilmiştir.

> "Yaşanan bu değişimlerin bir sonucu olarak, bir zamanlar istikrarlı ve sabit bir hal arz eden işçi sınıfı yerini 'yardım kurumları ve taşeronlarla kurulan geçici ve üstünkörü ilişkiler ağı'na bırakmıştır. Ortaya çıkan sonuç, 'geleneksel işçi sendikaları ve sol siyaset'ten çok "içerleme siyaseti'ne meyilli, yapısal bir biçimde bölünmüş ve örgütsüz bir işçi sınıfıdır" (Silver, 2015: 16).

Silver'ın söylediklerinden yola çıkarak batıdaki işçi sınıfının Fordist ve Taylorist sisteme göre çok daha güçsüz olduğunu söylemek mümkündür.

2.6.2. Neoliberalizm

Gömülü liberalizm dönemindeki ekonomik yapılanmada devletlerin ve hükümetlerin büyük payları mevcuttur. Bu paylar sayesinde hükümetler yer yer sermayeyi kısıtlamış, denetlemiş ve bazen de monopolleşen şirketleri bölerek serbest piyasadaki düzeni sağlayabilmiştir.[56] Devletin bu tutumu uzun yıllar boyunca toplum ve emekçi kesimler tarafından olumlu karşılanırken sermaye tarafından daima olumsuz ve piyasayı bozan bir müdahale olarak algılanmıştır. Yine de bu yapı 1970'li yıllara kadar kapitalist dünyada mevcudiyetini sürdürmüştür.[57] Ancak, 1970'li yıllarda yaşanan krizler silsilesi sermaye tarafından manipüle edilir ve sermayeye yapılan her müdahalenin yaşanılan krizlerin ana sebebi olduğu iddiası ortaya atılır. Bu iddia özellikle ABD ve İngiltere'de daha sonra ise birçok Avrupa devletinde kabul edilir. Naomi Kleın'ın deyimiyle bu dönemde sermayeye yönlendirilmiş müdahaleler "her belanın müsebbibi" olarak görülür (2021: 88). Harvey'e göre de "Neoliberal doktrin devlet müdahalesinden yana teorilere sonuna kadar karşı[dır]" (2014: 28). Neoliberalizm'in sınırsızlık ve kuralsızlık talepleri

[56]Özellikle 1930'lı yıllarda ABD'de alınan kararlar neticesinde anti-tröst yasalar yürürlüğe sokuldu ve bu yasalar neticesinde birçok şirketin monopolleşmesinin önüne geçildi.

[57]Aslında bu görüşün kökeni Adam Smith'e dayanmaktadır Adam Smith'in ortaya koyduğu *laissez-faire* (bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler) görüşü 19. yüzyıl boyunca birçok ülkede uygulanmıştı ve sosyal devlet anlayışı olmadığı için büyük toplumsal felaketlere sebebiyet vermişti. Yaşanan felaketler sonucunda ortaya çıkan gömülü liberalizm açık bir şekilde sosyal devlet anlayışıyla uyum içerisinde olmaya çabaladı ancak günümüzdeki neoliberalizm anlayışı tıpkı 19. yüzyıldaki sınırsız bir genişleme anlayışını benimsemiş ve tarihte geriye doğru büyük bir adım atılmıştır.

açıkça sermayenin büyümesinin ve genişlemesinin önündeki tüm engelleri yıkmak ve yerine hiçbir şey koymamakla ilgilidir. Aslında Neoliberalizm sermayenin genişleme istencinin bir dışavurumudur. Bu istenç gömülü liberalizm devrinde uzunca bir süre sermayenin bilinçdışına itilmiş ancak neoliberalizmle birlikte bu istenç dışarı çıkarak bütün dünyaya yayılmaya başlamıştır. Neoliberalizm dünyaya yayılırken bütün devletleri de "aşağı damlama" teorisiyle ikna etmiştir. Ian Macdoland'a göre bu teori: Sermayenin önündeki engeller kalktığında şirketler çok fazla kâr elde edeceği ve kârları zamanla yukarıdan aşağıya damlayarak istihdam ve refah sağlayacağını savunmaktadır (2015: 254). Bu argüman neoliberalizme büyük bir meşruiyet alanı sağlar ve böylece birçok kapitalist ülke neoliberal politikalarla yönetilmeye başlanır. Harvey'e göre neoliberalizm ilk olarak İngiltere'de ve Amerika'da ortaya çıkmıştır (2015: 71). Hardt'a göre ise diğer birçok ülke bu iki ülkeyi takip etmiştir (2005: 24-25). Neoliberal politikaların en belirgin özelliklerinden birkaçı şunlardır: Özelleştirme, şirket evliliği, şirketlere getirilen vergilerde indirim, sendika karşıtı faaliyetler, refah devletinin ortadan kaldırılması için ortaya konan faaliyetler vb. Aktarılanların nasıl bir seyir izlediği aşağıda sırasıyla açıklanmıştır.

> Şimdi "özelleştirme, düzenleme/serbestleşmenin siyam ikizidir. 1970'e kadar dünya üzerindeki hükümetlerin her biri, kendi ulusal ekonomilerinin büyük oranda sahibiydi. Özel sektörün dokunamadığı boşlukları dolduracak şirketler kurmaya başlamışlardı. Son gelişmeleri yakalayarak başka şeyler de başlatmışlardı. Umutsuz durumdaki endüstrilerin çöküşünü beklemek yerine onları pazardan devralmışlardı. Bunların ulusal çıkar yararına olduğunu düşündüklerindeyse kamulaştırmışlardı" (Saul, 2018: 116).

Harvey'e göre Margaret Thatcher zamanında İngiltere de iletişim, ulaşım, fosil yakıt vb. alanlarında birçok özelleştirmeye gidilir ve İngiltere diğer ülkelere öncülük eder (2015: 69). Neoliberal politikalar sonucunda gerçekleştirilen özelleştirmeler sayesinde sermayenin eli güçlenirken emeğin gücü zayıflar. Şirket evlilikleri, gömülü liberalizm zamanında birçok anti-tröst yasa mevcuttur. Bu yasalar sayesinde devlet şirket evliliklerinin önüne geçer ve aynı zamanda şirketlerin büyük sermayeler elde etmelerini engeller. Neoliberalizm devrinde ise bu yasaların altı oyularak yerine serbest piyasanın kuralsızlıkları konulur. Klein'e göre 1980'li yıllarda Ronald Regan neoliberal politikalarıyla birlikte birçok anti tröst yasa askıya alınır ve bunun neticesinde büyük şirketlerin birçoğuna vergi indirimleri sağlanır.

Bütün bunların yanı sıra şirket evliliklerinin de önü açılır (2021: 246). Sendikal faaliyetlerde de değişim başlar. Erkan Aydanoğlu'na göre refah devleti

süresince "hükümet, işverenler ve sendikalar arasındaki korporatist ilişkiler" mevcuttur ve bu ilişkiler refah devletinin bir gereği olarak ortaya çıkmıştır. Bu üçlü ilişki içerisinde devlet emek ve sermaye arasında arabulucu bir rol oynar ancak neoliberalizm devrinde bu üçlü ilişki bozulur ve devletle sermaye, emeğe karşı cephe alır (2007: 162-163). Harvey'e göre "Gömülü liberalizmde devlet ile milleti birbirine bağlayan göbek bağı, Neoliberalizmin gelişmesi için kesilmeliydi" (2015: 92). Bu durum refah devletinin ortadan kaldırılmasını beraberinde getirir. Yine Harvey'e göre bu bağ ortadan kaldırıldıktan sonra emeğe karşı iki cepheden saldırı başlamıştır.

> "Bir devletteki işçi sendikalarının ve diğer işçi sınıfı kurumlarının gücü (gerekirse şiddet kullanılarak) dizginlenir ya da sıfırlanır. Esnek emek piyasaları kurulur. Devletin sosyal güvenlik hizmetlerinden çekilmesi ve teknolojinin iş yapısında yarattığı değişimlerle büyük emek kesimlerinin işsiz kalması, sermayenin piyasadaki emek üzerindeki tahakkümünü mutlaklaştırır" (Harvey, 2015: 177).

Neoliberal politikalar dünya üzerinde genişledikçe sermayenin önündeki engeller de devletler tarafından birer birer ortadan kaldırılmıştır. Böylece sermaye küresel dünyanın bütün gözeneklerine sızarak ve buradaki şartların hepsini dönüştürmüştür. Sermayenin zincirlerinden kopmasıyla birlikte önceden daha çok ulusal ölçekte yatırım yapan şirketler ulus ötesi şirketlere evrilir ve en nihayetinde kapitalizm, periferisinde kalan bütün ülkelere yayılmaya başlar.

1930 yıllarda ortaya çıkan refah devleti anlayışı batı toplumunun merkezine yerleşmiş ve 1970'li yıllara kadar burada mevcudiyetini sürdürmüştür.[58] Refah devleti anlayışı özellikle ikinci dünya savaşından sonra ABD ve Batı Avrupa toplumlarının yönetiminde merkezi bir rol oynamıştır. Bu anlayışın temelinde sermaye ve emek arasında toplumsal bir uzlaşma sağlamak yatar. Hardt ve Negri'ye göre refah devleti üç olgunun sentezinden meydana gelmiştir: "emek örgütlenmesinde Taylorizm, ücret rejiminde Fordizm ve toplumun makro-ekonomik düzenlenmesinde Keynesçiliğin sentezi" (2018: 250). Bu üç yapının ana prensibi yeterince meta üretilmesini ve tüketilmesini sağlayarak refahı toplumun geneline yaymaktır. Ernest Mandel bu olguların ortaya çıkmasına şu biçimde açıklık getirir:

---

[58]Refah devletinin başlangıcı ikonik olarak Başkan Roosevelt'in 1935'te Amerikan meclisinde yaptığı konuşmaya dayanmaktadır. David Harvey *Neoliberalizm* kitabında bu konuşmaya şu biçimde yer verir: "Amerikalılar, 'aşırı kar vasıtasıyla orantısız şahsi güç yaratan bu servet edinimi anlayışına son vermelidir,' dedi. Muhtaç insan özgür insan değildir. Bütün dünyada toplumsal adaletin uzak bir ideal olmaktan çıkıp, kesin bir amaç haline geldiğini iddia etti. Devletin ve sivil toplumunun birincil yükümlülüğü, yetkilerini ve kaynaklarını kullanarak yoksulluk ve açlığı bitirmek, geçim güvencesi temin etmek gerek hayattaki farklı evreler için gerek belli başlı risklere karşı güvenlik ve uygun standartlarda ev güvencesi sağlamaktı" (2015: 192).

> "İşçiyi geç kapitalist topluma bir tüketici, "sosyal ortak" ya da "yurttaş" (ve ipso facto mevcut toplumsal düzenin bir destekçisi), vb olarak "entegre etmek" için dev gibi bir ideolojik manipülasyon makinesini kullanır. Daima her isyanı sistem içinde tutulabilecek reformlara çevirmeye ve fabrikada ve ekonomide işçi sınıfı dayanışmasını zayıflatmaya çalışır" (2013: 482).

Mandel'in görüşleri birçok açıdan doğru olmakla birlikte işçi eylemleri neticesinde ortaya çıkan refah devleti aynı zamanda kapitalizmin en kabul edilebilir taraflarını da meydana getirmiştir. Zira refah devletin sermaye ve emek arasında supap görevi görerek sermayenin genişleme ve kuralsızlık taleplerini kontrol altında tutabilmiş aynı zamanda işçi sınıfı üzerinde bir koruma oluşturmuştur. Refah devletinin en büyük işlevi sermaye ve emek arasında bir denge sağlamaya çalışmasıdır. Karl Polanyi bu dengeyi şu biçimde açıklar:

> "Bu, toplumdaki iki düzenleyici ilkenin etkisi biçiminde karşımıza çıkıyor; söz konusu olan, her biri belirli kurumsal amaçlara yönelmiş belirli sosyal güçlerin desteğinde, kendi belirli yöntemlerini kullanan iki düzenleyici ilke. Bunların ilki, ekonomik liberalizm ilkesiydi, kendi kurallarına göre işleyen bir piyasanın kurulması amacına yönelmişti, ticaret yapan sınıfların desteğinde *laissez-faire* ve serbest ticareti yöntemleri olarak kullanıyordu. İkincisi, sosyal koruma ilkesiydi. İnsan ve doğanın, aynı zamanda da üretim düzeninin korunmasını amaçlıyor, piyasanın yıkıcı etkilerinden doğrudan doğruya zarar gören çeşitli grupların özellikle çalışan sınıflar ve toprak sahiplerinin, ama yalnız onların değil- desteğinden yararlanıyor ve yöntem olarak koruyucu yasama, kısıtlayıcı cemiyetler ve diğer müdahale araçlarını kullanıyordu" (2021: 194).

Polanyi'nin cümlelerinden de anlaşılacağı üzere liberalizm serbest piyasa ekonomisi söylemi üzerine kurulmuştur ancak serbest piyasa daima devletin belirli denetim mekanizmaları tarafından kontrol edilmiştir.[59] Refah devleti gerek batılı toplumların içinde yaşanan sosyal ayaklanmaları ortadan kaldırmak gerekse Sovyetler Birliğinin sağladığı ideolojik meşruiyeti zeminsiz bırakmak için birçok batılı ülke tarafından uygulanmıştır ancak bu anlayış 1970'li yıllara gelindiğinde bir dizi krize girmiştir. Beverly Silver bütün kriz sürecini şu biçimde açıklar:

> "Kitle tüketimine dayalı sosyal sözleşme yalnızca reel ücretlerin sürekli olarak artmasını değil aynı zamanda işsizliğin -gerektiğinde hükümetin yaptığı işe alımların da artırılması aracılığıyla- engellenmesini öngörüyordu. Fakat bu hegemonik vaatleri karşılamak, ulusal ve yerel hükümetler ile devletleri derin mali krizlerle karşı karşıya getirdi ve vergi oranlarını daha da artırarak kârların daha da daralmasına neden oldu. Amerika'da yaşanan bu güçlükler Vietnam Savaşı'nın giderek artan (hem finansal hem insan) maliyetleri ile daha da kötü bir hâl almaya başladı. Savaş karşıtlığı ile yoksulluk ve istihdam konularına yoğunlaşan sivil hak hareketleri karşısında Amerikan hükümeti ileriye doğru, "devletin sosyalleşmesi" gibi dev bir adım daha atma yoluna gitti. Sosyal refah programlarının başlıca açılımlarından olan Yoksullukla Savaş, Vietnam Savaşı ile bir araya gelince, Amerikan hükümeti derin bir mali krizin içine girdi. Bu savaşlar, aynı zamanda, dünyanın dört bir yanındaki işçilerin piyasa

[59]John Ruggie Polanyi'nin bahsetmiş olduğu ikili denge kuramını bir çatı altında toplayarak buna gömülü liberalizm adını vermiştir. Ruggie Refah Devletinin ve Liberalizm'in aynı anda yaşadığı devreye gömülü liberalizm adını vermiştir. Ekstra bilgi için bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Embedded_liberalism

> pazarlık güçlerini artıran, küresel çapta güçlü talep koşullarının yaratılmasına da yardımcı oldu. Böylelikle 1970'lerde, hegemonik vaatleri yerine getirmek için aşağıdan gelen talepleri karşılamak ile kapitalistlerin sermaye birikimi için gerekli olan koşulların yeniden tesisi yönündeki taleplerini karşılamak arasında bir seçim yapmak durumunda kalan metropolitan ülkeler, bu noktada bir tercih yapmamayı tercih ettiler. Buna karşılık sermaye "greve gitti". Giderek hareketli hale gelen sermaye, hem üretici sermayenin düşük-ücret bölgelerine kaydırılması sürecine hız vererek hem de sermayeyi çeşitli off-shore vergi cennetlerinde likit halde biriktirerek, bir bakıma durumdan duyduğu memnuniyetsizliği dile getiriyordu" (2015: 222-223).

Silver'ın belirttiği krizler neticesinde refah devletinin Keynesyen rolleri giderek zayıflamaya başlar. Bu durumun yanı sıra sermayedeki kriz Fordist prensibe göre üretimlerini gerçekleştiren birçok şirketin üretim biçimlerini değiştirmelerine sebebiyet verir. Andre Gorz'da bu değişimleri şu biçimde açıklar:

> "Fordizme özgü büyük fabrikaların ve geniş yönetim kadrolarının devasalığı; parçalara, bölümlere ayrılmış ve üretimi denetleyenlerin ve yardımcılarının sayısal çokluğu sayesinde eşgüdümleri sağlanan görevlerin merkezileştirilmiş, hiyerarşikleştirilmiş ve esnek olmayan örgütlenmesi, şirketleri aşırı derecede dayanıksızlaştırmıştı. Buralarda da merkezi düzenleyicinin fazlasıyla aşikâr olan iktidarının yerine merkezsizleşmiş öz-yönetim biçimlerinin koyulması, yani aralarındaki eşgüdümü kendileri sağlayarak örgütlenme giderlerinden de tasarruf edilmesini sağlayacak görece özerk alt-birimlerin şebekeler halinde örgütlenmesinin geçirilmesi acil hale gelmişti" (2001: 22).

Gorz ve Silver belirttiği gibi yaşanan krizler refah devletinin ana bileşenlerini kaybetmesine sebebiyet vermiştir. Bu yapılanmalar neticesinde emek ve sermaye arasında uzun süreden beridir inşa edilmeye çalışılan sulh dönemi yerini Gorz'un deyimiyle "kuralsızlaşmaya" bırakmıştır (2001: 22). Bu süreçten sonra liberalizm yerini neoliberalizme, refah devletinin korumaları yerini sermayenin kuralsızlıklarına, kapitalizm yerini ileri kapitalizme, ulusdevlet yerini ulusötesi şirkete bırakmıştır.

2.6.3. Küresel Kapitalizm ve Eşitsizlik

Endüstri 1.0 devri boyunca kapitalizmin temel genişleme ve eşitsizlik dalgası doğrudan ve dolaylı sömürüyle ilişkilidir ve bu sömürüyü gerçekleştiren en tipik ülke İngiltere'dir. İngiltere Hindistan'daki sömürgeleri ve ABD'deki plantasyon üretimleri sayesinde pamuk üretimini kendi ülkesine çekmiş ve buharlı makineler sayesinde gelen pamuğu kumaşa dönüştürerek tekrar bu sömürgelere ve dünyanın geri kalanına satmıştır. İngiltere basitçe sömürgelerde (Hindistan) ve köle iş gücünün kullanıldığı ülkelerde (ABD) hammaddenin üretilmesini sağlamış veya bunu teşvik ederek bu hammaddelerin kendi ülkesine gelmesini kolaylaştırmıştır. İngiltere kendi içerisinde kullandığı buharlı üretim tezgâhları sayesinde sömürgelerde üretilen metalardan çok daha fazla ve kaliteli meta (katma değerli) üretimi

gerçekleştirebilmiş ve üretimin bütün alanlarında özgür işgücünü kullanmıştır. Wallerstein bütün bu süreci şu şekilde özetler: "Yeni ihracat ve ithalat modeli kapitalist dünya ekonomisinde eksensel iş bölümünü oluşturan merkez-periferi çatallaşmasını yansıtıyordu. Bu temelde, merkezdeki mamul maddelere karşı periferideki hammaddelerin değişimi anlamına geliyordu" (2014: 152). Wallerstein'ın belirttiğine göre merkezde yer alan ülkeler emek yoğun işlerle meşgulken çevre bölgelerdeki üretimler daha çok hammadde üretimiyle ilişkilidir. Yine Wallerstein'a göre çevre bölgeler üretimlerini gerçekleştirirken köle işgücünden yararlanır merkez ülkeler ise "özgür işgücü[nü]" kullanır (2014: 152). Wallerstein'ın belirttiklerinden periferi ülkelerinin köle işgücünü kullandıkları ve emek yoğun üretim gerçekleştirmedikleri merkez ülkelerin ise özgür işgücü kullandıkları ve emek yoğun üretim gerçekleştirdikleri yorumu çıkartılabilir. Endüstri 1.0 devri bu şekilde eşitsiz bir gelişim ve genişleme sergiler. Bir yandan sanayileşmiş ülkeler merkezde yer alırken diğer yanda periferi bölgeler ve ülkeler yer alır.

Endüstri 2.0'ın ilk yarısındaki kapitalizmin görünümüyse "klasik emperyalizm[dir]."[60] Klasik Emperyalizm dönemi de birkaç açıdan endüstri 1.0'daki kapitalizm çağıyla özdeştir. Bu devirdeki üretimde tıpkı endüstri 1.0'daki üretim gibi doğrudan hammaddeye dayalıdır ve bu hammaddeler çoğunlukla periferi veya yarı periferi bölgelerden gelir. Klasik emperyalist döneminin farkı ise hammaddenin farklılaşmasında ve sanayinin ağır sanayiye dönüşmesinde saklıdır. Klasik emperyalizm dönemi de tıpkı kapitalizmin ilk genişleme evresi gibi eşitsiz gelişmeden beslenmiş ve bu şekilde genişlemiştir. Özellikle Sahra Altı ülkeleri ve Doğu Asya ülkeleri merkez ülkelerdeki sermayeyi beslemiştir. Endüstri 2.0 devrinin ikinci yarısındaki kapitalizme Ernest Mandel "yeni emperyalizm" veya "geç kapitalizm" adını verir (2013: 27, 368).

> "Yeni emperyalizm, tıpkı 'eşitsiz mübadele'yi bertaraf etmediği gibi, bu gelişmişlik ya da üretkenlik farkında da hiçbir değişiklik getirmez. Aksine, yarı sömürgelerin metropol ülkelerce emperyalist sömürüsünün kaynakları bugün her zamankinden daha bol akmaktadır. Sadece bir çift biçim değişikliği vardır: Birincisi, sömürge artı-kârlarının payı, 'eşitsiz mübadele' yoluyla değer transferine oranla bir gerileme yaşadı; ikinci olarak, uluslararası işbölümü sınai tüketim mallarının gıda ve hammaddelerle olan "klasik" eşitsiz mübadelesine ilaveten, hafif sanayi

[60]Ernest Mandel "1890'dan 1940'a kadarki" zamanı "klasik emperyalizm" olarak adlandırır (2013: 534).

mallarının makine, teçhizat ve araçlarla (taşıtlarla) mübadelesine doğru yavaşça hareket etmektedir" (Mandel, 2013: 368).

Wallerstein ve Mandel'in belirttiklerinden anlaşılacağı üzere kapitalizm genişleyebilmek için hem eşitsizliklerden yararlanır hem de bu eşitsizlikleri besler bu bir nevi kapitalizmin özsel düsturudur. Nitekim bu eşitsiz genişleme dalgaları kapitalizmin ilk dönemlerinden (15. yüzyıl) geç kapitalizm dönemlerine (1970'li yıllar) kadar mevcudiyetini sürdürmüştür ayrıca bu genişleme dalgaları daima küresel ve yerel boyutta kendi göstermiştir.[61] Kapitalizmin eşitsiz genişleme ve küresel olma özelliği geçmişte olduğu gibi bugün de devam etmektedir ancak bugünkü görüntü geçmiştekine göre çok daha karmaşıktır. Yine de günümüzde kapitalizmin sebep olduğu belli başlı küresel eşitsiz gelişme unsurlarını ve bunların geçmişe göre farklarını ortaya koymak mümkündür.

Sennett ve Cobb'a göre "Geçmiş, özünde şimdiyi içerir". Bu sözün tersini iddia etmek de mümkündür. Şimdi özünde geçmişi içerir (2021: 83). William Faulkner'e göre de "geçmiş asla ölmüş değildir, geçmiş geçmiş bile değildir." Bu iki söz kapitalizmin sebep olduğu eşitsizlikleri anlamak için oldukça elverişlidir çünkü kapitalizm içerisinde aynı anda geçmişi, şimdiyi ve geleceği barındırır. Bu anlamda kapitalizmin merkezinde bulunan bir ülkede bir sermayedar fütüristik projeler hayata geçirip başka bir gezegene gitmeye çalışırken aynı ülkedeki bir işçi yaşam standartlarını stabil bir şekilde tutmanın hülyasıyla yaşayabilir. Bunun yanı sıra periferi ülkelerde yaşayan Asyalı bir işçi ise 19. yüzyıl İngiltere'sindeki çalışma şartlarının aynısına maruz kalabilir. Küresel kapitalizm bu üç ayrı zaman temsilini şimdiye sıkıştırır ve bu doğrultuda bölgeler ve ülkeler arasında yerel olarak da ülkelerin kendi içerisinde çeşitli eşitsizlikler ortaya çıkartır. Bilimsel, teknolojik ve sömürüye dayalı eşitsizlikler de bu eşitsizliklerin ikisidir.

- Bilimsel ve Teknolojik Eşitsizlik: Kapitalizmin bütün eşitsiz genişleme veçheleri teknolojiyi ve bilimi de etkiler. Teknoloji ve bilim daima sermayenin yoğun olduğu bölgelerde ortaya çıkar. Hakeza teknoloji ve bilimde sermayenin olduğu yerlerde ortaya çıkar. Bu üç mefhum genişlemek

[61]Eşitsiz genişleme dalgaları kapitalist ülkelerin içerisinde de merkez ve periferi alanlar oluştururken (büyük şehirler ve küçük şehirler ve köyler arasında) aynı zamanda küresel manada da bölgeler ve devletler arasında eşitsiz genişleme dalgaları oluşturur (Sahra Altı Ülkeleri ve Batı Avrupa arasındaki ilişki vb.).

için daima birbirlerine ihtiyaç duyar. Dünya üzerinde bu üç mefhumun yoğun olduğu ülkeler veya bölgeler kapitalizmin merkez ülkeleridir. Eğer bu üç mefhum bir ülkede veya bölgede bulunmuyorsa o bölge periferi veya yarı periferi olduğu söylenebilir. Dolayısıyla merkez ülkeler daima üretimlerini gerçekleştirirlerken bu üç mefhumdan yararlanarak artı değeri arttırmaya çalışırlar. Bu üç mefhumun olmadığı ülkeler veya bölgelerde endüstri 3.0 çağında endüstri 1.0 devrindeki üretim araçlarıyla üretimlerini gerçekleştirirler. Virno teknolojideki bu eşitsiz genişlemeyi şu biçimde açıklar:

> "Teknoloji, tek anlamlı ve zorunlu bir üretim tarzını belirlemek yerine, sayısız ayrı üretim tarzlarını hayatta tutar ve hatta eskimiş ve anakronistik olanlarını yeniden diriltir. İşte paradoks budur. Bu özellikle etkin yenilik emeğin bütün bir tarihinin kopyalandığı bir çeşit "şemsiye" yaratarak iş gücünün sadece belli katmanlarını içerir: kitle işçilerinin adalarını, profesyonellerin anklavlarını, şişirilmiş sayıda kendi işine sahip olanları ve yeni işyeri disiplini ve bireysel kontrol biçimlerini. Zaman içinde birbiri ardı sıra ortaya çıkan üretim tarzları, şimdi nerdeyse sanki bir dünya fuarındaymış gibi eşzamanlı olarak sunulur" (2005: 121).

Virno'nun belirttiklerinden anlaşılacağı üzere çağdaş toplumlar ve bölgeler arasında çağdışı sayılabilecek üretim yöntemlerine hatta ilk teknik iş ve el aletlerine rastlamak mümkündür. Başka bir deyişle yerkürenin belirli bölgelerinde endüstri 3.0 çağı yaşanırken bazı bölgeler de endüstri 1.0 çağı yaşanmaktadır. Teknolojide tıpkı kapitalizm gibi eşitsizlikler üretir.

- Sömürüye Dayalı Eşitsizlik: Günümüzde işçi sınıfı açısından merkez ülkeler ve periferi ülkeler arasında oldukça büyük bir eşitsizlik vardır. Merkez ülkeler yüksek teknolojik üretim araçlarını kullanarak üretimin yalnızca küçük ama önemli bir bölümünü kendi ülkelerinde gerçekleştirirlerken angarya olarak gördükleri birçok üretimi Doğu Asya'daki ucuz iş gücünün bulunduğu ülkelere taşımaktadır. Ulus üstü şirketler buralarda artı değeri arttırabilmek için işçileri olabildiğince kötü şartlarda çalıştırmaktadır. Saul'e göre periferi bölgelerdeki işçiler "Batıdaki işçi sınıfının 19. ve erken 20. yüzyılda oynadıkları rolün aynısını günümüzde" oynamaktadır (2018: 67). Doğu Asya'daki işçilerin endüstri 1.0'daki şartlarda yaşaması ve merkez ülkelerdeki işçilerin nispeten iyi şartlarda çalışıyor olması işçiler arasında belirgin bir eşitsizlik ortaya çıkarmaktadır. Bu eşitsizlik durumu kapitalist dünyada oldukça açık bir şekilde gözlenebilir. Günümüzde de geçmişte olduğu gibi özellikle batılı ülkelerle dünyanın geri kalan bölgeleri arasında

belirgin bir eşitsizlik durumu söz konusudur. Sermayenin merkezi eskiden olduğu gibi bugün de batıdır ancak bu merkez olma durumu endüstri 1.0 ve 2.0'daki gibi çok net değildir. Merkez olma durumu endüstri 3.0 sonlarında, 21. yüzyılda büyük bir değişim geçirmiştir. Hardt ve Negri eşitsiz gelişme ve küreselleşmedeki değişim dalgasını şu biçimde açıklarlar: "Üç dünyanın (Birinci, İkinci ve Üçüncü Dünya) uzamsal bölünmeleri öyle bir karıştı ki, sürekli olarak Birinci Dünya'yı Üçüncü Dünya'da, Üçüncü Dünya'yı Birinci Dünya'da görüyoruz" (2018: 17). Küreselleşme ve eşitsizlik birbirine karıştıkça merkez ülkeler ve periferi ülkeler de birbirine karışır. Günümüzde artık merkez ülkelerde bile kötü çalışma şartlarının olduğu yerler gözlenebilirken periferi ülkelerindeki bazı yerlerde de iyi çalışma şartlarının olduğunu söylemek mümkündür. Yine periferi ülkelerdeki kapitalistlerin sermayelerini merkez ülkelere doğru yönlendirdiği hatta bu ülkelerde yatırım yaptıklarını, periferi ülkelerindeki işçilerin veya göçmenlerin kaçak yollarla merkez ülkelere geçmesi ve buradaki terhanelerde 19. yüzyıl koşullarında çalıştığını, ulus üstü şirketlerin Doğu Asya'da taşeron firmalar aracılığıyla işçileri günde 1 dolara ve çok kötü şartlarda çalıştırdığını, söylenebilir. Görüldüğü gibi küresel kapitalizm zamanı, mekânı, sermayeyi, eşitsizliği kısaca her şeyi birbirine katmıştır.

2.6.4. Küresel Kapitalizm Genişlemesi

Kapitalizm, Endüstri 2.0 boyunca ulus devlet yapılanmasının sınırlarından dolayı, Sovyetler Birliği'nin siyasi varlığı nedeniyle ve teknolojik yetersizlikler sebebiyle sadece belirli küresel noktalara nüfuz etmiştir. Sermayenin önündeki bu engeller aynı zamanda onun yeterince akışkan olmasının önündeki engellerdir. Bu engeller zamanla postfordizm, neoliberalizm ve teknoloji tarafından tahrip edilmiş ve daha sonra ortadan kaldırılmıştır. Bu sürecin akabinde sermaye tam anlamıyla akışkan bir hal alarak yerkürenin her noktasını etkilemeye başlamıştır. Sermayenin ilk ve en çok tahrip ettiği yapı ulus devlettir. Sermaye ulus devleti tahrip ettikçe bu yapılanmaya göre faaliyetlerini sürdüren şirketler büyük ölçüde ortadan kalkmış ve bu boşluğu ulus ötesi şirketler doldurmuştur. Ulus devlet çatısı altında kurulan şirketler devlet himayesinde veya devlet teşvikiyle sermayelerini yönlendiren ve diğer ülkelere bu doğrultuda yatırım yapan şirketlerdir. Bu yapı içerisinde

sermayenin bir bölgeden başka bir bölgeye serbestçe akış yapması ancak belirli kurallar ve kaideler doğrultusunda gerçekleşir. Ulus ötesi şirkette bu durumun tersi söz konusudur. Ulus ötesi şirketin devletle olan ilişkisi sadece sermayenin giriş yapacağı ülkeyi ikna etme noktasında mevcuttur bunun dışında sermaye kontrolü çok kısıtlıdır. Gorz'a göre kapitalizm bütün ulus devlet sistemini yerle bir etmiştir. Ona göre sermaye, bugün geçmişte hiç olmadığı kadar özgürleşmiş ve siyasi iktidar mekanizmalarından kurtulmuştur (2001: 26-27). Sermaye, endüstri 3.0 devrinde, endüstri 2.0 zamanından kalma sınırları ortadan kaldırarak hiç olmadığı kadar akışkan bir hale gelmiştir.

Sermayenin akışkan bir hal almasında önemli bir diğer kaide teknolojidir. Gelişen teknolojik imkânlar sayesinde şirketler kıtalar arasında ve yönetim merkezleri arasında iletişim sağlayabilir bir hale gelmiş ve sermayenin akışkanlığını bu yeni kıtalara yönlendirebilmiştir. Kıtalar arası mesafeden kaynaklanan dezavantajlı durum teknoloji tarafından ortadan kaldırıldığında sermayede bütün kıtaların içine yayılmıştır. Thurow'a göre teknoloji, ulaşım ve iletişim kanallarını geliştirerek bütün kıtaları birbirine bağlamıştır. Ona göre günümüzde artık metalar dünyanın farklı yerlerinde üretilmekte ve farklı yerlerinde satılabilmektedir. Bu yüzden Ulus devletlerin ekonomileri önemsiz bir hale gelmiştir (1996: 30-31).

Sovyetler Birliğinin ortadan kalkmasından sonra sermaye çok uzun süreden beri müdahale edemediği alanlara akmaya başlamıştır. Bu süreçten sonra eskiden sosyalist olan bölgeler peyder pey kapitalizme entegre olmuş ve dünya tam manasıyla küresel kapitalizmin sahnesine dönüşmüştür.

2.6.5. Ulusal Şirketten Ulus Ötesi Şirkete

Batılı şirketler ve onların kullandıkları Fordist ve Taylorist üretim biçimleri 1970'li yıllarda yaşanan sosyal problemler ve ekonomik daralma sürecinden sonra birçok krizle karşı karşıya kalmıştır. Şirketler tek merkezden yönetildiği, katı hiyerarşilerden oluştuğu ve bütün üretim-dağıtım sürecini kendileri üstlendikleri için yaşanan krizlere bir çözüm bulmada oldukça etkisiz kalmıştır. Nitekim şirketler bu kırılgan yapının ortadan kaldırılması ve risklerin en aza indirilmesi için Fordist yapılanmada bir "taşeronlaşma ve firma dışına yaptırma" başka bir deyişle

"esnekleşme" yoluna gitmiştir (Harvey, 2014: 179).[62] Klein'e göre de ulus ötesi şirketler kendi üretimlerini kendileri yapma yolundan vazgeçerek metaları belirli taşeron şirketler aracılığıyla üretme yolunu tercih etmiştir[63] (2021: 286). Şirketler taşeronlaşmayla birlikte iş gücünün ucuz olduğu bölgelerde (Vietnam, Çin, Endonezya, Malezya, Hindistan vb.) üretimlerini gerçekleştirmeye çalışır ancak bunun için ilk olarak sermayenin gideceği ülkeyi ikna etmeleri gerekir. Şirketler bu noktada birçok ülkeyle anlaşma yoluna gider, hatta onları kendi aralarında rekabete iter. Ülkeler sermayeyi kendilerine çekebilmek için diğer ülkelerle rekabet eder ve her ülke sermaye için daha uygun şartları oluşturmaya çalışır. Gorz, bütün bu süreci şu biçimde açıklar:

> "Firma, transfer bedelleri oyunu sayesinde, en az vergi ödediği ya da hiç vergi ödemediği yerde kâr elde eder. Ulusal devletlerle başa baş pazarlık eder, onları kendi aralarında rekabete iter ve firma da üretim birimlerini kendisine en elverişli sübvansiyonlar ile vergi indirimlerinin sağlandığı, en iyi altyapı hizmetlerinin, disiplinli ve ucuz işgücünün sunulduğu yerde kurar. Böylece, devleti vergi almaya ve alacağı verginin oranını belirlemeye dayanan egemenlik vasfından yoksun bırakan sermaye, kendisine bir tür ülkedışılık, bir yere bağlı olmama (*exterritorialite*) garantisi sağlar" (2001: 26).

Greider, şirketler ve hükümetler arasındaki yatırım pazarlığını ve ikna sürecini şu biçimde açıklar: "Çokuluslu bir şirket üretimini emek ücretlerinin düşük olduğu piyasalara kaydırmaya çalıştığı zaman gerçekleşen siyasal pazarlık süreci, hükümetlerin yeni fabrikalar için rekabet etmeleriyle oluşur. Tavizler verilir, sözleşmeler yapılır, bunu yatırımlar izler" (2003: 105). Ayrıca devletler sermayeyi teşvik edebilmek için "SÜB" adı altında birçok özerk bölge oluşturur. Klein'e göre bu bölgeler şirketlerin serbestlik ve kuralsızlık taleplerine göre yapılandırılmıştır. Bu nedenle hiçbir şirketten "gelir veya emlak vergisi" alınmaz. Klein'in deyimiyle bu "SÜB"ler şirketler için "vergi cenneti[dir]" (2021: 294). SÜB'ler işçiler açısındansa tam anlamıyla bir felakettir. İşçiler SÜB'lerin içinde 19. yüzyıl İngiltere'sini veya Fransa'sını aratmayan bir atmosferde çalışır. Klein, işçilerin gözünden SÜB'leri şu biçimde açıklar:

> "SÜB'ler nerede olursa olsun, işçilerin durumu her yerde aynı: uzun mesai saatleri (Sri Lanka'da on dört, Endonezya'da on iki, Güney Çin'de on altı, Filipinler'de on iki saat). İşçilerin büyük çoğunluğu kadın ve daima genç, Kore, Tayvan ya da Hong Kong'dan bir yükleniciye veya taşerona çalışıyorlar. Yükleniciler genellikle ABD, Britanya, Japonya, Almanya ya da Kanada'daki şirketlerin siparişlerini üretiyorlar. İdare, askeri tarz; şefler çoğu zaman tacizci;

[62]Taşeronlaşma fordizmden postfordizme geçişin bir aşamasıdır ve şirketler taşeron şirketleri risklerini atomize etmek için kendi çıkarlarına kullanır.

[63]Şirketler bu sayede birçok sorumluluktan (davalar, sigortalar, tazminatlar vb.) muaf olmuştur.

> ücretler geçim seviyesinin altında ve iş, vasfı düşük ve meşakkatli. Günümüzün Süb'leri, onlara ev sahipliği yapan ülkelerden öylesine ayrıksılar ki, ekonomik bir model olarak, sürdürülebilir kalkınmadan çok *fastfood franchise*'ları ile daha fazla ortak noktaya sahip. Bu katıksız endüstri alanları, bir geçicilik paravanı ardına saklanıyorlar: sözleşmeler fark edilmeksizin gelip geçer; işçiler çoğunlukla göçmendir, yurtlarından çok uzaktadırlar ve çalıştıkları bu bölgelerin bulunduğu şehirle pek az bağları vardır; çalışmanın kendisi kısa vadelidir, çoğu zaman sözleşmeler yenilenmez" (2021: 295).

Yine Klein'e göre bu ülkeler "vergi muafiyetleri, gevşek mevzuat ve iş gücü direnişini ezebilecek isteğe ve güce sahip bir ordu sunuyor. Daha da iştah açmak için, kendi halklarını açık arttırmaya çıkarıyor, en düşük asgari ücreti vermek için birbirlerini eziyor ve işçilere gerçek geçim maliyetinden az ödenmesine izin veriyorlar" (2021: 296). Klein'nin ortaya koyduğu gibi Doğu Asya ülkeleri sermayeyi kendi topraklarına çekmek için kendi halklarını olabildiğince kötü şartlarda çalıştırır. Günümüzde de devam etmekte olan bu sömürü düzeni özellikle Çin'deki çalışan işçilerde bariz bir şekilde görülebilir. Aşağıdaki bölümlerde bu durumun nasıl olduğuna bakılmıştır.

2.6.6. Komünizmden Kapitalizme Çin

Çin uzun yıllar dünyanın geri kalanından kendini yalıtmış komünist bir devlet görünümünde kalmıştır. Ancak bu görüntü 1980'li yıllarda ortadan kalkmaya başlamış ve Lin Chun'ın deyimiyle Çin kendi yalıtılmışlığına son vererek yavaş yavaş "küresel raya" entegre olmuştur (2017: 34). Thurow'a göre Çin ilk önce belirli merkezlerde denetimli SÜB'ler kurar ve bu bölgelerin kapitalist üretimde başarılı olduğu anlaşıldıktan sonra tarımda, üretimde, ticarette "serbestleşmeye ve özelleşmeye" gidilir (1996: 69). "Ardından 'açık kıyı şehirleri' ve 'açık ekonomi bölgeleri' belirlenir ve 1995'ten sonra da neredeyse bütün ülkeyi her türden yabancı yatırıma açar" (Harvey, 2015: 139). Çin, küresel kapitalizme kapılarını açtıktan sonra ulus ötesi şirketler Çin'in el değmemiş bütün alanlarına hücum etmiştir. Onlar açısından Çin, yüksek nüfusu ve ucuz iş gücü nedeniyle hem büyük bir pazar hem de düşük maliyete meta üretimi gerçekleştirebilecekleri bir ülkedir.

Çin, bir yandan ulus ötesi şirketlere kapılarını açarken diğer yandan da ülke içerisindeki şartları kapitalizme uygun bir hale getirir. Harvey'e göre Çin, çiftçilerin tarım arazisi işleme haklarını ellerinden alarak onları "emek piyasasına" dâhil olmaya başka bir deyişle köyden kente göçmeye zorlar (2015: 156).[64] Çin

[64]Buradaki mülksüzleşme görünürde 19.yüzyıl İngiltere'sine benzemektedir ancak bu iki mülksüzleştirme arasında belirgin farklarda vardır. Çin'de Komünist bir yapılanma olduğu için tarım

hükümetinin verilerine göre 2000'li yılların başında köyden kente sürekli veya süreksiz olmak üzere "114 milyon işçi" göç etmiştir. Bu göç dalgası 2020'deki tahminlere göre "300 milyon" olmuştur (Kahn ve Yardley akt. Harvey, 2015: 136). Çin'de 2003 yılında özel ve kamusal sektörler dâhil olmak üzere neredeyse 350 milyon işçi çalıştığı bilinmektedir (I. Shin'den akt. Harvey, 2015: 152). Bu sayının günümüzde 500 milyona yaklaştığını söylemek mümkündür. Çin devleti uzun bir süreçten sonra sermaye ve emeği aynı küme içerisine dahil etmiş ve neredeyse bütün üretim biçimlerini kapitalistleştirmiştir.

Günümüzde kapitalizme özgü olan ne varsa Çin'de bulmak mümkündür: kırsal alandan kente göç, üretim araçlarına sahiplik ve yoksunluk, eşitsiz gelişme, zenginlik ve yoksulluk, kötü çalışma şartları, sınıfsal ayrım, emek sömürüsü, yabancılaşma, sınıf çatışması vb. Ancak kapitalizmin bu formlarının birçoğu anakronistiktir. Sözgelimi Çin birçok açıdan endüstri 1.0 çağındaki kapitalizm kalıplarına uyarken birçok açıdan da endüstri 3.0 çağındaki kapitalizm kalıplarına uymaktadır. Bu açıdan bakıldığında Çin'i farklı dönem kalıplarına göre incelemek daha anlaşılır sonuçlar vermektedir.

Sermayenin Çin'e akışı 1970'lerde başlamıştır ancak hissedilir bir hale gelmesi 1990'lara kadar sürmüştür. Zira 1970'li yıllarda Çin'in alt yapısı tam olarak oturmamış, neoliberal politikalar henüz geçerlilik kazanmamış ve en önemlisi teknolojik iletişim, ulaşım ve taşımacılık olanakları tam anlamıyla gelişmemiştir. Greider, teknolojik gelişmenin sermaye açısından önemine şu biçimde vurgu yapar:

> "Nesnelerin uzak piyasalar arasında iletilmesinin maliyeti başarılı arbitraja daima pratik bir engel oluşturmuştur, ancak modern teknolojiler, fabrikaların nakledilmesi söz konusu olduğunda bile bu maliyetleri büyük çapta azaltmıştır. Dünyanın farklı bölgelerindeki ücret düzeyleri arasındaki büyük oransızlıklardan yararlanmanın potansiyel kazançları sayesinde ulaştırma önemsiz bir faktör haline gelir" (2003: 73).

Greider'in söylediğinden anlaşılacağı üzere sermaye ancak artı değeri arttırabileceği belirli koşullar oluştuğunda akışkan hale gelir. Ulus üstü şirketler sermayelerini bütün bu koşullar oluştuktan sonra Çin'e doğru yönlendirmiştir. Ulus ötesi şirketlerin Çin'e akın etmesindeki ana mantalitelerden ilki merkez ülkelerdeki işçi ücretlerinin Çin'deki işçilere göre çok daha fazla olmasıdır, ikincisi ise bu şirketler merkez ülkelerde uymak zorunda oldukları belirli kurallara Çin'de uymak

---

işçileri aslında devletin arazilerinden mahrum kalmışlardır. İngiltere'de ise çitleme kilise arazilerinin satılmasıyla ve büyük kapitalistler tarafından küçük toprakların ele geçirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

zorunda olmamasıdır. Thurow'un deyimiyle Çinli bir işçi Amerikalı bir işçinin aksine "ayda 29 gün, günde 11 saat" ve çok daha ucuza çalıştırılabildiği için tercih edilmiştir (1996: 61).

Sermayenin göç etmesi mevcut potansiyelin artış göstermesi ve bu fazlasının başka bölgelere göç etmesi olarak anlaşılmamalıdır. Ulus ötesi şirketler kendi sermayelerini Çin'e yönlendirirken aynı zamanda merkez ülkelerdeki fabrikalarını kapatarak bunu gerçekleştirir ancak bu kapatma işlemi bütün şirket yapılanmasının başka bölgelere taşınması anlamına da gelmemektedir. Ulus ötesi şirketler üst düzey teknoloji merkezlerini, markalama ideolojilerini geliştirdikleri birimleri, tasarım ekiplerini, şirket stratejilerini geliştiren ekipleri ve asgari ancak kritik düzeydeki işgücünü, merkez üslerini, özetle maddi olmayan emeği daha çok merkez ülkelerde tutar. Adidas'ın üst düzey bir yöneticisinden alıntı yapan Klein bu durumu şu biçimde açıklar: Peter Csanadi, "'Her şeyi kapattık,' diyor gururla. 'Sadece küresel teknoloji merkezimiz olan ve toplam çıktının yüzde 1 kadarını üreten küçük bir fabrikayı tuttuk'" (2021: 287). Greider'e göre de ulus ötesi şirketlerin stratejileri şu biçimdedir: "ülke içinde en yüksek teknolojiyi koru, geri kalanını, işgücü maliyetini düşük bulduğun ülkelere aktar" (2003: 117). Şirketlerin her şeyi en ucuz ve ilkel yöntemlerle sürdürme talepleri neticesinde işçiler kendilerini büyük bir anakronizm içerisinde bulur. Anokronizmin farklı veçheleri Çin'deki İşçi Sınıfının Durumu başlığı altında ele almak mümkündür.

2.6.7. Çin'deki İşçi Sınıfının Durumu

Ulusötesi şirketler ucuz ve fazla işgücü yüzünden Çin'e akın eder. Bu yüzden artı değeri maksimum seviyeye çıkartacak teknolojik üretim araçlarının Çinli işçiler tarafından kullanılması önemsenmez. Burada önemli olan tek şey işçilere biyolojik yaşam standartlarını sürdürebilecek kadar ücret vermek ve ilkel üretim araçlarıyla bunu sağlamaktır. Bu yüzden Çinli işçilerin metaları üretirken endüstri 3.0 çağında endüstri 1.0 tarzı üretim araçlarını kullandığını söylemek mümkündür. Çin'deki işçi sınıfının durumu sırasıyla üretim araçları, göç ve yabancılaşma açısından incelenebilir.

Greider'e göre Çinli işçiler ilk öncelikle "Kırsal hayatın geçimlik koşullarını fabrikaların sağladığı nakit gelir için terk eden köylüler[dir]" (2003: 91).[65] İşçilerin köyden kente göç etmesi başlamış ve bitmiş bir olgu değildir bu durum sürekli olarak kendini tekrarlamaktadır. Ulus ötesi şirketler Çin kentlerinde geniş sermayelerle büyük fabrikalar açmalarına rağmen kırsal kesimden sürekli şekilde kopup gelen insanlar fabrikalar tarafından yeterince emilememektedir. Bu durum işçiler arasında rekabetin yükselmesine ve tıpkı endüstri 1.0'daki gibi işçi ücretlerinin minimum düzeyde seyretmesine sebep olmaktadır.[66] Bu durumun yanı sıra göç, ilk defa kapitalistleşen ve endüstrileşen Çin'deki bütün yapıları derinden etkiler ve ortaya oldukça trajik sonuçlar çıkartır. Göç neticesinde kır yaşamı ve kent yaşamı arasında gedikler oluşur, toplumu kaynaştıran bağlar zayıflar, aile içi dayanışma aşınır ve bütün bunların yerine kentin tekinsizliğiyle materyalist ilişkiler geçer. Çin'deki işçi sınıfı sıralanan trajik hadiselerin hepsini derin bir şekilde yaşamaktadır. Lin Chun'a göre kırdan kente göçen işçiler çoğu zaman aile bireylerini (çocuklar, büyükanneler, büyükbabalar vb.) geride bırakmak zorunda kalır ayrıca bu işçiler gevşeyen aile bağlarının tamamen kopmasını önlemek için muazzam bir çaba sarf eder (2017: 42-43). İşçilerin aile bütünlüğü için gösterdiği çabalar hem maddi hem de manevi olarak belirgin bir şekilde görülebilir. "İşçilerin kırsal bölgelere gönderdiği paralar kırsal halkın hayatta kalmasında çok önemli bir unsur[dur]" (Kahn ve Yardley akt. Harvey, 2015: 136). Yine işçiler aile bütünlüğü sağlayabilmek için en küçük fırsatta (bayramlar, özel günler vb.) şehirden kıra gelmektedir. Kapitalizm, Çin'deki işçi sınıfını kazanç ya da aile ikilemi arasında bırakmaktadır. Bu yüzden insanlar sürekli şekilde kırdan kente, kentten kıra doğru hareket etmek zorundadır. Gorz'un deyimiyle bu göç hadiseleri Avrupa'nın ilk sanayileştiği yılları akıllara getirmektedir (2001: 39-40). Bu açıdan bakıldığında göç mefhumu tam anlamıyla anakronistiktir. Kapitalizm Avrupalı işçilere 200 yıl önce yaşattığı göç felaketini bugün Çinli işçiler yaşamaktadır.

---

[65]Chun'a göre "Genç neslin, yeni uygulamaya geçirilen 'aile sorumluluğu' sistemi temelinde 1980'lerin başında düzenlenen toprakların ilk yeniden bölüşümünün birçok yerde demografik değişimlere ayak uyduramamış olması anlamında giderek 'topraksız' olduğu doğrudur. Ancak, kırsal hane halklarının toprakla ilgili belirli hakları korunduğu sürece emeğin metalaşması ve proleterleşmesi esasen tamamlanmamıştır" (2017: 34-35).

[66]William Greider'e göre Çin'de 100 milyona yakın lümpen proleter vardır (2003: 552).

Kapitalizm genişlemek için daima kuralsızlık talep eder bu yüzden endüstri 1.0 devri kapitalizm açısından oldukça elverişli bir dönemdir. Zira bu dönemde güvenlik, sağlık, ücret ve çalışma adına hiçbir düzenleme yoktur. İşçi sınıfı uzun mücadeleler sonucunda 8 saat çalışma, sendikal faaliyetlerde bulunma, siyasal olarak temsil edilme, çalışma şartlarının hukuksal olarak düzenlenmesi gibi birçok hak kazanmıştır. Kazanılan haklar neticesinde sömürü düzeyi endüstri 2.0 devrinde belirli bir seviyeye gerilemiş ancak bu kuralsızlık ortamı endüstri 3.0 devrinde Doğu Asya ülkelerinde yeniden ortaya çıkmıştır. Küreselleşme ve neoliberal politikalar kapitalizmin talep ettiği kuralsızlık ortamı için gerekli zemini oluşturduğu için Batı toplumunda yasaklanmış olan şeyler Doğu toplumunda yasal hale gelmiştir. Greider'e göre yasaların törpülenmesinin ve budamasının "en endişe verici yönü çalışma koşullarında ortaya çıkmaktadır" (2003: 41). Chun, Çin'deki çalışma şartlarını şu şekilde özetler:

> "Günde 11-12 saat, haftada 6-7 gün çalışma, uzun gece vardiyaları, kısıtlanmış bir yaşam artı zalim fabrika yöneticilerin rutin kabadayılıklarının hüküm sürdüğü özel sektörde acımasız bir yapı oluşturulmuştur. Öğrenci stajyerler ve zaman zaman çocuk işçiler bile bu kalıbın kurbanı olmaktadır. 2010'da Foxconn'da yaşanan şok edici intihar vakaları, devlet ile özel ve yabancı sermaye iş birliğine dayanan vahşi emek rejiminin suçlarının ve suistimallerin ne kadar yaygın olduğunu açığa çıkardı. Örneğin 2013 itibariyle kırk milyon inşaat işçisinin en az %82'si daha hiç iş sözleşmesi imzalamamıştır. İlgili devlet kurumlarına yaptıkları yasal başvurular, bir sözleşmeyle hakları ayrıntılı olarak belirtilmedikçe yasanın koruması altında olamayacakları gerekçesiyle dikkate alınmamaktadır" (20017: 48, 51).

Ross'dan alıntı yapan Harvey'de duruma şu biçimde açıklık getirir: "dayanılmaz uzunlukta çalışma saatleri, yenilecek gibi olmayan yiyecekler, tıklım tıklım yatakhaneler, döven ve cinsel taciz uygulayan sadist müdürler ve aylar sonra ödenen, hatta bazen hiç ödenmeyen ücretler" (2015: 178). Klein'de işçi sınıfının konaklama ve çalışma şartlarını şu biçimde açıklar:

> "Ucuz plastik ve alüminyum'dan yapılma penceresiz atölyeler, bir karış arayla dip dibe sıralanıyor. Her bir işçiden en yüksek işi, her gün en uzun çalışma süresini çıkarmayı sağlayan vardiya kartları rafları güneşin altında pişiyor. Bölgenin sokakları ürkütücü şekilde boş ve birçok fabrika için havalandırma işlevi gören açık kapılardan, patırtılı makinelerin üzerine eğilmiş genç kadınlar görülebiliyor. Cavite'deki son gecemde, işçi yatakhanesinde ikiye iki buçuk metrelik beton bir odayı paylaşan altı genç kızla görüştüm. Dördü eğreti bir ranzada (bir kata iki kişi), kalan ikisi yere serilmiş matların üzerine yatıyordu. Aztek, Apple ve IBM CD-ROM sürücüleri yapan kızlar, ranzanın üst katında yatıyorlardı; Gap giysileri dikenler ise altta. Hepsi çiftçi çocuklarıydı ve ilk kez ailelerinden uzaktaydılar" (2021: 292-293, 310).

Greider ise Çin'deki işçi sınıfının durumunu şu biçimde açıklar:

> "Çin'deki bir fabrika, özellikle askeriye tarafından yönetiliyorsa, Batılı duyarlıklarla amansız bir kölelik türü olarak görülüyordu: Sağlık koşullarının çok kötü olduğu ilkel montaj atölyeleri ya da çok genç işçilerin kaldığı tehlikeli giysi fabrikası barakaları, hapishane emeğini andıran polis devleti sömürüsü. Çin'de bu ve benzeri vahşet görüntülerinin pek çoğuna rastlamak

> mümkündür. Merkezi Brüksel'de bulunan ICFTU, soruşturma raporunda, 'Üretim atölyesindeki hava, tiftik, kumaş dokusu, toz ve hayvan kılıyla doludur,' denilmektedir. Gürültü, ısı, izdiham ve çeşitli kaynaklardan yayılan kötü kokulu gazlar, pek çok çalışanın şikâyet konusudur. Toz denetim aygıtları yoktur; koruyucu ekipman yetersizdir. Toz solumak solunum sistemi rahatsızlıklarına ve çeşitli cilt hastalıklarına yol açmaktadır" (2003: 198, 460).

Ulus ötesi şirketler işçileri kötü koşullarda çalıştırma noktasında hiçbir çekince yaşamaz çünkü onları engelleyebilecek kurallar ve kaideler yoktur. Şirketler hiçbir yasal sürece takılmadan sermayelerini büyütmek için yollar arar ve bu yollardan yegâne olanı her zaman olduğu gibi artı değeri arttırmaktır. Şirketler artı değeri arttırmak için taşeronlar üzerinden bütün kuralsızlıkları sonuna kadar zorlar ve bunun sonucunda da endüstri 1.0 devrindeki görüntüler endüstri 3.0 çağında yeniden ortaya çıkar.[67]

Çin'deki ve diğer Doğu Asya'daki işçilerin yaşadığı yabancılaşma birbirleriyle benzerdir. Buradaki işçiler endüstri 1.0, 2.0 ve 3.0'a özgü birçok yabancılaşmaya maruz kalmaktadır. İşçiler kendi doğalarına, hislerine, ürettikleri şeylere, üretim aşamalarına kısaca her şeye karşı büyük bir yabancılaşma içerisindedir. Endüstri 2.0'daki işçilerin yaşadığı yabancılaşma, üretim araçlarına sahip ve üretim aşamasına müdahil olamamaktan ve kendi ürettikleri metaları kendilerinin satın almasından kaynaklanmıştır. Endüstri 3.0'devrinde endüstri 1.0 koşullarında yaşayan Doğu Asyalı işçilerin yabancılaşması ise Batılı toplumlarınkinden bazı açılardan farklıdır. Naomı Kleın ve IBM markası adına üretim gerçekleştiren bir kız arasında geçen diyalog işçi sınıfının nasıl yabancılaştırıldığının oldukça güzel bir kanıtıdır: "IBM için CD-ROM sürücüleri monte eden on yedi yaşında bir kızla tanıştım. Ona kendisi kadar genç birinin bir yüksek teknoloji işi yapabilmesinden etkilendiğimi söyledim. 'Bilgisayar yapıyoruz,' dedi bana, 'ama bilgisayar kullanmayı bilmiyoruz' (2021: 48). Klein, yabancılaşma sürecine başka bir örnek daha verir. Bu örnekte Doğu Asya'daki SÜB'lerde günde 2 dolara çalışan birkaç işçi, merkez ülkelere götürülür ve burada kendi ürettikleri ürünlerin 120 dolara satıldığını gören işçiler büyük bir şaşkınlık yaşar (2021: 417). İşçilerin uzun günler boyunca çok düşük ücretlere birçok meta üretmesi ve bu metaların dünyanın diğer ucunda satışa çıkartılması ayrıca işçilerin kendi ürettikleri ürünleri hiçbir zaman alamayacak olması yabancılaşmanın

[67]Klein'e göre 'El Paso'dan Pekin'e, San Francisco'dan Jakarta'ya, Münih'ten Tijuana'ya kadar küresel markalar, üretim yükümlülüğünü yüklenicilerine atıyorlardı; şu lanet işi yap, diyorlardı ve ucuza yap, böylece markalamaya çok para kalsın" (2021: 286). Klein kitabında Nike'ın marka prestijini arttırmak için Micheal Jordana ödediği meblağın Endonezya'daki bütün fabrikalarında çalıştırılan Nike işçilerine ödenenden daha fazla olduğunu söylemektedir.

endüstri 3.0'daki özgün biçimidir. Yabancılaşmanın izleri Doğu Asya'daki işçilerin psikolojik durumlarında da açık bir şekilde gözlemlenebilir. Bu bölgelerdeki işçiler zorlu çalışma şartlarından dolayı sindirilmiş ve disiplin altına alınmıştır. Doğu Asya'daki işçiler bütün despotik tahakküm biçimlerine büyük ölçüde tepkisizlikle yanıt vermektedir. Klein'in tecrübe etmiş olduğu bir olay bu durumu oldukça güzel bir şekilde açıklamaktadır. Klein, bir işçinin fazla çalışma ve birkaç hastalık yüzünden hayatını kaybetmesinden sonra mesai arkadaşlarına bu konuyla ilgili ne hissettiklerini sorar işçiler bu soruya karşılık olarak "hissetmek mi?" cevabını verir (2021: 307). Görüldüğü gibi Doğu Asya'daki işçi sınıfı birçok açıdan diğer devirlerdeki batılı işçilerle aynı yabancılaşma süreçlerine maruz kalır diğer yandan ise onlardan farklılaşır.

2.6.8. Çin'deki Toplumsal Sınıflar ve Sınıf Çatışması

Endüstri 3.0 çağında sınıflar ve sınıf çatışması büyük bir değişim geçirmiştir. Bu değişimleri Çin özelinde görmekte mümkündür. Çalışmada bu değişim sırasıyla sınıfsal ayrım, Çin ve kapitalist sınıf, sendikalar, sınıf çatışması ve sınıfsal bilinç ve birleşme çerçevesinde incelenmiştir.

Endüstri 1.0'devrindeki sınıfsal ayrım klasik manada Marksist kuramla uyum içerisindedir. Burada üretim araçlarına sahip sınıf burjuvayken üretim araçlarından mahrum sınıf proletaryadır.[68] Ancak bu klasik yapı endüstri 3.0'daki sınıfsal ayrımı açıklama noktasında yetersiz kalır çünkü bu çağdaki sınıfsal ayrım diğer çağdakilerden birçok açıdan farklıdır. CEO'lar ve onların ulus ötesi şirketleri, günümüzde endüstri 1.0 ve 2.0'daki üretim araçlarına sahip olma kalıbına uymamaktadır çünkü onlar neredeyse bütün üretimlerini taşeronlar aracılığıyla gerçekleştirir ve üretim araçlarına sahip değildir. Endüstri 3.0'daki sınıflar bütün dönemlerdekinden daha karmaşıktır. Sermayenin sınırsız bir yapıya bürünmesi ulus ötesi şirketlerin sınırsız bir dünyada bütün kıtalar arasında akışkan hale gelmesi ve sermayenin aktığı her yerde farklı ilişkiler inşa etmesi sınıfsal sınırları muğlaklaştırmıştır. Günümüzde kapitalistler ve işçiler hala sınıf olma özelliklerini üzerlerinde taşımakta ve bu sınıflar arasında çatışmalar devam etmektedir. Başka bir deyişle ana antagonizma ortadan kalkmamıştır ancak ilişkiler öyle karmaşıklaşmış

[68]Bu ayrım Marx'ın erken dönem eserlerinden komünist manifestoda bariz olarak gözlemlenebilir.

öyle soyut bir görünüm halini almıştır ki sınıfsal ayrımlara dair her tanımlama bir diğeri ile çürütülebilir bir hale gelmiştir. Negri ve Hardt'a göre günümüzde sınıf çatışması ve sınıfsal ayrım özelinde en büyük problem "direniş ve isyanın olup olmayacağı ya da niçin olacağı değil, isyan edilecek düşmanın nasıl belirleneceğidir. Bununla birlikte, sömürünün artık özel bir yerinin olmadığı ve artık özel fark ya da ölçüleri belirleyemeyeceğimiz kadar derin ve karmaşık bir iktidar sistemine gömüldüğümüz" için karşıtlıkları görmek çok zordur (2018: 218).

Çin'deki yönetici sınıf, komünizmin gerçek manada uygulandığı dönem ve kapitalizm döneminde farklı karakterdedir. Bu sınıf öncelikle askeri tip bir yapılanma içerisindedir. Bütün üretim aşamaları rütbeli kişiler tarafından belirlenir, takip edilir ve sürdürülür. Çin'in kapitalizme kapılarına aralamaya başlamasıyla yönetici sınıfta da gözle görülür bir değişim meydana gelir. Özellikle Çin dışındaki bölgelerde kapitalist dünyayla hemhal olan bu iş adamları kapitalizme geçiş sürecinde komünizmden kalma askerlerin yerini alır. Bu süreçten sonra fabrikaların başına da bu iş adamları geçer. Kapitalist iş adamları açıkça komünist bir ülkeyi kapitalist bir yapılanma içerisine sokmaktan sorumludur (Thurow, 1996: 70-71). Buna rağmen bu kapitalist iş adamları eylemlerini komünist parti içerisindeki belirli yapılarla da (emir komuta, ahbap çavuş ilişkisi vb.) uyum içerisinde sürdürür. Çin'deki olağanüstü emek sömürüsü sözde komünist ancak uygulamada tam anlamıyla kapitalist olan bu yönetici iş adamlarının oldukça zengin bir yaşam sürmesine olanak sağlamaktadır. İş adamlarının bu kadar zengin olması emekçi kesimlerinde bir o kadar yoksullaşmasına sebebiyet vermektedir. Öyle ki 2011 yılına gelindiğinde "Çinli ailelerin en zengin %10'unun yıllık geliri, en yoksul %10'unun 21 katıydı; ortalama şehirli gelirlerinin en tepedeki %20'si, ortalama kırsal gelirlerin en alttaki %20'sinin 67 katı düzeyindeydi" (Chun, 2017: 42).[69] Çin'deki kapitalist sınıf oligarşik bir yapılanma içerisindedir ve bu sınıfın üyeleri hem Çin içerisindeki ulus ötesi şirketlerle hem de merkez ülkelerdeki kapitalistlerle ilişkilerini sürdürür. Çin'deki kapitalist sınıf, komünist partinin, polütbüronun kısaca her şeyin merkezindedir ve ulus ötesi şirketlerle "ahbap çavuş" ilişkisine benzer ilişkiler kurmaktadır. Ulus ötesi şirketlerin sermayelerini Çin'e taşıyabilmeleri ve burada

[69]Chun'a göre bu şirket yöneticiler kapitalist dünyadaki "CEO"lara tekabül etmektedirler ve aynı sınıf içerisinde değerlendirilebilirler (2017: 45).

risksiz üretimler gerçekleştirebilmelerinin yolu Çinli kapitalistlerden icazet almaktan geçer. Bu yüzden şirketler ve devlet arasında yakın ilişkiler vardır. Whitley'den altın yapan Greider durumu şu şekilde özetler: "Bir işin yapılmasını istiyorsanız, parti üyesine gidersiniz ve o iş yapılır. Bu adamlar bizim kadar kapitalisttir. Parti oradadır, ancak herkes kendini düşünür" (2003: 206-207).

Endüstri 1.0'daki işçi sınıfı bütün sömürüye karşı kendiliğinden, devrimci ve şiddetli bir başkaldırı sergilemiştir. Endüstri 2.0'devrindeki işçi sınıfı ise daha çok reformist ve örgütlü bir eylem biçimi benimsemiştir ancak endüstri 3.0 devrinde Çin'deki işçi sınıfı sömürüye karşı ne kendiliğinden ne de örgütlü olarak belirgin bir direniş sergilememektedir. Çin'deki işçiler bütün kötü çalışma şartlarına tepkisizlikle karşılık verir. Bu durumun yanı sıra işçilerin dâhil olduğu sendikal örgütlerde daima komünist parti çatısı altında faaliyetlerini sürdürmektedirler. Greider, Çin'deki sendikaların durumunu şu biçimde açıklar: "125 milyon üyesi olduğu sanılan Bütün Çin İşçi Federasyonu dünyanın en büyük sendikasıdır, ancak herkes bu kuruluşun sahici olmadığını bilir. Üyelik gönüllü değildir. Çin sendikası, Komünist Parti'nin bir uzantısıdır, işçiler adına konuşmaktan çok onları denetim altında tutmaya yarar" (2003: 75-76). Aydanoğlu'na göre "emekçi örgütü olan sendikalar devletten bağımsız olmalıdır" (2007: 65). Çin'deki durum ise bunun tam tersidir. İşçi örgütlerinin hemen hemen hepsi Çin politbürosuna bağlıdır. Chun'a göre Çin politbürosu bağımsız olmaya çalışan sendikaları "bastırılması gereken önemli bir tehdit olarak" görür (2017: 49).

Çinli işçiler birçok açıdan sanayinin ilk yıllarındaki Batılı işçilerle aynı sömürü düzeyine maruz kalmaktadır. Ancak Çinli işçiler batılı işçilerden farklı olarak kapitalizme karşı ne örgütlü ne de devrimci bir başkaldırı ortaya koymamaktadır. Çin'deki işçi sınıfı sayısı bakımından dünyanın en tedirgin edici sınıfı olarak görülebilir buna rağmen pratikte bu sınıfın kapitalistlerin ve devletin hegemonyasını tehlikeye sokacak hiçbir edimi yoktur çünkü bu sınıf birçok tahakküm ve ideolojik araç tarafından çevrelenmiş ve sindirilmiştir. Çin'deki fabrikalar birçok açıdan kapitalist üretim biçimine uygun olarak faaliyetlerini gerçekleştirmektedir ancak burada çalışan işçiler tam olarak "savaş komünizmi"[70] şartlarında üretimi gerçekleştirmektedir. Savaş komünizminde çalışma hayatı tam olarak askeri bir

[70]Savaş Komünizmi için bkz: Lev Davidoviç Trotskiy, *Terörizm ve Komünizm*.

görünüm halini alır, işçiler tıpkı askerler gibi faaliyetlerini gerçekleştirmeden önce ve gerçekleştirdikten sonra birçok ritüele tabii tutulurlar. Fabrikalarda emir komuta esastır, bu yüzden üretimi aksatacak herhangi bir görüş veya düşünceye yer yoktur. İşçiler gündelik hayat içerisinde de devasa bir despotik devlet yapılanması altında hayatlarına devam eder. Kapitalistlerin yönettiği bir ülkede totaliter bir komünizm yapılanması mevcuttur. Şehirlerin ve fabrikaların her yerinde komünist parti propagandası vardır. Komünist parti gerçekleştirdiği propagandalar sayesinde emeği yüceltir, işçiye kutsallık atfeder ve bu sayede işçilerin rızasını kazanmaya çalışır. Çin devletinin ve ulus ötesi şirketlerin uyguladığı bütün politikalar Çin'deki işçilerin itaatkâr bir karaktere bürünmesine sebebiyet vermiştir.

Birçok ülkenin yolu günümüzden 700 sene önce kapitalizmle kesişmişken henüz 50 seneden beri kapitalizme entegre olan ülkelerde mevcuttur. Kapitalizm ilk kez ortaya çıktığı ve en son etkilediği ülkelerin tarihsel olarak birbirleriyle yakın şeyler yaşaması düşünürlerde kapitalizm etkilerinin deterministik olduğu kanısını uyandırsa da geçmişle bugün arasında oldukça belirgin farklar vardır. Örneğin günümüzde sınıfların yapısı, teknolojik araçlar, üretim yöntemleri ve bunun gibi birçok faktör geçmişten farklıdır. Ancak sermayenin artıdeğer yaratma tutkusu ve genişleme çabası dün nasılsa bugün de öyledir.

Kapitalizm yayıldıkça eksenine yeni ülkeler ekler ve bu ülkelerde zamanla kapitalistleşir ve onlarda zamanla kendi eksenlerine yeni ülkeler ve bölgeler ekler. Küresel kapitalizmin sınırları ortadan kaldırmaya başladığı ilk yıllarda Batılı ulus ötesi şirketler Çin'e ve diğer periferi bölgelere akın etmiş ve burada ucuza ürettirdikleri metaları ülkelerinde çok daha pahalıya satmıştır. Böylece batılı ülkeler diğer bölgelere göre daha rafine bir yaşam sürebilmiştir. Bu açıdan bakıldığında kapitalizmin dalgalarının doğrusal olduğu ve merkezden periferi bölgelere doğru hareket ettiği söylenebilir ancak bu durum son yıllarda değişmeye başlamıştır. Günümüzde merkezle periferi artık iç içe geçmiştir. Kapitalizm diğer bölgelere fırlatılmış istenmeyen unsurları artık bumerang etkisiyle batılı ülkelerde de görülmeye başlanmıştır. Aynı şekilde eskiden periferi olarak görülen bölgeler birçok açıdan batılı ülkelere yaklaşmaktadır. Günümüzde Çin'in belirli bölgeleri (Şenzen, Hong Kong, Shanghai vb.) batılı ülkelerdekiler şehirlere benzemektedir. Belirli üretim merkezleri batıdaki üretim merkezleri kadar gelişkindir, maddi olmayan emek

kullanan şirketlerde (Huawei, Mi, vb.) emekçilerin durumu batılı ülkelerdeki kadar iyidir, hatta sermaye yoğunluğu batıdaki ülkelerin seviyesine gelmiştir.[71] Çinli kapitalistler emekçilerden elde ettikleri artıdeğerlerle sermayelerini genişletmiştir. Genişleyen sermaye öyle bir boyuta ulaşmıştır ki Çinli birçok ulus ötesi şirket merkez ülkelerde yatırım yapabilir hale gelmiştir. Çinli ulus ötesi şirketler, sadece sermayelerini değil aynı zamanda kendi ülkelerindeki anakronizmleri de batılı ülkelere taşımaktadır. Örneğin Çinli firmalar kendi ülkelerinde kolay biçimde kontrol edebildikleri örgütsüz işçileri, yatırım yaptıkları ülkelerde de görmek ister. Ayrıca batılı işçilerin kendi ülkesindeki işçiler gibi çalışmasını talep eder hatta eğer bu işçileri daha kötü koşullarda çalışmaya ikna edemezlerse kendi ülkelerindeki işçileri bu ülkelere taşır. Görüldüğü gibi günümüz dünyasında artık 1. Dünya ve 3. Dünya ayrımı veya merkez ve periferi çatallaşması büyük oranda bulanıklaşmıştır. Hardt ve Negri bütün süreci şu biçimde özetler: "merkezin mi yoksa çevrenin mi daha önemli olduğunu söylemek güçtür. Aslında merkez ve çevre sürekli olarak konum değiştiriyor, her tür belirli konumdan kaçıyor" (2018: 61). Görüldüğü gibi sınırların ortadan kalkması bütün bölgelerin birbirine karışmasına, bütün dünya tarihinin ortak bir kapitalizm tarihiyle kesişmesine, aynı ülkede birçok farklı gelişmişlik düzeyinin ortaya çıkmasına varıncaya kadar her şeyi değiştirmiştir.

2.6.9. ABD ve Postfordizm Etkileri

Postfordizm merkez ülkelerdeki yüksek teknoloji kullanan fabrikalarda doğrudan hissedilirken periferi bölgelerindeki ilkel üretim araçlarını kullanan atölyelerde dolaylı olarak hissedilir.[72] Çünkü teknolojik araçlarda, üretim yöntemlerinde ve üretim stratejilerinde ortaya çıkan her yenilik ilk olarak sermayenin

---

[71]Greider'e göre "Bir düzenli büyüme modeli olarak Şenzen Asya'nın gelişmekte olan diğer kentlerinden üstündü. Jakarta ve Bangkok'un aksine oradaki fabrikaların yanında yoğun gecekondu semtleri, kırsal kesimden gelen umutsuz göçmenlerin yerleştiği derme çatma kulübeler yoktu. Şenzen'deki işçiler genellikle giriş çıkışları üniformalı muhafızların denetlediği, fabrikaların yanında kurulmuş şirket yurtlarında barınıyorlardı. Kentte, Eyfel Kulesi gibi ünlü yapıların minyatürlerinin bulunduğu ve Dünyaya Açılan Pencere denilen, Disneyland benzeri bir eğlence parkı bile vardı (gene de giriş ücreti sıradan işçilerin gücünü aşıyordu). Şenzen'i planlayanlar, aynı anda insanları da düzene soktukları için hızlı kentsel gelişmenin aşırılıklarından kaçınabildiler. Çin'in kırsal kesiminde yüz milyon göçmenin iş arayarak dolaştığı söyleniyor, ancak Çin'deki insan hareketlerini denetleyen hukou sistemi uyarınca dahili pasaportu olmayan hiç kimse Şenzen'deki sanayi bölgelerine giremiyordu" (2003: 548).

[72]Batılı ulusötesi şirketler postfordist yapılanmaya geçtikçe üretim merkezlerini küçültmeye karar verdiler ve ardından kol gücüne dayalı üretimlerini periferi bölgelerine kaydırdılar. Bu açıdan bakıldığında postfordizm periferi ülkelerdeki etkisinin dolaylı olduğunu söylemek mümkündür.

en yoğun olduğu merkez ülkelerde uygulanır. Periferi bölgelerde ise bu yeniliklerin artçıları hissedilir. Bu açıdan bakıldığında postfordist yapılanmanın bütün unsurlarını bir merkez ülkesi olan Amerika'da net olarak görülebileceğini öne sürmek mümkündür. Amerika; taylorizmin, fordizmin ve postfordizmin bütün aşamalarını sırayla tecrübe eder. Günümüzde postfordizmin bütün semptomları Amerika'daki işçi sınıfında, beyaz yakalılarda ve toplumun genelinde belirgin bir şekilde gözlenebilir. Şirketler postfordizm yöntemlerini uygulamaya koydukça işçi sınıfının örgütlü gücü büyük ölçüde zayıflar, hatta bazı yerlerde ortadan kalkar. Postfordizmle birlikte birçok Amerikalı ulusötesi şirket örgütlü emek gücünü zayıflatmak için Silver'ın "mekânsal çözüm" ve "teknolojik çözüm" olarak adlandırdığı iki farklı yola başvurmuştur (2015: 206).[73] Şirketler bu yollardan ilkinde kol gücüne dayalı üretimi Doğu Asya ülkelerine taşır. İkincisindeyse kol gücüne dayalı üretimi azaltmak için teknolojik üretim araçlarına daha fazla ağırlık verir.[74] Bu alternatif yollar Amerika'daki işçilerin daha düşük yaşam koşullarına razı olmalarına ve aynı zamanda örgütsel güçlerinde belirgin bir düşüşe sebebiyet vermiştir. İşçilerin örgütsel güçlerindeki zayıflama niceliksel olarak da gözlenebilir.[75] Moody ve Post'a göre 1980'li yılların başında Amerika'daki işçilerin neredeyse %25'i sendikalıdır. Bu oran 2013 yılına gelindiğinde %11'li seviyelere kadar gerilemiştir. Özel şirketlerdeki durum ise daha da dramatiktir. 1970'li yılların başında neredeyse %25 olan sendikalı işçi sayısı 2013 yılına gelindiğinde %6 seviyelerine kadar gerilemiştir (2017: 276). Postfordist şirketler işçi sınıfı ve sendika arasındaki bağı koparmak ister ve bunun yerine şirketle işçi arasındaki bağı güçlendirmeye çalışırlar. Buradaki asıl amaç işçiye şirket için gerçekleştirdiği üretim faaliyetlerini benimsetmek ve böylece ona özne olduğu hissiyatını yüklemektir. Şirketler bunu gerçekleştirebilmek için birçok ideolojik araca başvurur. İş seyahatleri, entegrasyon toplantıları, marka ve imaj

[73]Sıralanan bu uygulamalar sadece Amerika'da gerçekleşmedi aynı zamanda Avrupalı birçok merkez ülke tarafından da gerçekleştirildi.

[74]"Teknolojik çözüm" Amerika içerisinde yapılan üretim için geliştirilmiş bir yöntemdir.

[75]Erkan Aydanoğlu'na göre "İşyeri sendikası, belirli bir işyerinde çalışanlar tarafından kurulan ve faaliyeti o işyeri ile sınırlı olan sendikalardır. Bu tür sendikal faaliyetin sadece o işyeri ile sınırlı kalması pek çok sakıncayı beraberinde getirir. Bu tür sendikal yapılara, ABD ve Japonya dışında başka gelişmiş ülkelerde rastlamak güçtür. Bu biçimdeki sendikal örgütlenmenin işyerleri içinde güçsüz bir yapıyı ortaya koydukları, bölünmelere ve dağılmalara yol açması nedeniyle fazla tercih edilmedikleri söylenebilir. Özellikle aynı işyerinde örgütlenmeye çalışan birden çok sendikanın rekabet nedeni ile çalışanların çıkarlarını etkin biçimde koruyamadıkları ve geliştiremedikleri görülmüştür" (2007: 61).

kampanyaları, ayın çalışanı ödülleri, eğlence seremonileri, barbekü partileri ve bunun gibi birçok girişim işçilerin yaptıkları üretimi benimsemesi için tasarlanmıştır. İşçiler bu yöntemlerle sahte bir özne olma durumuna sokulmaya çalışılır. Şirketler aynı zamanda işçilerin fabrika içerisinde birbirleriyle kurdukları iletişimi de arttırmaya çalışır buradaki amaç yine işçilerin özne olmasına yöneliktir.

> "Sermaye, komutanın öznenin kendisinde ve iletişimsel süreçte bulunduğu bir durum ister. Bir ustabaşının müdahalesine gerek duymadan işçi, çalışma grubu içinde kendi denetiminden ve motivasyonundan kendisi sorumlu olmalıdır ve bu durumda ustabaşının görevi bir tür kolaylaştırıcıdan fazlası değildir. Aslında, işverenler bu durumun yarattığı iki yönlü problem konusunda endişelidirler. Bir yandan, üretimdeki mümkün olan tek ortak etkinlik biçimi olarak emeğin otonomisini ve özgürlüğünü tanımak zorundayken, öte yandan aynı zamanda emeğin yeni niteliği ve örgütlenişinin gerektirdiği gücü "paylaştırmamak" zorundadırlar (bu kapitalist için ölüm kalım meselesidir). Bugünün yönetim düşüncesi, işçilerin öznelliğini yalnızca üretimin ihtiyaçları doğrultusunda kodlayabilmek için dikkate alır. Ve dönüşümün bu aşaması, işçilerin bireysel ve kolektif çıkarları ile şirketinkilerin özdeş olmadığı gerçeğini bir kez daha örtbas etmeyi başarır" (Lazzarato, 2005: 230-231).

Postfordist üretimin amacı, işçilerin şirket için gerçekleştirdiği bütün edimleri içselleştirmelerini sağlamaktır. Şirketler bu sayede her zaman olduğu gibi artıdeğeri arttırmaya ve sermayelerini genişletmeye çalışmaktadır. Şirketler eğer amaçlarına ulaşamazlarsa endüstri 1.0'dan beri hayata geçirmeye çalıştıkları teknolojik yöntemlere yeniden başvururlar. Günümüzde kapitalist sınıf, işçi sınıfıyla yaşadığı çatışmalar sonucunda "teknolojik" çözümlere giderek daha fazla ağırlık vermektedir. Teknolojik üretim araçları, insan faktörünün yerini aldıkça işçi sınıfının eli daha fazla güçsüzleşmektedir. Bütün bunlar üst üste konulduğunda bugün işçi sınıfının karşında çok büyük ama büyük olduğu kadar da görünmez bir cephe vardır. İşçi sınıfı bu cephe karşısında her geçen gün daha fazla geri çekilmektedir.

2.6.10. Kapitalist Sınıf Yapısındaki Değişimler

Sermaye her endüstri devrinde birbirinden birçok açıdan farklı sınıflar ortaya çıkarır. Söz gelimi endüstri 1.0 devrindeki burjuva sınıfı yeme içme alışkanlıklarından, sofra düzenine giyim tarzından, gündelik alışkanlıklara kadar tam anlamıyla homojen bir sınıftır. Burjuva sınıfı tüm bu özelliklerin yanı sıra hem patron hem mülk sahibi hem de aile reisidir ve bütün bu ilişkiler birbirleriyle iç içe geçmiştir. Endüstri 2.0 boyunca burjuva sınıfı üzerinde etiketleşmiş bu özellikler yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. Öncelikle aile ve iş arasındaki bağlar ortadan kalkmış ardından işçi sınıfı ve burjuva sınıfı arasına beyaz yakalılardan ve yöneticilerden oluşan ara bir kademe girmiş daha sonrasındaysa "Geçmişin giyim,

aksan ve sofra adabına ilişkin ince ipuçları" ortadan kalkmıştır (Saul, 2018: 178).[76] Burjuvazinin kimliğini oluşturan bütün bu etmenler ortadan kalktıkça "burjuva" sıfatı da artık önemini kaybetmeye başlar. Tanımlama yerini "kapitalist" kelimesine bırakır.[77] Daniel Bell'e göre 1940'lı yıllarda kapitalistlerin görünüşü şöyledir: "pinti bir ihtiyar olan kapitalist, ekonomiyi batıran steril külçe yığınlarının başında oturmaktadır" (2013: 105). Bu figür endüstri 2.0 boyunca güçlü bir şekilde konumunu korumuştur. Kapitalistler, burjuva sınıfı kadar homojen değildir, yine de onların da birbirleriyle ortak özellikleri vardır. Örneğin endüstri 2.0 boyunca kapitalistlerin ekseriyeti, merkez ülkelerde yaşayan beyaz tenli erkeklerden oluşmuştur. Onlarda burjuva sınıfı gibi mülk sahibi ve patrondur. Ancak bu kapitalistlerle birlikte bir de yöneticilerden ve beyaz yakalılardan oluşan bir orta sınıfta mevcuttur. Orta sınıf üretimle ilgili birçok şeyin yükünü mülk sahibi sınıfla paylaşmıştır. Hatta bu sınıfın birçok açıdan işçi sınıfına karşı tutum aldığı bile söylenebilir. Abendroth beyaz yakalıların sınıfsal konumundaki karmaşayı şu şekilde özetler:

> "Yükselme yanılsaması, beyaz yakalı işçiyi endüstri işçileriyle doğal dayanışma duyguları geliştirmekten alıkoyuyordu. Bu beyaz yakalı kadrolar toplumsal yapıda endüstri işçileriyle aynı işleve sahip oldukları halde, toplumsal psikolojileri tümüyle değişikti. O güne dek kendi toplumsal konumları ve kendi çıkarlarının endüstri işçilerininkiyle aynı olduğunu kavrayamadıkları için, yalnızca çağın en kuvvetli toplumsal güçlerine güvenerek bu güçlerin yanında yer almaya eğilim duyuyorlardı." (1992: 103).

Bu açıdan değerlendirildiğinde endüstri 2.0'daki kapitalist sınıfın kendi doğal seyrinde değiştiği ayrıca beyaz yakalılarla kurduğu ilişkiler doğrultusunda dönüşüm geçirdiği söylenebilir. Endüstri 3.0 devri ise diğer devirlerden oldukça farklıdır. Bu devirde sermaye enternasyonal bir biçime büründüğü için dünyanın birçok yerinde farklı kapitalist gruplar ortaya çıkmıştır. Bu anlamda kapitalistlerin endüstri 2.0'daki "batılı-erkek-mülk sahibi" olma hali ortadan kalkmıştır. Bu sınıf günümüzde Çinli CEO'lardan, Japon iş adamlarından, Hindistanlı finans manipülatörlerinden, Güney Koreli borsa simsarlarından ve bunlar gibi birçok farklı gruptan oluşmaktadır. Ayrıca endüstri 3.0'da "kapitalist" kelimesinin "mülk sahibi sınıf"la eş anlamlı olarak kullanılma durumu da ortadan kalkmıştır. Zira günümüzdeki kapitalistler "sahip

[76]Bu değişim özellikle II. Dünya Savaşından sonra meydana geldi.

[77]Endüstri 2.0 çağında üstyapıyı anlatmak için ortaya konan "kapitalist" kelimesi endüstri 3.0'da da kullanılmaya devam etmektedir. Ancak bu kelimelerin muhteviyatı değişmiştir.

olma" "kirala" "taşeronlara gönder" gibi üretim stratejilerini benimsemişlerdir.[78] Bell'e göre de "modern yönetici sınıf"lar mülk sahibi olmakla değil kurduğu ilişkilerle öne çıkmaktadır (2013: 67). Endüstri 3.0 devrindeki kapitalist sınıf, ulus devletlerin yöneticileriyle, kapitalistleriyle, birebir temas halindedir. Kapitalist sınıf bu bağlantıları işçi sınıfını sindirmek, vergi indirimlerinden yararlanmak ve sermayesine birçok farklı avantaj sağlamak için kurar. Tüm bu etmenler endüstri 3.0'daki kapitalist sınıfı diğer çağdaki sınıflardan ayırmaktadır.

Günümüzdeki kapitalist sınıf geçmişteki sınıflardan oldukça farklı bir görünüm sergilemektedir. Geçmişteki sınıfların aksine bugünün kapitalisti çok daha farklı kümelerden meydana gelmektedir ancak bu durumun sınıf bilincine olumsuz bir etkisi yoktur, kapitalistler hala kendi sınıflarının bilincindedir. Bu bilinçle beraber kapitalistlerin çok farklı bölgelerden ve alanlardan geliyor oluşu, dünyanın her yerine yayılmış olmaları kapitalizmin yeniden üretim gücünü sonsuza itmiştir. Asırlardır sermayelerini genişletmeye çalışan kapitalistler kapitalizmin bayraktarlığını yapmaktadır ve günümüzde kapitalizm onlar sayesinde hiç olmadığı kadar güçlü bir hale gelmiştir.

2.6.11. Kapitalizm, Bio İktidar ve Sınıf Çatışması

Kapitalizm tıpkı bir organizma gibi dünya üzerindeki her şeyi içine çeker ve içine çektiği şeylerin görünüşünü alır. Benasayag ve Aubenas'a göre de kapitalizm özünde hepimizin bir parçası olduğu bir medeniyet biçimidir (2008: 66-67). Lafargue göre ise kapitalizm temas ettiği her şeyi dönüştürür ve içerisinde bulunduğumuz dünyanın kendisi olur. Bu yüzden ona göre dokunduğumuz, ürettiğimiz, tasarladığımız, düşündüğümüz, inandığımız her şey aynı zamanda kapitalizmin kendisidir (2018: 35). Yine Lafargue'e göre Kapitalizm hiçbir sınır tanımayan "enternasyonel bir Tanrıdır" (2018: 37). Lafargue, bu düşünceleri kaleme aldığında (1887) dünyanın birçok yeri kapitalizmin yörüngesine henüz girmemiştir. Kapitalizmin etki alanı günümüze göre çok daha küçüktür, dolayısıyla kapitalizmin merkez ülkeleri, kapitalist sınıfların karargâhları, meta üretim merkezleri, iktidarın mekânları her şey günümüze göre çok daha belirgindir. Marx, teorilerini geliştirirken

[78]Bu durum daha çok merkez ülkelerdeki kapitalist sınıflar ve onların şirketleri için geçerlidir. Bu şirketlerin stratejisinde üretimi, nüfusu çok olan ve düşük maliyete üretim gerçekleştirebilen bölgeler göndermek vardır. Çinli bir şirketin Danimarka gibi ülkede yatırım yaparken daha farklı bir strateji izlemesi beklenebilir.

bu belirginlikten oldukça fazla yararlanır. Ona göre proletarya, İngiltere ve Fransa gibi merkez ülkelerdeki devlet iktidarlarını ele geçirdiğinde kapitalizm son bulacaktır. Marx'ın devrim anlayışı devlet iktidarıyla ilişkilidir ve bu anlayışın karşılık bulduğu birçok örnekte mevcuttur. Sözgelimi Fransız Devrimi, köylülerin, burjuva sınıfının ve proletaryanın Versay Sarayı'na yürümesiyle ve kral XVI. Louis'i tahttan indirmesiyle gerçekleşmiştir. Bu anlayış Fransız İhtilali'nden 120 yıl sonra gerçekleşecek Bolşevik İhtilali'nde de geçerliliğini korur. Bu devrimde tıpkı Fransa'da olduğu gibi Çar II. Nikolay'ın tahttan indirilmesiyle gerçekleşir.[79] Nazi partisinin iktidara gelmesinde de yine bu yöntemlere benzer yöntemler uygulanır. Gobbels'ten alıntı yapan Virilio bu durumu şu biçimde açıklar: "1931'de başkent Berlin'de Nasyonal-Sosyalistler'in Marksist partilere karşı yürüttüğü mücadeleler sırasında Joseph Goebbels, 'sokağı fetheden devleti de fetheder,' diye yazar" (2021: 13-14). Görüldüğü gibi endüstri 1.0 devrindeki ve endüstri 2.0'devrinin başlarındaki devrim anlayışı sokaktan devlet iktidarına uzanır. Zira kapitalizmin, siyasetin, üretim araçlarının, iktidarın merkezi devlet olarak algılanır. Endüstri 1.0'daki işçi sınıfı da birçok açıdan bu görüşü benimser. Kendiliğinden, devrimci ve bilinçli eylemler sergileyen proletaryanın devlet iktidarını ele geçirmek için birçok eylemde bulunmuştur.[80] Endüstri 2.0'da ise işçiler daha çok örgütlü ve reformist bir yapı içerisine girse de onların da bu anlamda eylemler sergilediği vakalar mevcuttur. Endüstri 2.0 sonlarına endüstri 3.0 başlarına doğru proletaryanın ortaya koyduğu eylemlerde büyük bir değişim meydana gelir ve eski "devleti ele geçirelim" düsturu neredeyse tamamen ortadan kalkar. Onun yerine "otonomi", "işin reddi" gibi eylemler öne çıkar. Çünkü bu dönemde kapitalizmin eskinin klasik yöntemleriyle yıkılamayacak kadar genişlediği ve güçlendiği anlaşılır. Kapitalizmin ne kadar güçlendiği günümüzdeki meta ilişkilerinden de anlaşılabilir.

Günümüzde gündelik hayatın kendisi metalara dönüşmüştür. Üzerinde oturduğumuz koltuk, okuduğumuz kitaplar, kullandığımız akıllı cep telefonları ve uygulamaları, çektiğimiz fotoğraflar, seyahat için kullandığımız tur acenteleri,

[79]"Çünkü sanayi sermayesinin muzaffer yükselişi çağında klasik burjuva devleti *par excellence* bir "zayıf devlet" idi – çünkü ona kapitalist üretimin serbest gelişimini engellemiş olan mutlakiyetçi devletlerin ekonomik müdahaleciliklerinin sistematik bir yıkımı eşlik etmişti" (Mandel, 2013: 474).

[80]Bu eylem tipi daha çok Marx'ın yolunu izleyen işçiler tarafından ortaya kondu Fransa gibi ülkelerde daha çok Proudhon etkisi vardı. Proudhon teorilerinde devlet iktidarının önemli bir yeri yoktur.

kullandığımız ulaşım araçları, yaptığımız veya dışardan yediğimiz yiyecekler, üretim araçları, teknoloji, bilgisayarlar, kısaca her şey metadır artık. Kendimiz bir şey üretmeye veya tasarlamaya çalışırken bile bu meta döngüsünün dışına çıkamayız. Günther Anders bu deneyimi tecrübe eden insanlardan şu şekilde bahseder:

> "Çağımızın acınası haldeki bu çocuğuna, kendi başına bir şey ortaya çıkarması için kalan tek çare üretilmiş hazır bir ürünü söküp dağıtmak; bu tahribata mahkûmlukla, bitmiş nesneden 'hammadde' üretmenin ardından da o nesneyi bir kez daha üretip ikinci kez yaratmak. Böylece o şeyi kendi başına yapmış olmanın küçük sevincini yaşar. Önüne koyduğu zorluğun türü, yapboz oyunlarındakiyle aynıdır. Ne de olsa yaratma edimi hazır parçaların *à la Hume'* bir araya getirilmesinden öteye gidemez" (2018a: 247-248).

Bugün herhangi birinin veya şirketin herhangi bir şey üretmesinin koşulu Çin, Hindistan, Endonezya, Şili, Amerika, Almanya veya dünyanın herhangi bir yerindeki işçilerin ve şirketlerin ürettiği metalara bağlanmış durumdadır. Kapitalizm her şeyi aynı semiyosferin içine sokmuş ve herkesin gündelik hayatının en ince ayrıntısına kadar sinmiştir. Bu yüzden kapitalizm günümüzde olan her şeyin kendisine dönüşmüştür. Nitekim kapitalizm endüstri 3.0'da yapısal olarak bulanıktır ve hiçbir tekliği (devlet, iktidar, mekân) odağına almaz, hiçbir erekselliği öncelemez, hiçbir kalıba sığmaz. Lafargue, 19. yüzyılda kapitalizme her yerde ve hiçbir yerde olduğu için "Tanrı" benzetmesini yapmıştır. Ondan yaklaşık 150 sene sonra Hardt ve Negri bu görüşü devam ettirmektedir. Onlara göre içinde bulunduğumuz küresel kapitalizmde "hiçbir iktidar yeri yoktur; iktidar her yerde ve hiçbir yerdedir" (2018: 200).[81][82] Bütün bu içiçe geçmişlik hali yüzünden günümüzde "iktidarı ele geçirme sorunu ilk kez bir kesinlik olarak değil, sorun olarak görülmektedir" (Benasayag ve Aubenas, 2008: 8).

Kapitalizmin küreselleşmesi ve temas ettiği her şeye dönüşmesi endüstri 1.0'daki gibi devleti ele geçirme, kapitalizmi yıkma, üretim araçlarına sahip olma, özne olma gibi hedeflerin içini boşaltmıştır. Günümüzde işçi sınıfı ister Amerika'da olsun isterse Çin'de hiçbir şekilde böyle bir eyleme kalkışmamaktadır. Bu açıdan bakıldığında endüstri 3.0 devrinde işçi sınıfının özne olma bilinci taşımadığını söylemek mümkündür ancak eğer bu bilinç olsaydı bile günümüzdeki kapitalizmi yıkmak için yeterli olmayacaktır. Maddi olan her şeyin süblimleştiği,[83] eski reçetelerin geçerliliğini kaybettiği ve kapitalist sınıfın heterojenleştiği bir çağda

[81]Hardt ve Negri küresel kapitalizmi "İmparatorluk" olarak tanımlar.

[82]Bio iktidar kavramı, Hardt ve Negri'nin perspektifinden ele alınmıştır.

[83]Katı olan her şey buharlaşıyor.

işçiler karşılarında cephe bulamamaktadır. "Eğer birisi düşmanın kendine özgü doğasını ve iktidarının köklendiği yerleri ve koyduğu zincirlerin en sıkı olduğu yerleri tanımlayamazsa, gerçekten de uğruna kavga edilecek olumlu anlara, umut etmeye değer alternatif var olma yollarına işaret edebilecek durumda bile değildir" (Virno, 2005: 309). İşçi sınıfı karşısındaki düşmanı tanımlayamamaktadır bu yüzden onu galebe çalma ihtimali kalmamıştır.

2.6.12. İşçi Sınıfının Yenilişi

Endüstri 1.0'da proletarya Scott'un belirttiği 3 dereceden eylemler ortaya koyarak kapitalizmi yıkmaya ve özne olmaya çalışmıştır. Endüstri 3.0'daki işçi sınıfı ise 3 dereceden hiçbir eyleme başvurmamaktadır. Bütün sınıf savaşımı 1 ve 2 derece eylemler üzerinden devam etmektedir. Bu yüzden özne olmaya yönelik girişimlerin hepsi ortadan kalkmıştır.[84] Ancak işçi sınıfının 1 ve 2 derece eylemlerinde de büyük bir gerileme vardır. Bu gerilemenin nedenleri şöyle şu şekilde sıralamak ve açıklamak mümkündür: Küreselleşme, göç ve örgütsüz emek, mikro milliyetçilik ve enternasyonalizmin çöküşü, işçi sayısındaki azalma, ücretlerdeki gerileyiş.

Günümüzde sermaye globalleşirken işçi sınıfının eylemleri olabildiğince yerelleşmiştir ve bu zıtlık işçi sınıfını birbiriyle daha fazla rekabet etmeye zorlamıştır. Endüstri 3.0'da periferi ülkelerdeki periferi bölgelerden merkez ülkelerin merkez bölgelerine olağanüstü bir göç vardır. Geldiği ülkede çok kötü şartlarda çalışan işçiler merkez ülkelerdeki işçilerin çalışma koşullarına gıpta etmektedir. Thurow'a göre Asyalı işçiler batılı işçilerin haftada iki gün izin kullanmasına, bayramlar da ikramiye almasına, günlük 8 saat hatta daha az çalışmalarına "işsizlik sigortasında ücretlerin yüzde 80'i karşılan[masına]" inanamamaktadır (1996: 52). Göçmen işçiler batıdaki işçilerin koşullarına erişme umuduyla kendilerine dayatılan kötü şartlara çoğu zaman rıza göstermektedir. Ayrıca bu işçilerin ilk önceliği daima geçinebileceklerinden biraz daha fazla kazanmak ve bu parayı ailelerine göndermek olduğundan örgütsüz bir çalışmaya çok çabuk razı olabilmektedir.[85] Yaşanan göç

[84]Hatta kapitalizm postfordizmi araçsallaştırarak işçi sınıfının kapitalizmi devirerek tarihin öznesi olma talebini bile kendine yontmuştur.

[85]Sennett ve Cobb'a göre 19. yy. da Avrupa'dan Amerika'ya göç eden işçiler için de aynı şeyi vurgulamaktadır: "Yeni göçmenlerin 'toplumsal bilinci', memleketlerinde arkalarında bıraktıkları sorunlara sabitlenmişti. Ücretli çalışma deneyimine girme sürecinde onların asıl ilgisi, hayatını devam ettirmenin ötesinde, Avrupa'daki kırsal ekonomik felaket ile başa çıkabilsinler ya da Yeni Dünya'da kendilerine katılabilsinler diye ana yurttaki akrabalarına para göndermekti. Emeğin örgütlenmesi

dalgası eskiden sınıf savaşımıyla birçok hak elde etmiş merkez ülkelerdeki işçilerle, yeni gelen göçmen işçilerin birbirleriyle rekabet etmesine sebebiyet vermektedir. Göçmen işçilerin kötü çalışma koşullarına razı olması ve örgütlü emeğe ilgi göstermemesi merkez ülkelerdeki işçilerin de yaşam koşullarına aşağı doğru baskı yaratmaktadır.

Geçmişin çok kutuplu dünyasında periferi ülkelerindeki işçilerin ucuza çalışması, merkez ülkelerdeki işçilerin refahının garantisidir. Ancak günümüzde sınırların kalkmasıyla bu durum değişmiştir. Virno, bu duruma şöyle açıklık getirir: "İnsanlık tarihinde ilk kez, çoğu insan henüz kavrayamamış olsa da, birinciyle sonuncu arasında bir kader birliği oluşmaktadır. Merdivenin (ya da tahterevalli) bir ucundaki, öteki uçta yaşanan insani koşulları dikkate almadan kendi genel refahını savunamaz" (2005: 55). Her şeyin birbiriyle iç içe geçmesi bütün dünyadaki işçileri birçok anlamda kader ortağı yapmaktadır buna rağmen işçilerin küresel anlamda birleştiği tek bir platform tek bir eylem biçimi bile mevcut değildir.

İşçiler göçtükleri merkez ülkelere geride bıraktıkları ülkelerin milli duygularını ve alışkanlıklarını da getirmektedir. Hatta kendisini yabancı bir ortamda bulan bu işçiler milli dayanışmaya geldikleri ülkeden daha fazla önem vermektedir. Amerika'ya 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde göç eden bir Yahudi'den alıntı yapan Sennett bu durumu şu biçimde açıklar: "'Amerikan çölünde eski alışkanlıklarla Rus kalmak, Urallardaki demir atölyeleri arasındakinden daha kolay'" (2021: 26-27). Bu durum günümüzde de büyük ölçüde geçerliliğini korumaktadır. Çinli bir işçi Amerika'ya göç ettiğinde dışardaki tekinsizliği nötrlemek için milli kimliğine daha fazla sarılmaktadır. Göçmen işçilerin kendi kabuğuna çekilmesi ve gruplaşması sendikaların millet temelinde ayrışmasına sebebiyet vermektedir.

Bütün bunların yanı sıra sendikalar küresel düzeyde de milliyet temelinde bölünmüştür ve birbirleriyle rekabete girmiştir. Greider 1990 yılında Zürih'te yapılan uluslararası sendika zirvesinde bu durumu şöyle gözlemlemiştir:

---

düşüncesi göçmenlerin çoğuna yabancıydı. Bu düşünce biraz geliştiği zaman bile sürekli büyüyen vasıfsız emek arzı, sektör sendikalarını örgütlemeyi neredeyse olanaksızlaştırıyordu, kaldı ki vasıflı işçiler, vasıfsız yabancılarla birleşme meselesiyle ilgilenmiyorlardı bile. Doğrusu işverenler, vasıflı emeğin galeyanını terbiye etmek için onları göçmenlerin düzeyine indirme tehdidini kullanıyordu. Eğer vasıflı işçiler uysalsa ve örgütlenmedilerse, makineler onları eski işlerinden uzaklaştırırken işverenler de onlara en azından yarı vasıflı bir iş umudu sağlıyordu" (2021: 28).

> "Alman lider Zwickel, Japonları kendi 'girişim sendikalari'ni Asya'ya ihraç etmeye çalıştığı için eleştirdi. Bu sendikalar şirket yönetimleri tarafından denetlenmiyorlarsa da, onlarla yakın işbirliği içinde faaliyet gösteriyorlardı. Japon delegasyonu yaylım ateşine başladı. Bunun üzerine, IG Metall'in uluslararası sekreteri Albert Schunk, 'Japon meslektaşlarımız bundan pek hoşlanmadılar,' dedi, 'ancak bu tartışmayı açmak zorunda kaldik. 'Sonsuza kadar dayanışma' şarkısını söyleyemeyiz.' Macaristan'ın tek delegesi László Paszternák, özel konuşmalarda Avrupalı ve Amerikalı çokuluslulardan -GE, GM, Audi, VW ve diğerleri- şikâyet etti. Paszternák, şirketleri cüceleştirmek için birleşik işçi eylemi istiyordu, ancak bana bu birliğin zor olduğunu söyledi. 'ABD'li makinistlerle bir konferanstaydım ve buradaki insanlar Amerikan servetinin Rusya'ya ve Doğu Bloku'na ihraç edilmesinden şikâyetçiydiler; bizi hedef alıyorlardı,' dedi. İsveçli metal işçileri, Macarların Electrolux ile işbirliği yapmasına yardımcı oluyorlardı. IG Metall, VW ve Audi karşısında Macar işgücünü güçlendirmek için iki milyon Alman markı kadar katkıda bulundu. Paszternák şu gözlemde bulunuyordu: 'Batılı bir sendikanın Doğu Avrupa'daki kardeş bir sendikayı desteklemek için greve gideceğine inanmak bizim için bir yanılsama olacaktır.' İster Avrupa'dan ister Asya'dan alınsın, bu gibi olgular, ilkeye acı biçimde ters düştüğü için hiç kimsenin açıkça ifade etmek istemediği müthiş bir çatışmayı betimliyordu" (2003: 79-81).

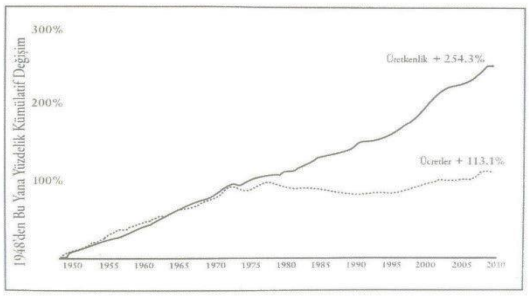
Greider'in belirttiklerinden anlaşıldığı üzere sendikal örgütler atomize olmuştur ve hiçbir enternasyonal iddia peşinde değildir. Hardt ve Negri de "proleter enternasyonalizminin zamanının dolduğunu" kabul etmektedir (2018: 71). Dolayısıyla Marx'ın eski "Dünyanın bütün işçileri birleşin" düsturunun geçerliliğini giderek yitirdiğini savunmak mümkündür.[86]

Göçün merkez işçiler üzerinde oluşturduğu baskının yanı sıra sermayenin düşük üretim bölgelerine akışı ve teknolojik üretim araçlarındaki gelişmeler merkez ülkelerde kol gücüne dayalı olarak üretim yapan işçilerin sayısında da belirgin bir düşüşe sebebiyet vermiştir. Amerika'da "İşçilerin sayısı 1994'te 12.571.000 iken 2013'te 8.444.000'e gerilemiştir" (Moody ve Post, 2017: 277). İşçi sayısında yaşanan düşüş işçilerin birbiriyle daha fazla rekabet etmesine ve daha kötü koşullarda çalışmaya razı olmasına neden olmaktadır.

Endüstri 3.0'da üretim araçlarında meydana gelen muazzam gelişmeler sayesinde meta üretim miktarı hiç olmadığı kadar artmıştır lakin bu durum işçi ücretlerine yansımamıştır. Görsel 8.1.'de de görüleceği üzere endüstri 2.0'ın sonundan beri meta üretim miktarı sürekli artmıştır, işçi ücretleri ise sürekli düşmüştür.

[86]Bu anlamdaki son eylemlerin 68'ayaklanmalarında yaşandığı söylenebilir.

Şekil 2.1. Üretimde Yönetici Konumunda Olmayan İşçilerin Saat Başı Reel Ücretlerindeki Artışa Karşı Üretkenlik (1948–2011)

Şekil 2.3. Robotların yükselişi kitabı 55. sayfa

Bütün bu veriler ışığında işçi sınıfının sadece 3. Dereceden eylemlerinin ortadan kalkmadığını aynı zamanda 2. Derecedeki eylemlerde de belirgin bir düşüş olduğu söylemek mümkündür. Burawoy'e göre günümüzde işçi sınıfı yalnızca devrimci özelliğini kaybetmemiştir bu sınıf aynı zamanda yitmekte olan bir sınıftır (2015: 6).

2.7. Endüstri 4.0

Endüstri 1.0, 2.0 ve 3.0 boyunca her şey değişmiştir ancak değişmeyen tek şey kapitalistlerin makineleri işçilerin yerine ikame etme çabasıdır. Endüstri 1.0'da maden sahibi burjuvalar, proletaryayı dize getirmek için her fırsatta sabit sermayeye yatırım yapmıştır, endüstri 2.0'da Henry Ford, devasa makineleri fabrikalarına yerleştirmiş ve işçiyi makinelerin bir uzantısı haline getirmiştir. Endüstri 3.0'daki kapitalistler ise makinelerin birbiriyle iletişime geçmesini sağlayarak işçi sınıfına duyulan ihtiyacı azaltmaya çalışmıştır. Kapitalistler milletleri, görünüşleri, yapıları ne kadar değişirse değişsin makinelere karşı tutumları değişememiştir. Kapitalistler her yeni büyük teknolojik makineyi fabrikalara entegre eder ve üretim metotlarını makinelere göre tasarlar. Fabrikalardaki her değişim toplumdaki ekonomik yapılanmayı, tahakküm biçimlerini, tüketim alışkanlıklarını, istihdamı vb. birçok şeyi de etkiler.

Kapitalistlerin makineleri işçilerin yerine koyma çabası her dönem birçok problemi de beraberinde getirdi. Bu problemlerin en belirginlerinden bir tanesi işsizliktir. Makineler her endüstri devrinde bazı işleri ortadan kaldırmış ya da o işleri daha az insana ihtiyaç duyan bir biçime dönüştürmüştür. Nitekim birçok işçi de bu sebepten işsiz kalmıştır. Buna rağmen işçilerin yeni açılan sektörlere akın etmesi ve zamanla robotların o zaman için erişemediği beyaz yakalı işlere yönelmesi istihdam

da bir krize neden olmamıştır. Ancak endüstri 3.0'dan 4.0'a geçildikçe makinelerin yapay zekâ, tam otomasyon, makine üreten makineler gibi özellikler kazanması işçilerin geçmişte sığındığı alternatifleri de ortadan kaldırmaktadır. Endüstri 4.0'da birçok iş kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır ancak ipin ucunda klasik manada kol gücüyle çalışan işçi sınıfı vardır.

Makineleşme ve istihdam çelişkisi daima birçok düşünürün konusu olmuştur. Bazı filozoflar makineleri küçümserken bazıları da onlara gereğinden fazla önem atfetmiştir. Ancak tarih makinelere kutsiyet atfeden filozofları çoğu zaman haklı çıkarmıştır. Bu görüşü açıklamaya çalışan Braudel, Jean Baptiste Say'den şöyle bir anekdota yer verir: "Jean Baptiste Say, 1828'de İngiliz Buharlı arabaları'nı tasvir ettikten sonra Fransızları sevindirecek bir şekilde, şöyle bir ekleme yapmaktadır: 'fakat… hiçbir makine insanları ve malları büyük bir kentin kalabalığı ve karışıklığı içinde taşıma işini, en kötü atlar kadar bile yapamaz'" (2017c: 468). Harari'de bu olaya şu biçimde değinmiştir:

> "Atların Sanayi Devrimi'yle birlikte değişen kaderini kendimize hatırlatmalıyız. Sıradan bir çiftlik atı koku alabilir, insanları tanıyabilir, çitlerden atlayabilir, herhangi bir Ford modelinden ya da milyon dolarlık Lamborghini'den çok daha fazlasını yapabilir. Buna rağmen otomobiller hepi topu bir avuç şeyi iyi yaptıkları için değil sistemin beklentilerini karşılayabildikleri için atların yerini almayı başardılar" (2021: 325).

Harari'nin makineleşme ve istihdam ilişkisine yaklaşımı oldukça berraktır. En basit manada makine vidaları sıkma, parçaları monte etme, kesme, biçme, ölçme gibi özelleşmiş ve tek düze eylemleri işçilere göre çok daha iyi yapmaktadır. Çünkü makinenin evinde bekleyen çocuğu, geleceği, geçmişi, duyguları ve hülyaları yoktur -En azından şimdilik-. Fordist bir fabrikada çalışan bir işçiyle yaptığı konuşmadan alıntı yapan Sennett ve Cobb bu durumu şöyle açıklar:

> "İşyerinde ne mi düşünüyorum?" diye soruyor bir kadın fabrika işçisi, "ne düşünebilirim ki?... Yani, benim için çok zor... nasıl diyeyim, şey, yani orada hiçbir şeyim ben... kafamda başka yerlerde dolaşıyorum, ne bileyim, oğlumu düşünüyorum ya da memleketimde olduğu gibi... sadece işyerinde olmak, çok zor benim için" (2021: 101-102).

İnsanın insan olmasını sağlayan doğal düşünme hali makineye karşı oldukça dezavantajlı bir durum meydana getirmektedir. Çünkü makineler bir işe programlandığında hiç durmadan, aksamadan, düşünmeden vazifelerini yerine getirebilir. Bu yüzden endüstri 4.0 makinelerin işçilerin yerine geçeceği bir çağ olacaktır.

Martin Ford'a göre teknolojik yenilikler makinelere sirayet ettikçe diğer bütün alanlar da bu durumlardan nasibini alacaktır (2021: 16). Endüstri 4.0'da makineler artık yalnızca özel alanlarla sınırlı üretimlere gözünü dikmemiştir onlar aynı zamanda beyaz yakalıların büro işlerine, işçilerin kompleks hareketler gerektiren işlerine, hatta maddi olmayan emek alanlarına (yüksek bilişim çalışanları vb.) bile gözünü dikmiştir.

Birçok değişik işi yapabilen makineler genel zekâya sahip makinelerdir (Wıtheford, Kjosen ve Steınhoff, 2022: 154). Endüstri 4.0'da gelişmeye durmadan devam edecek bu tip makineler ileride birçok farklı sektördeki işleri de çalışanlardan devralacaktır. Ford'a göre "yapay zekâ" kullanan robotlar, tam "otomasyonlu" fabrikalar, "makine öğrenme algoritmaları" gibi yenilikler piramidin üstünde yer alan ve bilişsel alanda çalışmalarını sürdüren insanları bile tehdit edecektir (2021: 286).

Endüstri 1.0, 2.0 ve 3.0'ın ilk yıllarında şirketlerin büyüklüğü çalıştırdıkları işçilerin sayısıyla doğru orantılıdır. Bu yüzden kapitalistler daima istihdam ettikleri işçilerin sayısıyla övünmüştür. Ancak bu durumda giderek değişmektedir. Ford'a göre "Google ve Facebook" gibi firmalar yüksek karlar elde etmelerine rağmen çok az sayıda insan çalıştırmaktadır (2021: 16). Teknolojideki her trend kar ve istihdam arasındaki gediği daha da derinleştirmektedir. Hatta Ford'a göre bu trend Doğu Asya'daki ülkeleri bile etkilemektedir. Ona göre Doğu Asya'daki çalışma iki noktada etkilenmektedir. Bunlardan ilki otomasyonun Çin gibi ülkelerde çalışan işçilerden daha ucuza üretim yapabilecek kadar gelişmesiyle buradaki işçileri de yavaş yavaş işsiz bırakması[87] diğeri ise Amerika gibi merkez ülkelerin otomasyon teknolojindeki gelişmeleri kullanarak Çin'de üretilen metalardan daha ucuza metayı kendi ülkesinde üretebilecek bir hale gelmesi ardından da buradaki yatırımları kendi ülkesine geri getirmesidir (2021: 26, 28). Ford'un belirttiğinden anlaşılacağı üzere bu tercihlerdeki en önemli taraf otomasyonun emeği amorti edip edemeyeceğidir. Başka bir deyişle makineyle üretim yapmak emekle üretim yapmaktan her şekilde daha karlı hale gelip gelemeyeceğidir. İçinde bulunduğumuz dönemde makine henüz emekten daha ucuz bir hale gelmemiştir ancak gelecekte bu risk açık bir şekilde gözükmektedir.

[87]"2012'de Apple cihazlarının baş fason imalatçısı Foxconn, fabrikalarına bir milyon robot almayı planladığını duyurdu" (Ford: 2021: 28).

Düşünürler daima makinelerin insanların elinden işlerini aldığında ne olacağına yönelik akıl yürütmüştür. Kimi düşünürlere göre makinelerin çalışmayı ortadan kaldırması umudun kapısını aralamaktadır kimi düşünürler ise bu durumu felaketin ayak sesleri olarak yorumlamaktadır. Örneğin Marcuse'a göre makineler insanlara hükmetmek için değil daha iyi bir dünya inşa etmek için kullanıldığında çalışmanın ortadan kaldırılması problem değildir hatta bu durum özgürleştiricidir. Marcuse'un şu cümlesi bütün düşüncelerini özetlemesi açısından oldukça önemlidir: "'Özgür bir toplumda insanlar ne yapacaklar?' sorusunun bir yanıtı vardır. Bu soruya, bence, meselenin tam kalbine isabet eden yanıt, siyahi bir kız tarafından verildi. Şöyle söyledi: 'Hayatımızda ilk kez, ne yapacağımız hakkında düşünmek için özgür olacağız'" (2019: 91-92). Bu açıdan bakıldığında Marcuse makinelerin çalışmayı ortadan kaldırmasını olumlar.

Çalışmanın ortadan kaldırılmasını bir problem olarak gören düşünürlere ise Daniel Bell örnek teşkil eder.[88] Bell, din ve iş üzerinden bir benzerlik ortaya koyar ve ona göre "iş" hayatın nihilizminden insanları koruyan ve onların bir şekilde hayatta tutan bir olgudur. Bu olgunun makineler tarafından ortadan kaldırılmasını tedirgin edici bulan Bell, kendisine ve okuyucularına şu soruyu yöneltir: "Makineler sadece işçinin değil bizzat işin de yerini alınca ne olacak?" (2013: 304-305). Bell'in olaya yaklaşımı, Marcuse'e göre daha tutucudur. Onun açısından gelecek daha tedirgin edicidir. Marcuse ve Bell görüşlerini belirli şerhler koyarak belirtirler. Alvin Toffler ve John Zerzan gibi yazarların teknolojiye ve makineye dair yorumları ise daha keskindir. Alvin Toffler *Üçüncü Dalga* kitabında geleceğe fütürist bir kanıyla yaklaşır. O kitabının her kısmında geçmişteki teknolojilerin ve makinelerin kötü olduğunu ancak gelecektekilerin ütopik bir şekilde iyi olacağını savunur. Ona göre toplum, çevre, özgürlük yeni teknolojilerle geçmişe göre çok daha iyi bir hale gelecektir. John Zerzan ise teknolojiye ve onun getirdiği makinelere toplu olarak karşı çıkar. Ona göre teknoloji bütün dünyayı kuşatmıştır. İnsanlar ve tabiat bu kuşatmadan oldukça fazla zarar görmektedir. Ona göre insanlık, toplumun ve tabiatın daha iyi bir hale gelebilmesi için teknolojiyi bütünsel olarak reddetmeli ve öze dönüş gerçekleştirilmelidir.

[88]Bell, insanlara asgari geçimlerini sağlayabilecekleri ücretler ödenmeden fabrikaların üretim yapmasının mümkün olmadığını savunur.

Bütün bunların yanı sıra makinelerin çalışmayı insanların elinden almasını nüfusun yapısına dayandıran ve bu durumun dünya üzerinde toplu olarak meydana gelemeyeceğini savunan düşünürlerde vardır. Örneğin Paul Kennedy'e göre Japonya'nın nüfus artışı yavaştır, yaşlı nüfus ise fazladır. Bu durum işgücü yetersizliğine yol açtığı için ülke içerisinde kullanılan tam otomasyonlu makineler büyük problemlere yol açmayacaktır. Amerika'da ise genç nüfus fazla olduğu ve yaşlı nüfus az olduğu için bu tür tam otomasyonlu üretime geçilmesi olası değildir. Kennedy'e göre makinelerin, insanların yerine geçip geçemeyeceği ülkelerin demografileriyle ilgilidir (1995: 109). Mandel'e göre ise kapitalizmin özünde eşitsizlik yarattığı için dünyanın bütünsel olarak "tam otomasyona" geçmesi veya bütün insanların işsiz kalması ve yerlerine robotların gelmesi mümkün değildir çünkü bu kapitalizmin eşitsizlik yasasına aykırıdır (2013: 213-214). Gorz'a göre ise böyle bir değişim aslında kapitalizm ortadan kaldırmaz veya ona aykırı değildir. Mesele geleneksel kapitalizmin krize girmesi ve yerini "bilişsel kapitalizm[e]" bırakmasıdır (2011: 36).

Makinelerin insanların elinden işi alacağı öncülüyle hareket eden yazarların bazıları ise gelecekteki yeni dünya düzeni üzerinden varsayımlarda bulunur. Bu yazarlar endüstri 4.0'da yaşanabilecek sınıf savaşlarına, teknolojinin sunacağı imkânlara, kapitalizme, değişen politikalara, gündelik hayattaki değişimlere, zenginlik dağılımına ve insanların fizyolojik özelliklerine varıncaya dek birçok öngörüde bulunur. Tartışmaların ana çerçevesi gelecekteki makineleşmenin insanlara yeni imkânlar sunup sunamayacağı üzerinden gelişmektedir. Örneğin Marx'a göre "üretim güçlerindeki işçilerin mutlak sayısını azaltacak" (…) yenilikler "nüfusun çoğunluğunu devre dışı bırakacağı için devrime yol açardı" (2020: 267). Marx elindeki 19. yüzyıl bilgileriyle geleceğe bakmaya çalışırken bu tür bir varsayımda bulunur. 19. Yüzyıl İngiltere'sinde serfler ve köylüler çitlemeyle topraklarından zorla çıkarılır ve üretim araçlarından mahrum kalır. Sonrasında ise çalıştıkları araziler tarım arazisinden çıkartılıp koyunların otlayacağı alanlara dönüştürülür. Bu yüzden serfler ve köylüler ilk önce üretim araçlarından mahrum kalır ve proletarya olur ardından da işlerinden edilerek lümpen proletaryaya dönüşür. Marx, insanların içine düştüğü kötü şartların hepsini inceler ve bu şartların insanlarda nasıl devrimci bir etki yaptığını gözler önüne sermeye çalışır. Bu yüzden Marx'ın geleceğe dair öngörülerinde de geçmişin izlerine rastlanır. O geleceği hayal ederken geçmişteki

olgulardan yararlanır. Dolayısıyla onun varsayımı üretim araçlarının işçilerin yerine tam anlamıyla geçtiği anda işçilerin kapitalizmin koşullarını daha ağır bir şekilde hissedeceğine yöneliktir. Onun görüşüne göre üretim araçlarının gelişmesiyle işçiler tamamen işsiz bırakılır ve sermaye işçilerin hayatına devam ettirebilmesi için kendi payından hiçbir şey vermez. Bunun neticesinde ise devrim meydana gelir.

20. ve 21. yüzyıllardaki birkaç düşünür ise Marx'tan farklı düşünürler. Bu düşünürlere göre kapitalist sistem içerisinde sabit gelir esasına göre belirli ücret verme şekilleri oluşturulabilir ve insanlar çalışmadan da bu ücretler insanlara verilebilir. Ford'a göre "Friedrich Hayek fikrin güçlü savunucuları arasındaydı. 1973 ile 1979 arasında yayımladığı üç ciltlik *Hukuk, Yasama ve Özgürlük* adlı eserinde Hayek temel gelirin hayattaki zorluklara karşı teminat sağlayan meşru bir devlet politikası olacağını savunuyordu" (2021: 291).[89] Harari'ye göre ise gelecekte yeni teknolojiler üretimi öyle bir hale getirecektir ki "hiç çaba göstermeseler bile işe yaramayan kitleleri beslemek ve desteklemek mümkün olacaktır" (2021: 340). Ford'un "garanti gelir" adını verdiği yöntem sayesinde insanlar işlerini kaybetmelerine rağmen hayatlarını sürdürebileceklerdir (2021: 302).

Ford'un geleceğe dair varsayımları Marx'ınkilerden açık bir şekilde farklıdır ancak bu iki düşünürün fikirlerinde ortak olan bir yanda vardır. Ford'a göre sistem kendini devam ettirebilmek ve yeniden üretebilmek için tüketime ihtiyaç duyar. Tüketen bir kitle olmadan üretmenin hiçbir manası yoktur. Ona göre teknoloji işin sonunu getirirken aynı zamanda gelirlerin sonunu getiremez çünkü sistemin devamlılığı için insanların bir şeyler tüketecek kadar gelire ihtiyacı vardır (2021: 229). Marx'a göre ise kapitalizm içerisinde böyle bir şey mümkün değildir. Marx'ın düşüncelerini anlamak açısından Gorz'un, Leontieff'den yaptığı alıntıda oldukça önemlidir: "Zenginliklerin yaratılması artık insanların çalışmasına bağlı olmadığında, yeni teknik duruma yeni bir gelir politikasıyla yanıt verilemezse, bu insanlar Cennet'in kapılarında açlıktan ölürler" (2001: 127). Marx, makineler işçilerin elinden çalışmayı aldığında insanların Cennet'in kapısında açlıktan öleceğini ve bu durumun devrime yol açacağını düşünür. Ford'un ve Marx'ın düşünürleri sistemin değişmeden veya insanlara asgari tüketim olanakları vermeden devam edemeyeceği noktasında uyuşmaktadır. Başka bir deyişle bu iki düşünüre göre kapitalist sistem, teknoloji

[89]Hayek'in yaklaşımı devleti merkeze alır.

aracılığıyla hem bütün insanları işsiz bırakıp hem de onlara hiçbir şey vermeden kendini devam ettiremez, sistem ya değişecektir ya da insanlara belirli temel gelirler vermek zorunda kalacaktır.

Makineler ve gelecek konusunu insan fizyolojisi açısından ele alan düşünürlerde vardır: Gorz'a göre insanlar ilerde makinelerle rekabet edebilmek için ve yeri geldiğinde onları "kontrol edebilmek için kendilerini robota dönüştürmek zorunda kalacaklardır." Gelecekte robotlar daha fazla insanlaşırken insanlarda daha fazla robotlaşacaktır (2011: 95). Yine Gorz'a göre bu şekilde "insanın insana özgü kapasiteleri, makinelerin cansız zihniyle birlikte aynı sisteme" entegre edilecektir. Bu şekilde "insan, cyborga" evrilecektir (2001: 16-17). Gorz, teknolojinin insan vücuduna etkileri konusunda eleştirel bir tarafta durur. Hardt ve Negri ise bu etkiyi olumlar. Onlara göre insanların "posthuman"a dönüşmesi bir "melezleşme"dir ve bu "melezleşme" insanları sistemin içerisinden dışarıya çıkmasının yoludur (2018: 223).

Geçmişte ve günümüzde ortaya konan bu varsayımların hepsi aynı zamanda geleceği oluşturmaktadır dolayısıyla bu olguları hepten yalanlamak veya reddetmek yanlıştır. Bu varsayımlar o veya bu şekilde gelecekte birçok toplumda gerçekleşecektir ve insanlar bunlardan etkilenecektir. Bu yüzden bu tartışmalarda her bir iddianın doğru olduğu taraflar vardır. Bütün bunlara rağmen tartışmalar içinde en kapsayıcı ve en sağlam öngörülen Ernest Mandel ve Paul Kennedy tarafından ortaya konulmuştur. Yukarıdaki satırlarda bahsedildiği gibi Mandel kapitalizmin özünün eşitsizliğe dayandığını bu yüzden dünyadaki bütün endüstrilerin otomasyon kullanamayacağını veya insanların yerini bütünsel olarak teknolojilerin geçemeyeceğini savunur.

Gelecekte ne kapitalizm ne de kapitalistler teknolojiye daha fazla yönelme trendinden vazgeçeceklerdir. Bu trende rağmen birçok merkez teknolojinin bütün nimetlerinden faydalanırken birçok periferi bölge ilkel bir şekilde üretimlerini yapmaya devam edecektir. Ancak merkez ve periferi olma durumu da gelecekte değişecektir. Eğer dünya, teknolojik, ekonomik, politik olarak sınırları hala geçirgen tutmaya devam ederse en teknolojik makineleri kullanan şirketlerle periferi bölgelerden gelen işçilerin çalıştığı terhaneler aynı ülkenin, şehrin, semtin, hatta aynı binanın içinde bile bulunabilir bir hale gelecektir. İnsanlığı böyle bir gelecek

bekliyorsa her şey giderek daha fazla iç içe geçecektir. Eğer bu durumun aksi söz konusuysa gelecek sınırların daha belli olduğu bir yere dönüşecektir.[90]

Kennedy'e göre tıp bilimindeki gelişmeler insanlığın giderek daha fazla nüfusa ulaşmasına yardım etmiştir. Ona göre sanayileşmenin ilk yıllarında dünya üzerinde 1 milyar kadar insan yaşamaktadır. 20. Yüzyıl ilk yıllarında bu nüfus 2 milyara çıkmıştır. 1990 yılına gelindiğinde bu nüfus 5,3 milyar olmuştur (1995: 26). Dünya Nüfus İncelemesi kuruluşuna göre gezegenimizdeki nüfus 2022'nin Kasım ayında 8 milyara ulaşacağı tahmin edilmektedir. Yine bu kuruluşun beklentilerine göre Dünya nüfusu 2080-2100 yılları arasında 10,4 milyara ulaşacaktır.[91] Dünya nüfusunun bu kadar fazla artması dünyadaki bütün işlerin yerine makinelerin koyulmasının önündeki en büyük engeldir. Makineler insanların yerine geçmeden "garanti gelir" uygulamalarını devreye sokmakta mümkün değildir.[92] Çünkü kurulmuş veya kurulacak hiçbir sistem 10,4 milyar insanı aynı refah düzeyine getiremez getirse bile hepsini aynı seviyede tutamaz.

Bütün sıralanan bilgiler ışığında makinelerin bir gün çalışmanın sonunu getirip getirmeyeceği söyleyebilmek bugün için mümkün değildir. Eğer bu gerçekleşecekse bile dünyada herkesin işsiz kalacağı bir ortamın henüz ufukta görülmediği söylenebilir ancak bu durumun gelecekte herkesin hayatını yakından ilgilendirecek bir hal alacağı da kesindir. Makineler her geçen gün daha fazla ucuzlamakta ve insanların elinden işlerini almaktadır. Yakın zamana kadar hayatımızda yeri olan meslekler yerlerini yavaş yavaş makinelere bırakmaktadır. Büyük kapitalist şirketler her geçen gün daha fazla makine satın almakta ve fabrikalarda kullanmaya çalışmaktadır. Bu durumun yanı sıra dünya nüfusu giderek daha fazla artmaktadır. Bu iki yönelim gelecekte insanların daha düşük ücretler almasına, birbirleriyle daha fazla rekabet etmesine, daha kötü koşullarda çalışmalarına sebebiyet verebilir. İnsanlar daha kötü yaşam koşullarına zorlandıkça sınıf çatışması da giderek daha

[90]Dünya üzerinde göç dalgalarının her yere yayılması birçok ülkede faşizmin yükselmesine neden olmaktadır. Faşizm ideolojik olarak küresel dünyaya sınırların olmadığı dünyaya karşıdır. Eğer göç dalgaları faşizmin daha fazla yükselmesine neden olursa gelecekte sınırlar çok daha belirgin olacaktır.
[91]https://worldpopulationreview.com/
[92]En azından düşük iş gücüyle çalışan ülkelerde bu durum mümkün değildir.

fazla şiddetlenebilir. Hatta işçilerin eskiden tatbik ettiği sınıf çatışması yöntemleri yeniden su yüzüne çıkabilir.[93]

Sonuç olarak teknoloji ve onun ortaya çıkardığı makineler içerisinde bulunduğumuz dünyayı yaratan ve yıkan şeylerdir. Teknolojinin ortaya çıkardığı şeyler hiçbir zaman tek yönlü olarak ele alınamaz çünkü olgunun kendisi diyalektiktir. Bu yüzden teknolojiyi anlatan en iyi kelime "yaratıcı yıkım"dır. Teknolojinin bu yönü ne geçmişte değişmiştir ne de gelecekte değişecektir. O bir yanıyla toplumsal refahı yükseltirken diğer yandan onun altını oyar, bir yandan dünyanın bir ucunda nefesin bile zor alındığı şehirleri ortaya çıkartırken diğer ucunda onun çözümlerini bulur. Teknoloji bir eşyadır ve tabiatı da diyalektiktir.

[93]Günümüzde yeni teknolojilere karşı mukavemet gösteren insanlara "Neo-Lüddit" veya "Biyo-Luditt" ismi verilmektedir (Jongerden, 2010: 191). Bu kavram gelecek yıllarda daha fazla öne kazanacaktır. Geçmişte olduğu gibi bugün de birçok kişi Ludditleri düpedüz teknoloji karşıtı olarak algılamaktadır ancak onlar dün olduğu gibi bugün de teknolojiye sadece işleri tehdit edildiği zaman karşı çıkmaktadırlar.

3. FİLMLERDE ÜRETİM İLİŞKİLERİ VE SINIF ÇATIŞMASI

Film çözümlemesi bölümünde dönüşen üretim ilişkilerinin ve kapitalizmin filmlere yansımaları ele alınmıştır. Bu kapsamda teknoloji, üretim ilişkileri, sınıf çatışması, değişen sınıf yapısı, sınıfsal bilinç, yabancılaşma, tüketim ve refahın etkileri filmlerde irdelenmeye çalışılmıştır. Seçilen filmler işçi sınıfının içerisinde bulunduğu durumu kapitalizmin meydana getirdiği meta semiyosferini oldukça belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır. Ayrıca bu filmler kendi dönemlerini gerek beşerî olarak gerekse teknolojik olarak ele almaları bakımından ve sosyolojik film çözümlemesinin konu edindiği problemlere cevap verebilmesi açısından oldukça büyük bir öneme sahiptir. Bu kapsamda her film tarihsel ve kronolojik olarak sıralandırılmış ve o şekilde çözümlenmiştir.

3.1. *Germinal* (1993, Claude Berri)

3.1.1. Proletaryanın Çalışma Şartları

1993 yılında Claude Berri'nin yönetmenliğini yaptığı başrolünde Gérard Depardieu'nun oynadığı *Germinal* filmi Emile Zola'nın aynı adlı romanından uyarlanmıştır. Film Lantier'in (Renaud) sahneye göç halinde bir lümpen proleter olarak girmesiyle başlar. Filmin bir göç sahnesiyle başlaması 19. yüzyıl atmosferini somutlaştırmak için kullanılmıştır. Lantier, 19. yüzyılda üretim araçlarından mahrum bırakılan serflerin köyden kente göçmesini, iş bulmak için sağa sola sürekli dolaşan lümpen proletaryayı, önceden kendi işine sahip olan ancak kapitalistlerle rekabet edemeyen ve proletaryaya dönüşen zanaatçıların iş arayışlarını yansıtır. Lantier, iş bulmak umuduyla yola çıkar ve Voreux'daki Montsou adında bir maden ocağına varır. Burada ilkin uzun yıllardan beri maden ocağında çalışan Vincent Maheu dit Bonnemort'la (Jean Carmet) karşılaşır. İkili birbirlerine gün ağarmamasına rağmen günaydın diye seslenir. Buradan film izleyiciye proletaryanın uzun saatler boyunca madenlerde çalıştığına dair ilk bilgiyi verir. Lantier, Bonnemort'a makinist olduğunu ve bir iş aradığını söyler. Bonnemort cevap olarak birkaç kişinin de tıpkı onun gibi iş istediğini ancak iş olmadığını söyler. Ardından Bonnemort kendini takdim eder: *"Adım Boonnemort iyi ölü anlamında (...) Beni üç kez yaralı halde kuyudan çektiler. İlkinde bütün kıllarım yanmıştı, ikincisinde her yanım toprak olmuştu, üçüncü kezse karnım sudan kurbağa gibi şişmişti. Ölmek istediğimi anlayınca, bana Bonnemort; iyi ölü dediler."* Bu diyaloğun ardından Lantier, Bonnemort'a kaç yıldan beri maden

de çalıştığını sorar ve "*ilk kez sekiz yaşında başladım bugün elli sekiz yaşındayım*" cevabını alır. Ardından Bonnemort öksürmeye başlar ve ağzından siyah bir sıvı çıkar (kara salya hastalığı). Lantier, çıkan sıvının kan mı olduğunu sorduğunda Bonnemort bunun kan olmadığını kömür olduğunu söyler. Mumford, bu durumu şu biçimde açıklar: "madenciler bazen soludukları sağlığa zararlı hava yüzünden öldüklerinden, bazen onların ciğerleri çürüdüğünden, bazen hava kütleleri altında ezilerek can verdiklerinden ve bazen de merdivenlerden dikey tünellerin için düşerek kollarını, bacaklarını ve boyunlarını kırdıklarından madencilik çok tehlikeli bir uğraş[tır]" (Dr. Bauer'den aktaran Mumford, 2017: 79).

Resim 3.1. Bonnemort kara salya hastalığına yakalanmıştır

Bu sekanstan sonra kamera Maheu (Gérard Depardieu), Maheude'un (Miou-Miou) evinin içine girer. Maheu ve Maheude'un yedi çocuğu vardır: Catherine (Judith Henry), Zacharie (Thierry Levaret) ve Jeanlin (Albano Guaetta) ilk gençlik, Alzire (Séverine Huon), Lénore (Jessica Sueur) ve Henri (Mathieu Mattez) çocukluk, Maxime bebeklik çağındadır (Alexandre Lekieffre). Bütün aile aynı evde yaşar ve Bonnemort ailenin büyük babasıdır. Maheu, Catherine, Zacharie ve Jeanlin gün ağarmadan maden ocağında çalışmak için yataklarından kalkar ardından sadece sıcak su içerek ve ekmek yiyerek yola koyulur. Onlar gibi birçok proleter aile gece karanlığında madene doğru gider. Braudel'e göre maden sahipleri "bireyleri değil de emeklerini grup halinde arz eden aileleri işe almışlardır" (2017c: 516). Burjuvazinin böyle bir uygulama yapmasındaki sebep ise işçilerin sadece erkeklerden oluşmasının daha fazla sınıf mücadelesine sebep olacağını düşünmesidir. Mumford, bütün aile

fertlerinin işe alınmasındaki bir diğer sebebin madenlerdeki tünellerin son derece dar olmasıyla ve kadınların, çocukların bu koridorlarda çalışmaya daha uygun olmasıyla ilişkilendirir (2017: 77). Toffler, çocukların madenlerde çalışmasına başka bir perspektiften yaklaşır: "Endüstri devriminin etkisindeki İngiltere'de maden ocağı veya fabrika sahibi olanlar, Andrew Ure'nin 1835'te dediği gibi, 'Tarlada çalışmasına veya el emeği gerektiren bir iş yapmasına bağlı olmaksızın, ergenlik çağına ulaşmış bir kişiyi iyi bir fabrika işçisi yapmak neredeyse imkansızdır' düşüncesi hâkimdi". Bu yüzden çocuklar küçük yaştan itibaren madenlerin ve fabrikaların içine sokularak sanayi toplumuyla uyumlu bireyler yaratılmaya çalışılmıştır (Ure'den aktaran Toffler, 2008: 39).

Resim 3.2. Maheu ailesinin kahvaltısı

Resim 3.3. İşçiler ailecek madene doğru gider

Lantier, maden ocağında dolaşmaya devam ederken 8-10 yaşlarındaki çocukların ocaklarda çalıştığına, buhar makinesinin çıkardığı sese ve görüntüye, kısaca endüstri 1.0'ın kendisine ürpertili bir ruh haliyle şahit olur. Bu sırada Lantier ve Maheu birbirleriyle tanışır. Lantier, Maheu'dan kendisine iş bulması için yardım ister. Maheu bir işçinin hayatını kaybettiğini ve onun yerini alabileceğini söyler ve Lantier böylece işe başlar.

Endüstri 1.0 devrinde işçilerin ölüm oranı diğer bütün sınıflardan çok daha fazladır. Hobsbawm, Fransa'daki resmi kaynaklardan yararlanarak 1870 yılında ölen her 100 kişiden 80'inin işçi olduğunu söyler (2003c: 38).

Resim 3.4. Madende çalışan çocuk işçiler

Lantier, işe başlar başlamaz Maheu ve Catherine'le maden ocağına iner. Lantier'in madene indiğinde karşılaştığı atmosfer Mumford'un tanımlamalarıyla büyük bir benzerlik taşır.

> "Gün yasaklanmış ve doğanın ritmi bozulmuştur. Gece ve gündüz hiç durmadan devamlı olarak burada var olmaya başlamıştır. Madenci, dışarıda güneşin parlamasına rağmen yapay ışık altında çalışmak zorundadır; ayrıca o, daha derinde yer alan katmanlarda yapay havalandırma ortamında çalışmaktadır. Bu da 'üretilmiş çevrenin' zaferlerinden biridir. Madenin yer altındaki geçitleri ve tünellerinde madencinin dikkatini dağıtacak hiçbir şey bulunmamaktadır… Burada, güneşin uzaklardaki bir nehre vurarak yaptığı ışık oyunları onun hayallerini canlandıramaz. Madende içinde çalışılan çevre inatçıdır, aralıksızdır ve yoğun bir konsantrasyon içermektedir. Burası karanlık, renksiz, tatsız, kokusuz ve biçimsiz bir dünyadır: Sonsuz bir kışın cansız manzarası hakimdir buraya. Maddenin en düzensiz biçimine karşılık gelen maden kütle ve parçaları ise bu manzarayı tamamlayan şeydir" (2017: 78).

Lantier, madende karşılaştığı görüntüler karşısında endişelenir ama yine de çalışmaya başlar. Lantier, ilk olarak Catherine'le birlikte tünellerde kömür dolu maden arabaları sürer, maden ocaklarındaki koridorlar çok küçük ve basıktır, daha sonra ise kırılmış bir direği payandayla güçlendirmeye çalışır. Bu planın ardından sahneye Maheu girer ve ona payandayla daha fazla vakit kaybetmemesini, taşınması gereken kömür arabalarının olduğunu söyler. Endüstri 1.0 çağında burjuvazi gelirlerini çoğaltmak için bakım-onarım işlerini de proletaryaya yaptırır. Marx'ın nispi artıdeğer olarak nitelendirdiği bu durum burjuvazi için daha fazla kazanç anlamını taşırken işçiler için daha fazla ve tehlikeli çalışma şartlarında uzun saatler geçirmek anlamına gelir. Filmde proletarya (gerçekte olduğu gibi) parça başına göre ücret alır, bu yüzden kendi güvenliklerini sağlayacak ama aynı zamanda ücretlerini düşürecek güvenlik işlerine yeterince yoğunlaşamaz. Marx'a göre kapitalistlerin güvenlik önlemlerine karşı hiçbir ilgisi yoktur. Onlar "üretim, olanca cimriliğe karşın, insan malzemesi söz konusu olduğunda tümüyle savurgandır" (2020: 97).

Diğer bir sekansta maden işletmesinden sorumlu müdürün yeğeni Paul Négrel (Frédéric Van Den Driessche) sahneye girer ve payandanın kırık olduğunu görür. Bunun üzerine Paul ve Maheu arasında bir tartışma çıkar:

> Paul: *"Bu payandanın durumu nedir?"*
>
> Maheu: *"Merak etmeyin mühendis bey sağlamdır."*
>
> Paul: *"Nasıl sağlam? Bu kaya basınçtan yıkılmak üzere görmüyor musunuz? Kafalarınız ezildiğinde sonucuna biz katlanacağız. Sonra ne olacak? İşletme karılarınıza maaş bağlayacak. Ben sizi tanırım. İki vagon fazla taşımak için neler yapmazsınız."*
>
> Maheu: *"Daha fazla maaş alsaydık daha iyi payanda yapardık."*
>
> Paul: *"Bir saatiniz var. İşe koyulun. Kaçtır söylüyorum. Kazancınız payandalara bağlı. Vagon ücretini indiriyoruz. Çalışmadığınızda da üçer frank ceza."*

Başka bir sekansta payandaların güçlendirilemediği için maden ocağında büyük bir patlama meydana gelir. Jeanlin ve birçok işçi bu kazada yaralanır. Maheu, Jeanlin'i göçükten çıkartarak revire götürür. Doktor, Jeanlin'nin bacağının kırıldığını söyler. O sırada Paul içeri girer.

> Paul: *"Buyurun! Allah'ın belası payandalar! Size söylemiştim. Payandaları sağlamlaştırın dedik diye bir de greve gidecektiniz değil mi? Zararı kim ödeyecek işletme tabii."*

Resim 3.5. Lantier payandaları tamir eder

Resim 3.6. Maheu, Lantier'i vazgeçirir

Resim 3.7. Paul kırık payandaları görür

Resim 3.8. Jeanlin göçük altında kalır

Paul'un her sahnede madenle ilgili işlere koşturması, gerektiğinde madene inip işçileri denetlemesi, bir burjuva olmasına rağmen işçiler tarafından mühendis olarak adlandırılması endüstri 1.0'daki iş bölümünü ortaya koymaktadır. Bu devirde beyaz yakalı sınıf henüz var olmadığı için proletarya ve burjuvazi arasında herhangi bir sınıf yoktur.[94] Braverman'a göre endüstri 1.0'daki şirketler idari ve ekonomik olarak az sayıda insan tarafından idare edilir. Ona göre bu dönemin yönetim anlayışında keskin bir iş bölümü yoktur dolayısıyla ailedeki 3-4 kişi bütün şirketi yönetir (2008: 248).

Filmdeki işçiler, proleter olma durumuyla birebir uyum içerisindedir çünkü onlar hiçbir mülkiyete sahip değildir. İşçilerin, oturdukları ev, kullandıkları üretim araçları, tüketim maddeleri ve emekleri kendilerine ait değildir. Bu aidiyetlerin hepsi burjuvazinin elinde toplanmıştır. Bu yüzden film içerisinde yer alan işçilerin üretim araçlarına sahip olmamaktan başka bir deyişle emeklerine sahip olmamaktan kaynaklanan bir yabancılaşmayla karşı karşıya kaldıkları söylenebilir. Buna rağmen

[94]Paul birçok yanıyla burjuva bir karakter olarak seyircinin karşısına çıkar buna rağmen o burjuvazinin mülk sahibi olma özelliğini taşımaz. Filmde hem aile reisi hem patron, hem de mülk sahibi olma özelliğini sadece Deneulin karakteri taşır.

beyaz yakalı sınıfın film evreninde yer almaması işçilerin üretim etkinliğinde aktif bir rol almasına neden olmuştur. Bu açıdan bakıldığında işçilerin yalnızca üretim araçlarına sahip olmamaktan kaynaklanan bir yabancılaşmaya maruz kaldığı üretim etkinliğinde ise aktif bir rol aldığı söylenebilir. Filmde ortaya konan bu durum endüstri 1.0 çağındaki iş bölümünü yansıtmaktadır. Bu çağda beyaz yakalı sınıfın henüz var olmaması üretimin bütün aşamalarında işçilerin rol almasına sebebiyet vermiştir.

Kamera, diğer sekansta yeniden maden işletmesinin içindedir. Lantier burada duvara asılmış bir panoyu diğer işçilere okumaya başlar.[95] Panoda payandalara gereken önem verilmediği için işçilerin çalışma şartlarının daha zorlaştırıldığı bilgisi yer almaktadır. Bu durumun yanı sıra kömür arabalarından alınan ücretler düşürülmüştür. Maheu, bunun kabul edilemez bir durum olduğunu söyler ve diğer işçilerde ona destek verir. Ardından Maheu ve Lantier ücretlerini almak için yazıhane giderler. Maheu ücretini aldıktan sonra paranın neden eksik olduğunu sorar. Görevli, cezalar sonucunda ücretinin düştüğünü ve bu kadar alabileceğini söyler. Filmde yer alan bu anekdot, tarihsel gerçeklikle uyum içerisindedir. Engels, madende çalışan proletaryanın maruz kaldığı cezaları şu biçimde açıklar:

> "Kömür ağırlık ölçüsüyle satılıyor, ama işçinin ücreti, genelde tekne hesabıyla ödeniyor; ve tekne tıka basa dolu değilse bir kuruş alamıyor, fazla doldurulmuşsa ek ücret ödenmiyor. Teknede belli bir ölçünün üstünde kül varsa, bu madenciden çok kömür damarının eseri olduğu halde, yalnızca tüm ücretini yitirmekle kalmıyor, ayrıca bir de ceza kesiliyor" (2007: 294).

Engels'e göre proletarya eksik ücret alacağını çoğu zaman bilmez bunu ancak maaşını aldığı gün öğrenir (2007: 218).

[95]Bu planda işçilerin hemen hemen hepsi Lantier dinlemekle yetinir. Yönetmen burada işçilerin çoğunun okuma, yazmasının olmadığını göstermeye çabalar.

Resim 3.9. Maheu eksik maaş alır

Filmde işçi sınıfının yemek yediği yerler madenin içiyle sınırlıdır. Ayrıca işçiler yalnızca kısa zaman aralıklarıyla düşük kalorili ekmekleri tüketir. Sermayenin genişleme çabası, işçinin kendine ait zamanın tamamını tüketir. Marx çalışma ve sermaye arasındaki ilişkiyi şu biçimde yapı sökümüne uğratır:

> Sermaye "İnsan bedenin büyümesi, serpilip gelişmesi ve sağlığının devamı için gerekli olan zamanı gasp eder. Temiz hava ile güneş ışığının tüketimi için gerekli olan zamanı bile çalar. Yemek zamanına el koyarak, elinden geldiğince onu da üretim sürecine katar, böylece, ocağa kömür atılır, makineye yağ verilir gibi, işçiye de üretim aracıymış gibi, yiyecek verilir. Bedensel gücün yerine gelmesi, derlenip toplanması, tazelenmesi için gerekli sağlıklı uyku süresi, tamamen tükenmiş bir organizmanın şöyle böyle canlanması için kaçınılmaz birkaç saatlik uyuklamaya indirgenmiştir. İşgününün sınırlarını belirleyen, emek-gücünün günlük mümkün olan en üst düzeyde harcanması ile belirlenir. Emek-gücünün ömrünün uzunluğu sermayeye vız gelir. Onu ilgilendiren tek şey, bir işgünü boyunca akışı sağlanabilecek azami emek-gücüdür" (2003: 236).

Resim 3.10. Lantier ve Catherine madenin içinde yemek yer

Freyer'e göre endüstriyel devrimin ilk yıllarında "bugünkü anlamıyla bir toplumsal siyaset henüz yoktu, iş zamanlarının, iş koşullarının düzenlenmesi, işletmelerde sağlık koruma işleri, hele ücret düzenlenmesi hiç yoktu" (2018: 54). Freyer'in belirttiği eksiklikler silsilesinin yerini burjuvazinin ucu açık kuralları ve

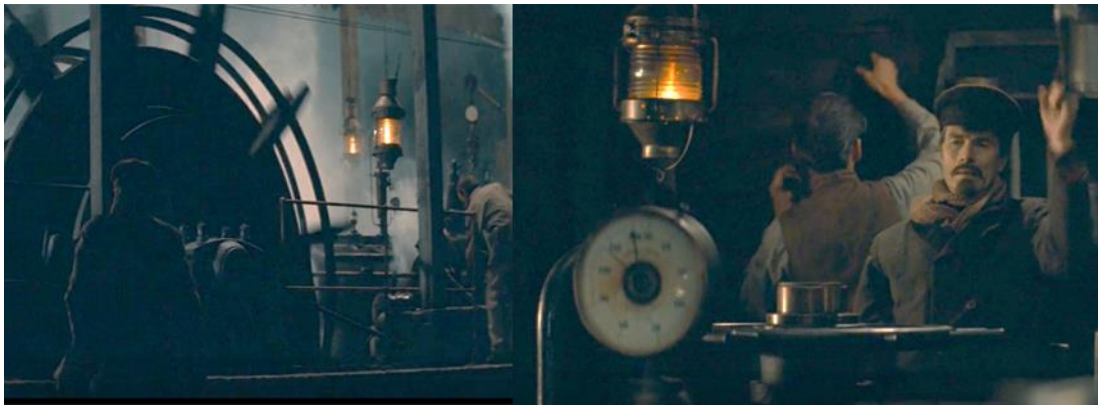
kaideleri doldurur. Bu yüzden proleter sınıf her iş kolunda ayrı ayrı sömürü düzeyleriyle karşı karşıya kalır.

İşçi sınıfı, film içerisinde sürekli şekilde yaşam ve ölüm arasındaki ince bir çizgide çalışmak zorunda kalır. Bu çalışma koşulları proletaryanın sınıf bilincini geliştirmede oldukça etkili bir rol oynar. İşçi sınıfının bilincini geliştiren bir diğer unsur ise burjuva sınıfıyla olan yaşam farklılığıdır.

3.1.2. Teknik İlerleme ve Üretim Araçları

Endüstri 1.0 şartlarındaki üretim araçları gelişkin olmadığı için üretim faaliyetleri büyük bir oranda yük hayvanları ve insanlarla, başka bir deyişle canlı emeğe dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. 18. yüzyılın sonlarında icat edilen çıkrık makinesi ve yün eğirme makinesi gibi teknik iş aletleri de bu durumu ortadan kaldırmamıştır. Bu ilk makineler mühendisler veya bilim insanları tarafından değil basit zanaatçılar tarafından üretilmiştir.[96] Freyer, buhar makinesini iş aletlerine göre çok gelişkin bir makine olarak yorumlar. Ona göre bu makine tabiat güçlerinin yerine geçmeye ve ilk defa canlı emeğin yerini almaya başlamıştır (2018: 18). Ancak bu başlangıç canlı emeği tamamen ortadan kaldırmamıştır. Dolayısıyla buhar makinesinin ortaya çıktığı ve geliştiği zamanda canlı emeğin de yaygın olarak kullanıldığı söylenebilir. Film evreninde de buhar makinesi ve canlı emek aynı mekânın içinde sunulur. Burada işçiler, buhar makineleri, yük hayvanlarını kullanarak üretimi gerçekleştirir. Aynı zamanda üretim araçlarının, üretimi ve iş bölümünü şekillendirdiği de görülmektedir. Film içerisindeki bütün üretim ve iş bölümü buhar makinesinin özelliği doğrultusunda şekillenmeye başlamıştır. Örneğin Souvarine (Laurent Terzieff) karakteri Montsou madeninde çalışan bir makinisttir ve buhar makinelerini kontrol eder.

[96]Dobb, bu tip makineleri tahtadan üretilmiş basit el ve iş makineleri olarak değerlendirir (1992: 265).

Resim 3.11. Buhar makinesi ve makinist Souvarine

Film içerisinde proletarya ve burjuvazi, üretim araçlarına karşı farklı tepkiler verir. Burjuvazi için üretim araçlarının gelişmesi artıdeğerin artışı olarak algılandığı için onlar her fırsatta bu araçları geliştirmeye çalışır. Burjuvazinin her fırsatta üretim araçlarına yatırım yapması işçilere yöneltilmiş bir tehdittir. Çünkü makineler işçi sayısını azaltır ve işçilerle rekabete girer. Bu yüzden işçiler makineye karşı büyük bir antipati besler. Bu açıdan bakıldığında proletaryanın ve burjuvazinin anlaşmazlık yaşadığı olguların başında tekniğin, teknolojinin ve makinenin geldiğini söylemek mümkündür.

3.1.3. Proletaryanın ve Burjuvazinin Yaşam Şartları

Maheude, sabah erken saatlerde maden ocağı sahiplerinin başka bir deyişle burjuva sınıfından bir ailenin evine gitmek ve onlardan yardım istemek için çocuklarıyla (Alzire, Lénore) yola koyulur. O dakikada proletaryanın konakladığı evlerin genel görünümü ortaya çıkar. Evlerin bulunduğu sokak diğer işçi ailelerinin de yerleşim merkezidir. Bu merkezde ev giderleri sokağa akmaktadır, yerler çamur içerisindedir, evlerin duvarları boyasız ve bakımsızdır, çevre pis bir görünüme sahiptir.[97] Hobsbawm'a göre işçilerin yaşadığı semtler "sokakların temizlenmesi, içme suyu temini, sağlık önlemleri gibi kent yaşamının en temel hizmetleri[nden]" mahrumdur (2003a: 179). Engels'e göre "insanlar bütün pisliği ve çöpü, tüm kirli suyu çoğu zaman iğrenç lağımı ve dışkıyı, başka türlü kurtulamadıkları için sokağın ortasına atıvermek zorunda kalmışlardır" (2007: 132). Bütün bunların yanı sıra işçilerin yaşadığı konutlar, madenleri işleten burjuvaziye aittir. Hobsbawm'a göre bu

[97]Freyer'e göre bu alanlarda ilk önce köylüler ikamet etmiştir ancak endüstrileşmeyle birlikte fabrikaların ve madenlerin kurulmasıyla köy yerleşimi, yerini proletaryanın konutlarına bırakmıştır (2018: 47).

uygulama ilk işçi yerleşimlerinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Ona göre burjuvazi bu sayede işçiye verdiği parayı yine işçiden geri alabilmiştir (2003a: 183).

Resim 3.12. İşçi evleri

Bu sahneden sonra Maheude maden işletmesine sahip bir burjuva ailenin köşküne gider. Maheude, burjuva mülkiyetinin sınırlarından içeriye girdiği anda karşısına bir kır köşkü ve av köpekleri çıkar. Hobsbawm'a göre maden işletmesine sahip bir burjuva, avla ilgili hobileri, birkaç tane yarış atı ve bir kır köşkü olmadan düşünülemez. Eğer bir burjuva bunlara sahip değilse diğerleri tarafından başarısız sayılır (2003c: 205). Hobsbawm'ın ortaya koydu tarihsel gerçeklik filmde de olduğu gibi yansıtılmıştır. Kamera köşkün içine girer girmez burjuva evine dair birçok ayrıntı da göze çarpmaya başlar. Hobsbawm bu ayrıntıları şu biçimde vurgular:

> "Tıkışıklık ve gizlenme… çoğu zaman perdelerle, minderlerle, giysilerle, duvar kağıtlarıyla gizlenmiş ve ne türden olursa olsun her zaman ince ince işlenmiş bir nesneler yığını. Yaldızsız, işlemesiz, nakışsız, hatta kadife kaplamasız hiçbir resim, yüz geçirilmemiş ya da üstü örtülmemiş hiçbir koltuk, püskülsüz hiçbir kumaş, cilalanmamış hiçbir ahşap, giydirilmemiş hiçbir yüzey yoktur" (2003b: 252).

Resim 3.13. Burjuva sınıfının köşkü, atı, av köpekleri, giyim tarzı, eşyaları, sofra düzeni

Hobsbawm'ın belirttiği unsurlardan film içerisindeki burjuva tipolojisinin sanayi çağının burjuvası olduğu anlaşılır. Erken burjuvazinin kendi hayatına uygulamaya çalıştığı püriten ahlak anlayışı geç burjuvada bulunmamaktadır. O hayatının her yerinde şatafata, gösterişçi tüketime önem verir.[98] Mumford'a göre bu burjuva tipolojisinde "Güçlü, pahalı bir yaşam ideali kutsal ya da insancıl bir yaşam idealinin yerine geçti. Hristiyan kozmosunun düzeninde Öbür Dünya'ya ertelenmiş olan Cennet'in tadına artık hemen şimdi, burada varılabildi" (2017: 107). Yine Mumford'a göre burjuva yaşam tarzındaki bütün bu ayrıntılara ek olarak ayna

[98]Geç burjuvayla erken burjuva arasındaki ortak olan nokta iş yerinde tutumluluktur.

fetişizmi mevcuttur. Ona göre "ayna burjuva evlerinde bir odandan bir diğerine yayılmıştır. Öz-bilinç, kişinin kendisi üzerine düşünmesi ve aynayla konuşma bu yeni nesnenin kendisiyle birlikte gelişmiştir" (2017: 107). Hobsbawm'a göre burjuvazinin şatafatı sözde bir gösteriş biçimi değildir. Ona göre bir burjuvanın sahip olduğu metalar, koleksiyonlar, çalıştırdığı hizmetçiler ve işçilerdeki fazlalık onun göğsünü kabartır. Ayrıca burjuva sahip olduğu bütün varlığı diğer insanların "gözüne sokmaktan" da kaçınmaz (2003c: 186).

Resim 3.14. Burjuvazi ve ayna fetişizmi

Maheude, Gregoire ailesinin evine girer. Evin içerisinde Léon Grégoire (Pierre Lafont), Madame Grégoire (Annick Alane), Cécile Grégoire ve onların akrabası Victor Deneulin (Bernard Fresson) vardır.[99] Cecile, Maheude ve çocuklarını gördüğünde onlara acır ve bir parça çörekle biraz elbise verir. Ardından *"zavallı çocuklar bu soğukta üşüdüler mi?"* sorusunu yöneltir. Madame Grégoire, Maheude'e *"iki çocuğunuz mu var?"* diye sorar. Maheude *"hayır efendim, yedi tane"* diye cevap verir. Odadaki herkes çocukların sayısının bu kadar fazla olmasına biraz hayretle birazda küçümser bir şekilde tepki verir. İşçilerin bu kadar fazla çocuğa sahip olmasının iki nedeni vardır. Hobsbawm'a bunlardan ilkini şu şekilde açıklar: "Aslında seks en yoğun ve ucuz eğlence biçimi olduğu için ('Napolilerin söylediği gibi yatak yoksulun operasıdır')" işçiler ve fakir insanlar her fırsatta bu edimi sergiler (2002: 290). İkinci nedense işçi ailelerinin fazla çocuk yapmayı eve daha

[99]Victor ve Léon'un aralarında geçen diyaloglardan farklı maden ocaklarına sahip oldukları ve yakın ilişkilerde bulundukları anlaşılır.

fazla gelir getirecek bir yol olarak görmesidir. Hobsbawm'a göre "ailenin geçimini sağlayan yetişkin erkeklerin büyük çoğunluğunun eve yeterli para getiremedikleri açık olduğundan, kadın ve çocukların ücretli bir işte çalışması aile bütçesi açısından çoğu zaman son derece önemliydi" (2003c: 218). Hobsbawm'ın ortaya koyduğu bu gerçeklik film içerisindeki birçok yerde oldukça belirgin bir şekilde gözlenmektedir. Maheude, bir sahnede Maheu'yla evlenmesine rağmen madende kazandığı parayı ailesine verdiğini belirtir ve Catherine'den de bu şekilde davranmasını talep eder. Ayrıca Maheu ve Maheude, Zacharie'nin evlenmesi söz konusu olduğunda eve gelen gelirde bir azalma yaşanacağı için büyük bir endişe duyar.

Resim 3.15. Maheu ve Maheude çocukların evden ayrılmasından endişe duyar

Maheude daha sonrasında ailesinin geçimini sağlayamadığını bu yüzden paraya ihtiyacının olduğunu söyler. Léon bu söze karşılık olarak, işçilere para vermek gibi bir alışkanlıklarının olmadığını, geçinmek için daha az içki içmeleri ve daha fazla tutumlu olmaları gerektiğini söyler. Maheude bu tavsiyeler üzerine büyük bir utanç içerisinde evden dışarı çıkar. Sennett'e göre moderniteden önceki toplumlarda; şan, şeref, zenginlik ve yoksulluk gibi durumlar kişilerin kendisiyle ilişkilendirilmez önceki nesillerden miras alınan bir hal olarak görülür. Bu yüzden insanlar kendi sınıfsal konumlarından utanç duymaz. Modern endüstri toplumundaysa bu durumun zıttı söz konusudur. Bu çağda başarı ya da başarısızlık

olarak görülen her şey bireylerin kendisiyle ilişkilendirilmiş ve utancın konusu olmuştur (2011: 55). Sennett, utancın sadece bir durum olmakla da sınırlı kalmadığını aynı zamanda fiziksel tahakkümün yerini aldığını söyler. Ona göre işveren sınıf, işçileri disipline etmek ve "öz-değer" duygularını yok etmek için utancı oldukça maharetli bir şekilde kullanır (2011: 101). Engels ise burjuvazinin yaptığı hayırseverliği aşağılamanın bir aracı olarak görür:

> "Önce proleterlerin kanını emiyorsunuz sonra onlara kendinizi rahatlatırcasına, ikiyüzlü bir insanseverlik göstererek sanki hizmet etmiş oluyorsunuz; yağmaladığınız mağdurlara, zaten onların olan şeyin yüzde birini geri vererek kendinizi dünyanın önünde kudretli iyilikseverler gibi gösteriyorsunuz. Sadaka, alandan çok vereni aşağılar; ayaklar altında ezileni daha da toza toprağa bulayan sadaka; aşağılananın, paryanın, toplumun dışına atılanın, önce kendisine kalmış son şeyi insanlığını da teslim etmesini isteyen sadaka; sizin merhametiniz bir zekât şeklinde onun alnına aşağılanmanın damgasını vurmadan önce onun merhamet dilemesini isteyen sadaka, alandan çok vereni aşağılar" (2007: 322).

Resim 3.16. Cecile çocuklara çörek verir

Resim 3.17. Maheude'nin utancı

Maheude, burjuva aileden beklediğini bulamadığı için yerleşim yerinin yakınındaki bir bakkala gider. Bakkal sahibi Maigrat'a (Gérard Croce)[100] parasının olmadığını ancak iki ekmek almak istediğini söyler. Maigrat cevap olarak ekmek veremeyeceğini söyler. Maheude'nin ısrarları üzerine Maigrat *"kızın Catherine'i bana gönder onunla anlaşırız"* cevabını verir. İlerideki sahnelerde Maheude'un biraz ekmek ve et alabilmek için Maigrat'la birlikte olduğu anlaşılır. Film içerisinde pek çok kadın geçinemediği için Maigrat'la birlikte olur. Engels'e göre bu çağdaki çalışma şartlarındaki problemler ve geçim sıkıntısı, öylesine büyüktür ki birçok kadın fahişelik yapmayı ve başkalarıyla birlikte olmayı fabrikalarda çalışmaya tercih eder (2007: 218).

Film içerisinde proletaryanın hep birlikte ve mutlu olduğu tek an panayır (veya karnaval) zamanıdır. Hobsbawm'a göre proleter sınıf "gezgin eğlendiricilerin"

[100]Maigrat küçük burjuva olarak değerlendirmek mümkündür.

bulunduğu panayırlarda toplanarak erotik duyguları ortaya çıkarır, rahatlar ve dinlenir. Proleter sınıfın üyeleri bu alanlarda dans ederek, gezgincilerin getirdikleri belirli oyunları oynayarak ve içki içerek çalışmaktan harap olmuş zihinlerini ve bedenlerini biraz olsun rahatlatabilirler (2003a: 240-241). Proletarya hayattan zevk aldığı şeylerin hepsini panayırlara doldurur ve işi hatırlatacak her türlü detayı bu alanların dışına çıkartır. Proletaryanın bunu yapmasındaki asıl amaç çalışma evreninden koparmaktır. Lefebvre, bu kopuşu şu biçimde nitelendirir: "Talep edilen kopuşu, şiddetli gürültü ve müzik sağlar. Orada, mütevazı ve hareketli, olağandışı ve bayağı bir mikrokozmosa girilir. Görünüşte pek az masrafla. Bu mikro-kozmostan tek dışlanan, çalışmayı hatırlatan şeylerdir. Orada bilgi, erotizm, yolculuklar, inanılmaz şeyler, yarışlar, spor vb. bulunur" (2019a: 47). Hobsbawm ve Lefebvre'nin yer verdiği ayrıntılar filmde oldukça benzer bir şekilde ortaya konmaktadır. Panayır sekansında bütün işçiler son derece mutludur. Yemekler yenir, çeşitli oyunlar oynanır, müzik dinlenir, dans edilir ve bütün bunların yanı sıra sınıfsal bütünlüğü ortaya çıkartan evliliklerinde temelleri burada atılır. Zacharie ve Catherine'nin başka işçilerle evlenecekleri bu panayırlar sırasında öğrenilir. Bu açıdan bakıldığında panayırların işçi sınıfının kendi sınıfsal devamlılıklarını sağlamalarını noktasında oldukça önemli olduğu söylenebilir.

Resim 3.18. Panayır ve sokak eğlenceleri

Resim 3.19. Panayır ve çalgıcılar

Resim 3.20. Panayır ve alkol tüketimi

Resim 3.21. Panayır ve evlilik

Film içerisine konumlandırılan "aynı sınıfın insanları birbirleriyle evlenir" teması sadece işçilerle sınırlı değildir. Bu tema, burjuva sınıfında da belirgin olarak göze çarpar. Ancak burjuva sınıfının tanışma ve karşılaşma mekanları, işçi sınıfından bir hayli farklıdır. Film içerisinde burjuva sınıfının mekânı köşk olarak gösterilir. Gregoire ailesinin kızı Cecile, Philippe'nin yeğeni Paul'la bu köşk içerisinde, bir akşam yemeğinde karşılaşır ve çift daha sonra yine burada evlenir. Bu açıdan bakıldığında maden ocağına sahip bir ailenin, yine aynı özelliklere sahip başka bir aileyle birleşmesi burjuvazinin toplumsal statükosunu devam ettirmesi açısından oldukça önemlidir.

Resim3.22. Paul ve Cecile köşk içinde evlenir

Film içerisinde proletaryanın ve burjuvazinin, alışkanlıkları, mekanları, davranışları birbirinden son derece farklıdır. Bu farklılıklar yeme içme alışkanlıklarında da görülür. İşçilerin günlük beslenmesinde; ekmek, kahve, su, şeker ve bira oldukça büyük bir önem taşır bu yüzden onlar bedenlerinin ihtiyacı olan yeterli tüketimi gerçekleştiremez. Burjuva sınıfında bu durumun tersi söz konusudur. Onların menüsü daima oldukça lüks sayılabilecek şeylerle (keklik, karides, şampanya vb.) doludur. Bu durumun yanı sıra işçi sınıfı yiyecekleri tüketirken hiçbir ritüelle bağlı kalmaz ancak burjuvazide tüketimin kendisi bile hiyerarşiktir önce ara sıcaklar sonra ana yemekler vs. gelir.

Resim 3.23. Burjuvazinin menüsü

Resim 3.24. İşçinin menüsü

Bütün bu şartlar üst üste konulduğunda burjuvazinin ve proletaryanın sınıfsal konumları giderek daha fazla belirginleşir. İşçiler hayatlarına asgari biyolojik sınırlarda devam etmemek için eyleme geçer. Bu açıdan bakıldığında işçilerin eylemleri bir örgütlenme neticesinde değil kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Bu yüzden film içerisinde güçlenen sınıfsal bilincin, eylemin, düşüncesinin, yaşam ve çalışma şartlarından ortaya çıktığını ve evrimsel bir süreç izlediğini söylemek mümkündür.

3.1.4. Sınıf Bilincinin Oluşumu ve Sınıf Çatışması

Germinal filminde işçi sınıfının bilinciyle ilgili belirgin üç düzey vardır. İşçilerden en bilinçli olanları Rasseneur (Jean-Pierre Bisson) ve Souvarine'dir. Souvarine söylemlerinin hepsinde işçileri eleştirir ve onları reformist olarak görür. Souvarine göre problem işçilerin yeterince ücret alıp almamaları değildir, problemin asıl merkezi kapitalist sistemin kendisidir. Kapitalizm yok olmadan işçilerin durumunda herhangi bir değişim olmayacaktır. Bu açıdan bakıldığında Souvarine çağın şartlarını yansıtan devrimci bilince sahip işçileri temsil etmektedir. Souvarine, diğer işçilerden daha bilinçli olmasına rağmen tarihin öznesi olma veya üretim araçlarını ele geçirmeye yönelik hiçbir eğilimi yoktur. O büsbütün çağın Fransa'sındaki anarşist Proudhon'cu geleneği yansıtmaktadır. Bu yüzden *Germinal* filmi içerisinde yansıtılan Souvarine Marksist kuramlarla uyum içerisinde devrimci bilince sahip bir işçi değildir. Souvarine bilinci devrimsel ve yukarıdan inmeci bir bilinçtir bu yüzden film içerisindeki karakter gelişimi oldukça azdır. Rasseneur ise film içerisinde sürekli olarak işçilerin uluslararası iş birliğine gitmesi gerektiğini savunarak Londra'daki işçi yapılanmasına atıfta bulunur. Rasseneur fikirleri Ortodoks Marksizm'le uyum içerisindedir. Ona göre işçi sınıfının kurtuluşu ancak evrensel bir şekilde gerçekleşebilir. Bu durumun yanı sıra Chaval (Jean-Roger Milo), Catherine, grev kırıcı işçiler ve filmin son sahnesinde Belçika'dan gelen işçi grubu sınıfsal bilinç düzeyi en düşük işçilerdir. Çünkü bu işler çalışma ideolojisine çabucak kendilerini kaptırır ve grev kırıcılık yaparak diğer bilinç düzeyindeki işçilerin eylemlerini sekteye uğratır. Lantier ve Maheu'nun başını çektiği işçi sınıfının bilinci ise film içerisinde evrimsel bir süreç izler. Bu işçilerin filmin ilk başında sınıfsal bilinç düzeyi düşüktür yaşadıkları hadiseler bilinç düzeylerini olgunlaştırır. Bu işçi sınıfını Marx'ın "İnsanların bilinçlilikleri varoluşlarını belirlemez, tersine, toplumsal varoluşları bilinçliliklerini belirler" sözü oldukça iyi anlatmaktadır (Marx'tan aktaran Huberman, 2009: 249). Bu açıdan bakıldığında bu iki karakterin filmin ilk başlarında daha reformist olduğu ancak yaşanılan hadiseler neticesinde devrimci bir bilinç kazandığı söylenebilir. Bütün bu veriler ışığında Souvarine, Rasseneur, Lantier, Maheu ve diğer Montsou işçilerin kapitalizme karşı devrimci bir bakışa sahip olduğu ancak yöntemlerinin birbirinden oldukça farklı olduğu söylenebilir.[101]

[101]Ayrıca bu işçiler Scottun belirttiği üçüncü dereceden eylemler ortaya koyarlar.

İşçi sınıfının bilincinin oluşumu ilk olarak bir handa başlar. Film boyunca handa geçen diyaloglar bu bilincin oluşumunda oldukça etkili bir rol oynar. Hobsbawm'a göre hanlar işçi sınıfının eyleme geçme noktalarıdır. Han sahipleriyse bu eylemleri cesaretlendirme noktasında oldukça önemli bir yer tutar (2002: 156).[102] Yine Hobsbawm hanların işçi sınıfı için önemini şu biçimde vurgular. "İşçiler birbiriyle yalnızca işliklerde değil, yollarda, işin ve yardımın törensel bir tarzda arandığı ve bulunduğu misafirhane olarak işlev gören hanlarda da karşılaşıyorlardı. Mesleğin sorunlarını, günün haberlerini tartışmaya ve genel anlamda bilgi alışverişini sağlamaya yarayan pek çok olanak vardı" (2002: 41). Lantier ve Maheu madenden çıkar çıkmaz işçilerin kamusal alanı olan alkollü bir hana gider. Hanın sahibi eskiden maden işçisi olan Rasseneur'dur. Maheu madende payandayla ilgili yaşadığı problemleri anlatır. Rasseneur de Lantier'a ve Maheu'ye çevrede yaşanan olaylarla ilgili malumat verir. İşçi sınıfının direnişinin temelleri bu konuşma sırasında atılır.

[102]Hobsbawm'a göre bu hanlara sadece yetişkin erkekler girebilir (2002: 51).

Resim 3.24. İşçilerin buluşma yeri han Resim 3.25. Rasseneur ve Maheu birbirine malumat verir

Han içerisindeki bir başka sekansta Souvarine, Lantier ve Rasseneur arasında işçi eylemleri üzerine bir dizi konuşma geçer.

> Rasseneur: *"Londra'da oluşturulan Uluslararası İşçi Örgütü iyi gidiyormuş. Üyeleri giderek artıyormuş. Dünya işçileri ilk defa korkmadan ve eşit koşullarda patronları ile savaşabilecekler."*
>
> Souvarine: *"Saçmalık sizin o Karl Marx hala doğa güçlerinin evrimine inanıyor. Sanki patronlarla konuşursanız maaşınızı artırırlarmış gibi. Yeryüzü yangınla temizlenmeli her şeyi kökünden yıkmalı. Bu çürümüş dünyada hiçbir şey kalmazsa, belki o zaman her şey yeniden yeşerebilir."*
>
> Lantier: "*O kadar uzun boylu değil. İşçi tek başına bir hiçtir birleşince bir güç oluşturur. Biz de Montsou'da bir şube oluşturmalıyız. Bu payanda işi kötü sonlanacak. İşletme karar değiştirmezse birlik olup greve gitmeliyiz. Mutlaka*

örgütlenmeliyiz. İleriye dönük bir yardım sandığı direnişimize destek olacaktır. Ne kadar paramız olursa, dayanma gücümüz artar."

Rasseneur: "*Üyelik ödentileri tatsız. Federasyon için ayda elli kuruş bölge sendikasına iki frank çok. Bu parayı vermezler. Adalet istediğimizi düzgün bir dille anlatmamız gerek. Daha adil bir dünya için örgütlenmeliyiz. Birlik olmak bu yüzden önemli."*

Souvarine: "*Kapitalist bir dünyada maaşların artması bir hayaldir. İşçilerin yalnızca kuru ekmeğe ve çocuk yapmaya hakkı var. Bu boş midelerin üzerine kurulmuş bir yasadır. Açlık ve sefalet zindanlarında bir ömür mahkûmiyet. Hepsini yıkmak gerek. Evet. Kargaşa. Başka bir şey değil. Toprak kanla yıkanıp yangınla arınmalı. Görürsünüz."*

Lantier: "*Asla kan dökülmemeli."*

Resim 3.26. Souvarine, Rasseneur ve Lantier'in tartışması

Film dönem atmosferini oldukça etkili bir şekilde yansıtmaktadır. Souvarine Proudhoncu bir anarşisttir bu yüzden bütün yapıların hepsinin yıkılması gerektiğini savunur. Bu anlayış biçiminde şiddet meşrudur. Bütün yapılar şiddetle yıkılmalı ve yerine hiçbir iktidar biçimi gelmemelidir. Souvarine çözümün kapitalizmin içerisinden gerçekleşemeyeceğini savunur. Bu yüzden film evrenin de devrimci bilince sahip ilk kişinin bir anarşist olduğunu ve şiddet taraftarı olarak yansıtıldığını söylemek mümkündür. Rasseneur'da bu bilince sahiptir ancak o sendikal faaliyetlere geçilmesi gerektiğini dile getirir. Lantier ise ilk olarak müzakereci yolarla ilerlenmesi gerektiğini ve asla şiddet başvurulmaması gerektiğini savunur.

Bir diğer işçi toplantısı ise Maheude evinin avlusunda başlar. Lantier burada burjuvazinin eşitliğe ikna edilmesi gerektiğini ve bunun için işçilerin birlik olması gerektiğini söyler. Chaval, bu duruma karşı çıkarak değişimin sadece şiddetle çözülebileceğini savunur. Lantier ise yeniden barışçıl yollarla ilerlemeleri gerektiğini savunur. Uzun süre hep birlikte bir greve gittikleri zaman patronların zayıflayacağını ve anlaşma yoluna gireceğini düşünür. Bütün işçiler grev için hazırlık yapar. Lantier uzun grev günleri için diğer işçilerden aidat toplar. Bu paralar işçilerin grev zamanı harcaması için bir sandıkta tutulur.

Bir diğer toplantı yine Rasseneur'un hanında başlar burada bütün işçiler teker teker şikayetlerini dile getirir. İşçilerin ortak şikâyeti cezaların çok sık ve keyfi olarak uygulanmasıdır. Bütün işçiler yakın bir zaman sonra yaşadıkları problemlerin daha fazla artacağının farkındadır. Toplantı sırasında bu problemlerin çözümü için birçok farklı görüş ortaya atılır. Souvarine kapitalist sisteme yönelik eleştirilerine devam eder. Souvarine sistemin bir kriz içerisinde olduğunu, kömüre yönelik arzın azalmaya başladığını, fabrikaların kepenklerini indirmeye başladığını ve bu durumda patronlarında masrafları kısmak için işçilere baskı yapacağını söyler. Souvarine, kriz sürecinde patronların bazı işçileri işten atacağını diğerlerini ise daha düşük ücrete çalıştırmaya ikna edeceğini söyler. Souvarine, işçilerin grev için biriktirdikleri paralarında çok kısa süre içinde biteceğini savunur. Souvarine, burada çözümü kapitalizmin ortadan kaldırılmasıyla ilişkilendirir. Harvey'e göre kapitalizm daima belirsiz periyotlarla krize girer. Bu durumun ekolojik, siyasi, jeopolitik vb. birçok nedeni olabilir. Bu tür sebepler kapitalizmin genişleme hızını sekteye uğratır, genişleme hızı yavaşladığı zaman resesyonlar ortaya çıkar resesyonlar gelecek krizlerin habercisidir (2014: 201). Kapitalizmin alameti farikası krizdir. Kriz ve kapitalizm daima birbirlerini besler. Yine Harvey'e göre kapitalizmin ortaya çıkardığı krizlerden en çok zarar görenler altsınıftan insanlardır. Yönetici sınıf ise kriz şartlarında hayatına devam ettirebileceği kadar sermayesi olduğu için büyük problemlerle karşı karşıya kalmaz (2015: 162).

Ardından Rasseneur söze girer ve grevin hiçbir şeye fayda sağlamayacağını bu yüzden şimdilik patronlarla uzlaşma yoluna gidilmesi gerektiğini savunur. Ona göre işçiler henüz böylesi bir greve hazır değildir. Daha sonra Rasseneur, sandıkta toplanan paranın miktarını sorar, Lantier üç bin frank diye cevap verir. Rasseneur,

sandıkta toplanan rakamın grev için yeterli olmadığını ve eğer bu para biterse işçilerin eylemden çabucak vazgeçeceğini söyler. Bu yüzden grevin daha geç bir zamanda gerçekleşmesi gerektiği düşünür. Rasseneur, ayrıca işçilerin o zamana kadar daha iyi örgütleneceğini ve diğer uluslararası işçi örgütleriyle birlik olacağını varsayar. Rasseneur bundan sonraki süreçte devrimin gerçekleşeceği inancını taşır. Souvarine, bu sözler üzerine alaycı bir kahkaha atar ve sonrasında işçilerin hiçbir zaman enternasyonal bir biçimde birleşemeyeceğini söyler. Ayrıca gerçekleştirecekleri grevinde hiçbir çözüm getirmeyeceğini savunur. Ona göre bütün her şey yıkılmalıdır tek çıkar yol budur. Han içerisinde geçen bu tartışmalar 19. yüzyıl'daki işçi sınıfının haleti ruhiyesini yansıtmaktadır. Souvarine anarşi tarafında konumlanmaktadır, Rasseneur olaylara daha Marx'sist bir pencereden bakar ve devrimin diğer bütün işçilerin birleşmesi sonucunda gerçekleşeceğini savunur. Lantier ve Maheu ise eşitliğin uzlaşmacı bir şekilde elde edilmesi gerektiğini ve grevin bunu sağlayabileceğini düşünür.

Proletarya yaşanan hadiselerden sonra yavaş yavaş meydanlarda toplanmaya başlar. Lantier ve Maheu maden ocağında kendilerine dayatılan şartların kabul edilmez olduğunu vurgular. Lantier diğer işçilere greve gitmek isteyip istemediklerini sorar. Bütün işçiler ellerini kaldırıp greve katılmak istediklerini söyler.

Bu sekanstan sonra kamera maden işletmesinden sorumlu müdürün köşküne geçer. Philippe Hennebeau'un (Jacques Dacqmine) Montsou maden işletmesinden sorumludur. Philippe üretim araçlarına sahip bir burjuva olarak seyircinin karşısına çıkmaz. O da diğer bütün işçiler gibi maaşlı bir çalışandır ancak buna rağmen burjuvazinin diğer bütün özelliklerini taşır. Maden ocağında çalışan Dansaert (Fred Ulysse) müdüre ocaktaki işçilerin greve gittiğini haber verir. Bunun üzerine Philippe yeğeni Paula diğer madenlere gitmesini ve orada başka bir eylemin olup olmadığını öğrenmesini ister. Philippe böyle bir ihtimalden oldukça endişe duyar çünkü bu genel grev anlamına gelmektedir. Sorel, *Şiddet Üzerine Düşünceler* kitabında işçi bilinci ve genel grev arasında sık sık korelasyon kurar. Ona göre genel grev düşüncesi ne kadar güçlüyse işçilerin birbirleriyle olan dayanışması da o kadar güçlüdür. Ayrıca Sorel, genel grevi direniş gösteren işçilerin en güçlü tarafı olarak nitelendirmektedir (2002: 255). Daha sonraki sahnelerde diğer madendeki işçilerin böyle bir edim

sergilemediği ortaya çıkar. Film boyunca Voreux'da ortaya çıkan grevin, genel greve dönüşmediği görülmektedir. Bu yüzden Montsou'da çalışan işçilerin kendi sınıfsal konumunun farkında olduğunu, diğer işçilerin ise bu farkındalığa sahip olmadığını söylemek mümkündür.

Bu sahneden sonra Lantier, Maheu ve bir işçi heyeti, Philippe'nin köşküne gider. Maheu, burada söze başlayarak, çalışma şartlarının çok kötü olduğunu ve yeni gelen cezaların kabul edilemez olduğunu dile getirir. Maheu da payandaların iyi bir şekilde yapamamalarını düşük ücret almalarıyla ilişkilendirir. Maheu işe dönmeleri için çalışma şartlarının iyileştirilmesi gerektiğini ve şirketin kazançlarının işçilere yansıtılması gerektiğini söyler. Buna karşılık olarak Philippe şu sözleri sarf eder: *"Gerçek, sizin kışkırtılmalara kapılmış olmanızdır. İşçilerimizi yönlendiren ve en iyilerini bile doğru yoldan çıkaran bir salgın bu. Size ekmek yerine çörek sözü verildi. Efendi olma sırası sizde denildi. Sizi uluslararası denen o eşkıya sürüsü yönlendirdi. Tek istedikleri toplumu yıkmak."* Philippe bundan sonraki cümlelerinde ise işçilerin handa yaptığı toplantılara, Rasseneur'a ve sandıkta toplanan paralara atıf vererek: *"Sosyalist salgınından ocaklarımızı arındırın"* cümlesini kurar. Lantier söze girerek *"Bizim istediğimiz işletmenin koruyucu meleklikten vazgeçmesi ve bugüne dek el koyduğu hakkımızı vermesi. Hissedarların kârını kurtarmak için, işçilerin açlığa mahkûm edilmesi mi gerek? Ekmeğimize el uzatan bu insanlar kim? Kim ocaklara iniyor, kimin karnı aç? Kim çalışıyor? İşletme tasarruf yapmak istiyorsa, bunu işçilerin sırtından yapmasın."* Lantier sarf ettiği sözlerin benzeri endüstri 1.0 devrinde İngiliz bir işçi tarafından da dile getirilir:

> "İşçi, bütün zenginliğin kaynağıdır. Bütün bu yiyecekleri kim yetiştiriyor? Yarı aç yarı tok, yoksul emekçi. Bütün bu, hiç çalışmayan ve hiçbir şey üretmeyen zenginlerin sahip olduğu evleri, mağazaları, sarayları kim kuruyor? İşçi. İplikleri kim dokuyor, elbiseleri kim dikiyor? İplikçi ve dokumacı.' Ama 'çalışmayanlar zengin olur, tıksırıncaya kadar yer içerken, emekçiler hâlâ yoksul ve muhtaç durumdadır" (Hobsbawm, 2003a: 183).

Resim 3.27. Burjuvazi ve işçi sınıfı arasındaki tartışma

Bu diyaloğun ardından Philippe ve diğer işçilerin arasındaki diyalog basit bir anlaşmazlığın çok daha ötesine geçer. Philippe kendisinin de işçiler gibi ücretli olduğunu söyler.[103] Ayrıca Philippe bir işletmenin diğer işletmelerle rekabet edebilmesi ve ayakta kalabilmesi için maaşların belirli seviyede tutulması gerektiğini yoksa işletmenin iflas edeceğini vurgular. Ona göre sistemin kendisi problemlidir işletme bu durum için suçlanamaz. Marx'da Philippe'nin dile getirdiği bu durumu şu biçimde açıklar: "İşlerin bütününe bakılırsa, bütün bunlar gerçekten de tek tek kapitalistlerin, iyi ya da kötü niyetine bağlı şeyler değildir. Serbest rekabet, kapitalist üretimin içinde yatan yasaları, tek tek her kapitalist üzerinde güce sahip olan zorlayıcı dış yasalar olarak ortaya çıkarır" (2003: 240).

Kapitalistlerin artıdeğeri arttırmak için önünde iki yol vardır. Bunlardan ilki işçileri aynı ücrete daha fazla çalıştırmak ya da onların ücretlerini kısmaktır. Diğer yol ise üretim araçlarına yatırım yaparak zaman başına düşen üretimi arttırmaktır. Philippe burada ilk yolu tercih etmektedir. Philippe'nin bu yolu izlemesi işçi sınıfının daha kötü koşullarda çalışmasına hatta günlük asgari yiyeceğini bile karşılamayacak duruma düşmesine sebebiyet vereceğinden işçiler bu şartları kabul etmez.

[103]Lefebvre'ye göre "burjuvazinin gayet bariz bir üyesinin, 'Ben bir burjuvayım...' dediği asla işitilmemiştir. Tersine. Bu tür sorulara kapitalist içtenlikle, 'Ben çalışıyorum, ben bir emekçiyim!' diye cevap verir, ki bu da yanlış değildir; en azından tamamen yanlış değildir" (2019c: 121).

Resim 3.28. İşçiler eyleme geçmek için meydanlarda toplanır

Grev bir ay sürer fakat Montsou'da çalışan işçiler grevden hiçbir kazanç elde edemez. Bu yüzden bütün hepsi gece karanlığında ormanlık alanda toplanarak ne yapacaklarını düşünür. Montsoulu işçiler grevin başarısız olmasını başka madenlerin çalışmaya devam etmesine ve diğer işçilerin grev kırıcılık yapmasına bağlar. Montsoulu işçiler, diğer işçileri de kendi safına çekmek hatta onları zorlamak ister. Bu yüzden çalışır durumdaki madenleri işgal etmeye karar verirler. O sırada Jean Bart işletmesinde çalışan Chaval'de oradadır. Chaval, bu işçi grubunu desteklediğini üstelik ertesi gün kendi madenine gidip diğer işçilerle konuşacağını söyler.

Chaval, söylediğini yapar ve hemen Jean Bart madenine gider buradaki işçileri ikna etmeye çalışır ama bütün işçiler hatta Catherine bile çalışmak istediğini söyleyerek bu teklifi reddeder. Ardından sahneye Deneulin girer. Deneulin Jean Bart madenin sahibidir. Deneulin endüstri 1.0'dönemindeki burjuvayı en doğru yansıtan karakterdir. Çünkü o hem patron hem de üretim araçlarının sahibidir. Deneulin sahneye girdikten sonra Chaval ile arasında diyalog başlar. Chaval, Montsoulu işçiler gibi zam ister, Deneulin bunun mümkün olmadığını bunun yaparsa işletmenin batacağını söyler. Deneulin, Chavali fikrinden vazgeçirmek için odasına çeker ve ona makineleri yenilemek için büyük bir borç altına girdiğini bu yüzden kimseye zam veremeyeceğini ancak kendisini ustabaşı yapabileceğini söyler. Chaval ikna olur ve ertesi gün tekrar madene iner. Harari'ye göre seçkin sınıf, işçilerin ve diğer toplumsal kümelerin birbiriyle iş birliği yapmaması için oldukça büyük bir çaba sarf eder. Ona göre devrimin önündeki en büyük engellerden biri insanların birbiriyle aynı safta yer alamamasıdır (2021: 142-143).

Resim 3.29. İşçiler, Deneulin'den zam ister

Resim 3.30. Deneulin, Chavali ikna eder

Deneulin'in makineleri yenilediğini söylemesinin ardından, Montsoulu işçilerin Jean Bart'a gelip ludizm hareketine başlamaları filme özenle yerleştirilen ince bir detaydır. Ludizm hareketi endüstri 1.0 devrinde işçilerin sık sık başvurduğu bir eylem türüdür. Bu eylem biçimde işçilerin asıl amacı kendilerine rakip olan ve ücretlerin daha düşükte seyretmesine sebebiyet veren makineleri ortadan kaldırmaktır. Bu yüzden işçiler ilk olarak makinelere saldırır. Onlar makinelere saldırırken Lantier: *"Her şeyi kırın, her şeyi kırın"* diye bağırır. İşçilerin özellikle buharla çalışan makinelere saldırması endüstri 1.0 devrini oldukça berrak bir şekilde ortaya koyar. İşçiler ardından grev kırıcılık yapan diğer işçilere yönelir özellikle Chaval ve Catherine Montsoulu işçiler tarafından fena şekilde hırpalanır. İşçiler Jean Bart madenini harap ettikten sonra yürüyüşlerine devam eder. İşçiler bundan sonraki istikameti Mirou madenidir. İşçiler madene yürürken küçük ama etkili bir grup oluşturur kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve erkekler bu grubun içerisindedir. Harari'ye göre "Devrimler çoğu zaman büyük kitlelerle değil olayları ateşleyen küçük gruplarla başlar". Ona göre eğer bu kitle diğerleri de çevresine eklemlendirebilirse devrimin gerçekleşme olasılığı daha fazla artar (2021: 142-143).

Resim 3.31. Ludizm hareketi

İşçiler yürüyüşlerine devam ederken ufuk çizgisinde ince bir sıra oluşturur ve "ekmek, ekmek" sloganları atar. Bu görüntünün üzerinde bando marşına benzer bir müzik çalmaya başlar. İşçilerin yürüyüşleri sırasında Paul ve Philippe'nin eşi Madame Hennebeau (Anny Duperey) işçileri görür ve onlardan saklanmaya çalışır.

Philippe ise onları camdan izlemekle yetinir. Yönetmen, film içerisinde işçilerin sokakları ele geçirmesi ve burjuva mekanlarının önünde eşitlik naraları atması gibi sahnelere yer vererek 19. yüzyıl Avrupa'sının kısa bir özetini sunar. Endüstri 1.0 devrindeki ve endüstri 2.0'devrinin başlarındaki devrim anlayışı sokaktan devlet iktidarına uzanır. Film içerisindeki işçi sınıfının yaşam savaşı vermesi ve ayaklanarak sokaklara dökülmesi endüstri 1.0 atmosferindeki devrim anlayışı temsil eder.

Resim 3.32. İşçi eylemleri ve burjuvazinin kaçışı

Ancak işçilerin yürüyüşleri çok uzun sürmez. Jandarma bölgeye gelerek işçilerin hepsini dağıtır. Bu süreçten sonra devletin rolü giderek daha fazla belirginleşir. Filmde, 19. yüzyıldaki burjuva ve devlet yakınlaşması kolluk kuvvetleri üzerinden ortaya konur. Bu yakınlık Hobsbawm tarafından şu biçimde tarif edilir: "başı derde girdiğinde ya da bir şikâyeti olduğunda bir burjuva, klasik olarak valiyle, milletvekiliyle, bakanla, eski bir okul arkadaşıyla, bir yakını veya birlikte iş yaptığı birileriyle görüşmek yoluyla kişisel nüfuz kullanır ya da kullanılmasını isterdi" (2002: 266). Yine Hobsbawm'a göre burjuvazi, bu şekilde devletin içerisindeki çeşitli "baskı gruplarını" proletaryanın aleyhine olacak şekilde örgütleyebilmiştir (2002: 267). Hobsbawm'ın belirttiği tarihsel gerçeklik film sahneleriyle uyum

içerisindedir. Jandarmanın, eylemlerden sonra sokaklarda devriyeye başlaması, maden ocaklarında nöbet tutarak burjuvazinin mülkiyetini koruması bu uyumun en büyük göstergesidir.

Resim 3.33. Jandarma bölgeye intikal eder ve işçileri geri püskürtür

Kolluk kuvvetinin baskısına rağmen işçiler greve devam eder ancak her geçen gün yaşam şartları daha da kötüleşir. Geçimini sağlayacak parası kalmayan işçiler evinde ısınma ve beslenme ihtiyaçlarını karşılayamaz. Kışın gelmesi durumu daha da kötüleştirir ve birçok hastalık ortaya çıkar. Bu hastalıklardan birine yakalanan Alzire, hayatını kaybeder. İşçiler yaşam mücadelesi verirken aynı zamanda güçlerini de kaybetmeye başlar. Nitekim Montsoulu işçilerin sınıf bilinci giderek zayıflamaya başlar. Bundan sonraki süreçte işçiler arasında ayrılıklar baş gösterir. Hatta eylemler de öncü rol üstlenen Lantier ve Maheu bile grevden vazgeçip tekrar madene dönmeyi savunur. Maheude ise buna karşı çıkarak grevden asla vazgeçilmemesi gerektiğini vurgular. Chaval ve Catherine ise Jean Bart'ta yeniden açılan madende çoktan çalışmaya başlamıştır. Bu süreçte Belçikalı işçilerin, Montsoulu işçilerin yerini

alacağı ve maden ocağının yeniden çalışmaya başlayacağı haberi işçiler arasında yayılır. Montsoulu işçiler, bunu durdurmak için son kez maden ocağına doğru yürür. İşçiler karşılarında yine jandarmayı bulur. Maheu Jandarma subayına *"sizinle alışverişimiz yok, gidin"* der. Jandarma subayı maden ocağından ayrılmalarını yoksa zor kullanacağını söyler. Buna rağmen işçiler geri çekilmez ve jandarma birliğine doğru yürür. Jandarma birlikleri mevzileri sıklaştırır. Maheude elindeki bebeği göstererek *"haydi öldürün, öldürün bizi. Alçaklar takımı"* diye bağırır. Diğer işçi kadınlar *"kadınlara mı ateş açıyorsunuz"* diye bağırır. Maheu ise kendilerinin Rus vatandaşı olmadığını Fransız olduğunu vurgulayarak bize mi ateş edeceksiniz diyerek şeklinde sitemde bulunur. İşçiler bu sahnede sınıf çatışmasında önemli bir rol oynayan manevi ajitasyona başvurur. Engels, işçilerin ortaya koyduğu sınıf çatışması yöntemini şu biçimde yorumlar:

> İşçilerin amacı "Manevi etkiler aracılığıyla askerlerin direncini kırmaktı. Başarılı olunursa, askerler savaşmayı reddeder ya da komutanlar paniğe kapılır ve ayaklanma zafere ulaşır. Başarılı olunamazsa, askerlerin sayıca az olması durumunda bile, daha iyi silahların ve eğitimin, tek merkezden yönetimin, savaş kuvvetlerinin planlı kullanımının ve disiplinin sağladığı üstünlük kendisini gösterir… Askerlerin tarafında, ağır silahlar ve eksiksiz olarak donatılmış ve eğitilmiş istihdam birlikleri, yani isyancıların neredeyse her zaman tümüyle yoksun oldukları savaş araçları bulunur" (2016: 28).

İşçiler, jandarmayı manevi olarak etki altına alamaz ve yerden aldıkları kömürleri jandarmanın üzerine fırlatmaya başlar. Jandarma karşılık olarak işçilerin üzerine ateş açar ve başta Maheu olmak üzere birçok işçi hayatını kaybeder. Montsoulu işçilerin fiili olarak burjuva devletiyle çatışmaya girdiği sahne sınıfsal bilincin en yüksek olduğu andır. Bu sahne aynı zamanda filmin *climax*'sidir. Yönetmen, olay örgüsünü ve işçi sınıfının bilincini kasıtlı olarak birbiriyle örtüştürür. Bu sekanstan sonra hem filmin aksiyomu hem de işçi sınıfının bilinci düşüşe geçer.

Resim 3.34. Manevi etki ve sınış çatışması

Resim 3.35. Manevi etki ve sınış çatışması

İşçiler, ayaklanmanın bu safhasından sonra gücünü yitirmeye başlar ve sınıfsal bilinç, iş birliği, devrim gibi olgular zeminsiz kalır. Lantier ve Catherine artık grevin bir anlamı kalmadığını savunarak madenlerde yeniden çalışmaya başlayacaklarını

dile getirir. Ayrıca Lantier, grevi başlattığı için diğer işçiler tarafından dışlanır ve yaşanan her şeyin sorumlusu ilan edilir. İşçilerin sınıfsal çözülüşü Polanyi tarafından şu şekilde ele alınır:

> "Alçalmanın nedeni, çoğu kez varsayıldığı gibi ekonomik sömürü değil, mağdur tarafın kültürel çevresindeki çözülmedir. Doğal olarak, ekonomik süreç yıkım aracını oluşturabilir ve hemen hemen her zaman ekonomik zayıflık boyun eğmeye yol açar, ama yenilginin esas nedeni ekonomik değildir; bunun nedeni, yenilenin sosyal var oluşunu içeren kurumların aldığı ölümcül yarada yatar" (2021: 224).

Montsoulu işçiler, greve karşı bütün inancını kaybeder ve artık hiçbir isyan girişiminde bulunmaz ancak Souvarine her zaman teoride kalan şiddet düşüncesini fiiliyata geçirmeye karar verir. Souvarine madene birçok patlayıcı yerleştirerek havaya uçurur. Nitekim Zacharie, Catherine ve diğer birçok işçi hayatını kaybeder. Souvarine, şiddet düşüncesiyle burjuvazinin sabit sermayesine zarar vermeyi amaçlar ancak o diğer işçilerin bu patlamada hayatını kaybedeceğinin de farkındadır. Souvarine, bu duruma aldırış etmez çünkü o kendi işçi sınıfından nefret eder. O her fırsatta işçileri eleştirir ve onların aslında sistemi değiştirmek istemediğini sadece burjuva olmak için can attığını söyler.[104]

Bütün bu eylem biçimlerine rağmen sermaye kendini yeniden üretir, madenler yeniden çalışmaya başlar ve Belçikalı işçiler greve giden ve hayatını kaybeden işçilerin yerini alır, işçiler arasında en tutarlı olan Maheude dahi birçok işçi tekrar madene girmeye başlar.

Bütün bunlara rağmen film izleyiciyi umutsuzluğa sevk etmez. Lantier, Voreux kasabasından ayrılmadan önce son kez Montsou madenine gider ve buradaki birçok işçi onu saygıyla selamlar.

Son sahnede kamera, tan vaktinde Lantier'in uzun yürüyüşünü kaydeder. Bu sırada Lantier'in ruh halini ve düşüncelerini anlatan bir dış sesi duyulur:

> "Maheu, büyük bir devrim olacağını, her zaman söylerdi. Onun için gerçek adaletin, tecelli etmesi buydu. Örgütlenerek, sakince olayları gözlemleyerek sendikalar kurmak, ve gün gelip şartlar olgunlaşınca, binlerce tembelin karşısında milyonlarca işçinin gücü eline alması ve sonunda hakim olması demekti. Adalet bu demekti Şimdi nisan güneşi olanca görkemiyle dört bir yana ışık saçıyor, üretken toprağı ısıtıyordu. Her yerde tohumlar olgunlaşıyor, toprağı zenginleştiriyor, ışık ve ısıyla her yerde filizleniyor, fısıldayan seslerin altında öz sular taşıyor, tohumlar serpiliyor, verimli doğanın büyük bir öpüşüyle gelişiyor; daha sonra gittikçe toprağa yaklaşıyordu. Cana can katan o nisan sabahında, uçsuz bucaksız ovanın dört bir yanından derin bir uğultu yükseliyordu. İnsan bitiyordu topraktan, gelecek yüzyılda ürün vermek üzere yavaş yavaş filizlenen pek yakında yer küreyi sarsarak baş verecek olan kapkara bir insan ordusu boy atıyordu."

[104]Souvarine bu eleştirisiyle birlikte köle-efendi diyalektiğine de atıfta bulunmaktadır.

Öztürk, *Germinal* filminin son sahnesini, geleceğe doğru serpiştirilmiş "umut tohumları" olarak nitelendirir. Ona göre burada yer alan, iç ses, müzik, kamera açıları ve görüntünün kaydedildiği zaman aralığı, izleyiciyi geleceğe karşı ümitlendirir (2016: 152).

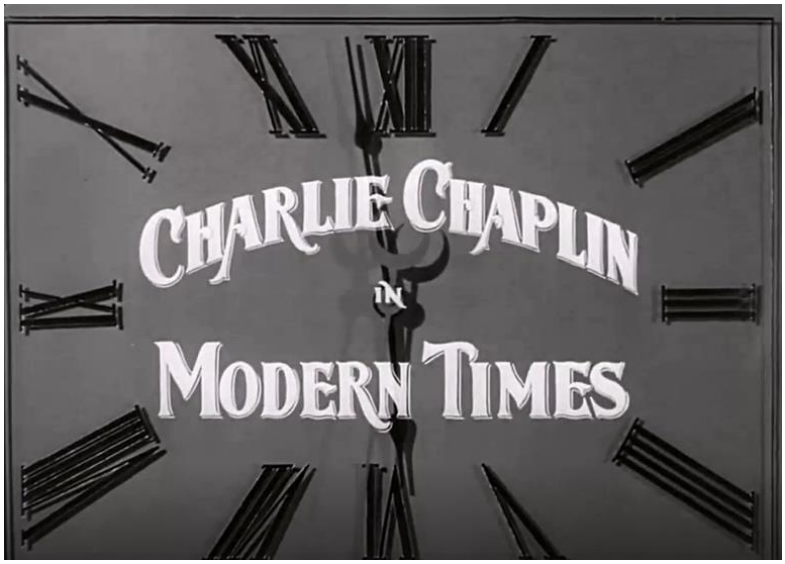
Film içerisindeki karakterlere biçilen roller, oluşturulan diyaloglar, seçilen mekânlar, kıyafet tasarımları, sınıfsal bilincin yükselişi ve düşüşü ancak yine de ortadan kaybolmayışı işçi sınıfının yenilişi ama yine de geleceğe doğru ümitle bakışı ve bunun gibi birçok detay endüstri 1.0'daki işçi sınıfının panoramasını ortaya koymaktadır. Bu açıdan bakıldığında *Germinal* filminin, endüstri 1.0'daki semiyosferi, sinema evrenine sığdırdığını söylemek mümkündür.

3.2. *Modern Zamanlar* (1936, Charles Chaplin)

3.2.1. Teknolojik Gelişim ve Fabrika Sistemi

Modern Zamanlar filmi, endüstri 2.0'daki işçi sınıfının durumunu konu almaktadır. Film bir saat sekansıyla başlar. Saat, zamanın müphemliğini, göreceliliğini ve değişkenliğini ortadan kaldıran araçsal ölçü birimidir. Başka bir deyişle saat, zamanın dilimlenmesinin somut bir yansımasıdır. *Homo sapiens*, tarih boyunca daima zamanı ölçü birimi haline getirmek ve onu araçsal olarak kullanabilmek için çabalamıştır. Bu çaba neticesinde insanlık sırasıyla mevsimleri, takvimi ve saati keşfetmiştir. Ancak bu araçların kullanımı ve yaygınlığı antikiteyle modernite arasında farklılık gösterir. Antik dünyada zaman araçları, tabiatın öngörülemezliğini ve kaprislerini engellemek için yalnızca belirli azınlıklar tarafından kullanılmıştır. Ayrıca bu araçlar, günün, ayın ve yılın belirli bir anını temsil etmektedir dolayısıyla bir kesinlik ölçütü değildir. Giddens, mekanik saatin keşfiyle birlikte modern dünyanın değiştiğini ve zamanın artık kesin bir ölçü birimi olarak bütün insanlık tarafından kullanılmaya başlandığını savunur (2021: 24). Mekanik saatin yaygınlaşmasıyla birlikte kullanım alanı da değişmiştir. Eskiden büyük oradan tabiatın belirsizliğini gidermek için kullanılan zaman araçları, moderniteyle birlikte sermayenin genişlemesinin bir vasıtası haline gelmiştir.[105]

[105]Sermaye, genişlemek için ölçülebilir olana ihtiyaç duyar bu yüzden önüne çıkan her şeyi somutlaştırmaya çalışır ve saat etütleri sermayenin bu ihtiyacına oldukça iyi bir şekilde cevap verir.

Resim 3.36. Açılış sahnesi

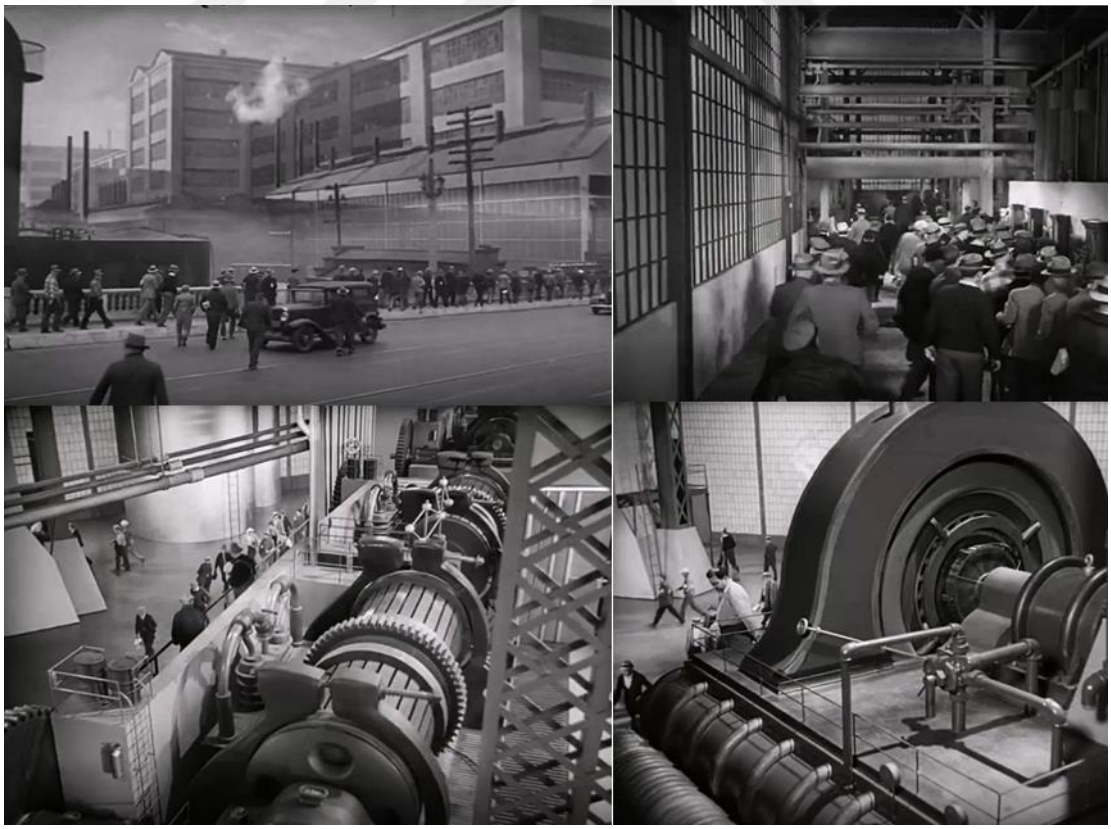
Saat, aynı zamanda kapitalistler için ideal düzeni temsil eder, çünkü akrebin ve yelkovanın ritmi daima sabittir. Saat, her ne olursa olsun 24 zaman biriminde 360 derecelik açısını tamamlar bu durum onu kapitalistin gözünde mükemmel kılar. Kapitalist, saatteki ritmi ve dakikliği işçilerde de görmek ister bu yüzden saati kullanarak işçilerin her hareketini gözetim altında tutar. Kapitaliste göre saat mükemmeldir öyleyse işçi de ona benzemelidir. Saat, çalışmanın geneline hükmeder, işçi saat 06:00 gösterdiğinde işe gitmek için hazırlanmalı 08:00'da işe varmalı ve 17.00'da da işten çıkmalıdır. İşçi ancak saatin verdiği komutlar sayesinde mükemmelleşebilir.

Filmin ilk sahnesinde kullanılan saat imgesi birçok açıdan endüstri 2.0 ve zaman arasındaki ilişkiyi vurgular. Bu sahnenin ardından kameranın açısına işçiler girer. İşçiler büyük bir panik içinde fabrikalara koşar. Filmin saatle başlaması, ardından işçilere ve fabrikalara yönelmesi endüstri toplumunun standart bir gününü yansıtmaktadır. Mumford saat, endüstri, makine ve işçi ilişkisini şu biçimde vurgular:

> "Modern makine uygarlığının ilk karakteristiği onun zamansal düzenliliğidir: Uyanma anından itibaren günün ritmi saat tarafından vurgulanmaktadır. Gerginlik ve yorgunluk derecesine bakılmaksızın, isteksizlik ve ilgisizliğe rağmen ev halkı önceden belirlenen saate yakın bir zamanda kalkmaktadır. Uykudan uyanırken gecikme de kahvaltı ederken ya da treni yakalamak için yürürken normalden fazla acele etme zorunluluğu ile cezalandırılmaktadır; uzun vadede bu işten kovulma ya da işyerinde ilerleyememe anlamına bile gelebilir. Kahvaltı, öğle yemeği ve akşam yemeği düzenli saatlerde gerçekleşmektedir ve kesin ve sınırlı bir süreye sahiptir. Milyonlarca insan bu işlevleri çok dar bir zaman aralığında yerine getirmektedir ve bu düzenli programını yemek yemek isteyenler ise küçük ölçülerde yemekler

bulabilmektedir. Endüstriyel organizasyonun ölçeği büyüdükçe mekanik rejimin dakikliği ve düzenliliği de onunla birlikte artma eğilimi göstermektedir" (2017: 253).

Bell'e göre "Amerika her şeyden önce, bir makine medeniyetidir" ve işçilerin fabrikalara hücum ederek doğrudan makineye temas etmesi 20. yüzyıl Amerika'sının ikonlaşmış manzarasıdır (2013: 260-261). Bell'in benzetmesi *Modern Zamanlar* filmiyle de uyum içerisindedir. Kamera burada ilkin fabrikaların genelini kaydeder ardından fabrika içerisindeki makinelere yönelir. Hikâyeye böyle bir yön verilmesi büyük makine ve küçük makine arasındaki parça bütün ilişkisini gözler önüne serer. Filmde yer alan fabrikalar büyük makineyi, fabrikaların içerisinde bulunan diğer küçük makineler ise onun parçasını temsil etmektedir. Bu iki unsur birleştiğinde mega makineyi başka bir değişle makine medeniyetini oluşturmaktadır. Üşür'e göre fabrikaların ve makinelerin birbiriyle entegre olması endüstri 1.0 ve 2.0 arasındaki en büyük farktır. Ona göre fabrikalar endüstrinin devriminin ilk yıllarında da mevcuttur ancak bu fabrikaların birbiriyle entegrasyonu yoktur dolayısıyla bir fabrika sisteminden bahsedilmez (2021: 50).

Resim 3.37. Fabrika medeniyeti ve makineler

Üşür ve Mumford'a göre makinelerin otomatikleşmesi ve bir makinenin başka bir makineyle ikame edilmesi ilk endüstri devrimiyle ikincisi arasındaki bir diğer

farktır. Film içerisinde yer alan makineler Üşür ve Mumford'un tanımlamalarıyla örtüşmektedir. Buradaki makineler tam anlamıyla otomatikleşmiştir ve bir makine daima diğeri tarafından ikame edilmektedir (2021: 52), (2017: 22).

Kamera fabrikanın içerisine girdiğinde makinelerin elektrikle çalışmaya başladığı ve endüstri 1.0'a göre çok daha incelikli bir hal aldığı görülür. Buradaki her makine elektrik vasıtasıyla birbirine bağlanmış ve otomatikleşmiştir. Bell'e göre elektriğin ve elektrik motorunun keşfi makinelerin büyük bir esneklik kazanmasına ve fabrikaların içine basit bir şekilde monte edilmesine yardımcı olmuştur (2013: 263). Üretim araçlarında yaşanan bu değişim endüstri 1.0 devrinde uygulanması mümkün olmayan taylorizm ve fordizm yöntemlerinin hayata geçirilmesinin önünü açmıştır. Nitekim üretim araçlarındaki her yeniliğin üretim yöntemini, artıdeğer üretimini, işçi sınıfının maruz kaldığı tahakküm biçimini ve toplumsal sınıfları etkilediği söylenebilir. Filmin kurgusu bu gelişim süreciyle uyum içerisindedir. Kamera, fabrika içerisinde ilk olarak üretim araçlarını ikinci olarak artıdeğerin hangi yöntemle ele geçirildiğini, üçüncü olarak işçi sınıfının durumunu ve son olarak toplumsal sınıfların birbiriyle olan ilişkisini gösterir.

3.2.2. Endüstri 2.0 ve İşçi Sınıfının Durumu Teknolojik Gelişim ve Fabrika Sistemi

Modern Zamanlar filminde işçiler ilk defa bir koyun sürüsünün ardından gösterilir. Orhan'a göre Chaplin bu sahnede "simgesel bir dille modernitenin insanı "uyum"lulaştırdığını anlatmaktadır" (2010: 139). Film burada modern kapitalizmin fordist yöntemi kullanarak işçi sınıfını üretim bantlarına mahkûm etmesini ve işçilerin kendi ürettiği metaları tüketerek bir süreye dönüşmesini eleştirilmektedir. Anders seri üretim, tüketim ve sürü ilişkisini şu biçimde ele alır: "Sürü insanını üretmenin yolu, insanlara seri üretim mallarını tükettirmekten geçer. Bu aynı zamanda seri üretim mallarının tüketicisinin, tüketimiyle, sürü insanının üretim kadrosunda yer alması demektir. Tüketim ve üretim bu noktada örtüşmektedir" (2018a: 127). Ayrıca fordist sistem, işçileri üretim sırasında hiçbir zihinsel sürece tabii tutmaz, işçilerin neyi nasıl yapacağı üretimi hangi hızla gerçekleştireceği, hangi çeşit metayı üreteceği kısaca her şey mühendisler ve yönetim birimlerince belirlenmiştir. İşçi sınıfının bütün üretim sürecinden alıkoyulması ve kafa kol emeğinin keskin bir ayrıma tabi tutulması bu sınıfın bilincinin zayıflamasına,

karakterinin konformist bir dönüşüm geçirmesine sebebiyet vermiştir. Fordist üretim de işçilerin kendisini geliştirebileceği veya üretime katkı sunabileceği herhangi bir alan yoktur. Film sürecinde gösterilen işçilerin birçoğu bu süreçlere maruz kaldığı için sürüye dönüşmüştür. Kuçuradi'ye göre "sürü insanı için bütün 'değer'lerin, insanla ilgili her şeyin değerlendirilmesi kendisinden önce yapılmıştır. Kişinin tek yapacağı, bunlara göre yaşamak, yapıp ettiklerini bu değer yargılarına göre ayarlamaktır" (1967: 43-45).[106] Fordist üretim yapısı, işçi sınıfının tahayyül etme yetisini elinden almıştır. İşçi üretimi gerçekleştirmek için yalnızca kayar bandın kendisine getirdiği ürünleri birbirine monte etmekten sorumludur.

Resim 3.38. Sürü insanı

Anders'e göre "otomasyon işçisine en uygun tanım obje çobanlığıdır" (2018b: 116). Mumford'a göre de "işçiler bir makine çobanı olmuş, asıl işi yapan makinelerden oluşan sürünün başında durmuştur" (2017:369).

Fordizmle birlikte obje çobanına dönüşen işçi sınıfı etrafında olup bitenlere hiçbir şekilde reaksiyon göstermez. Onlar hayatını yapmalısın ve etmelisin tembihleri üzerinden şekillendirir (1967: 43). İşçiler arasındaki tek istisna Şarlo'dur (Charlie Chaplin). Şarlo, diğer işçilerden farklı olarak fabrika sistemiyle ve kapitalizmle son derece uyumsuzdur.

[106]Kuçuradi, bu cümlelerde Nietzsche'nin sürü insanı fikrini açıklamaya çalışmıştır.

Resim 3.39. Obje Çobanı

Şarlo, "Elektro Çelik" adında bir fabrikada çalışmaktadır. Fabrika, fordist üretim ve yönetim anlayışına göre faaliyetlerini sürdürür, fabrikanın başında beyaz yakalıların en üstünü temsil eden müdür (Al Ernest Garcia) bulunur, alt kademelerde ise birçok mühendis, sekreter ve ustabaşı çalışmaktadır.[107] Müdür, bütün üretimi kendi odasından bulunan bir ekran vasıtasıyla izler ve beyaz yakalılara bu ekran üzerinden direktifte bulunur.

Fordist sistemde işin zincirleme olarak birbirine entegre edilmesi, işteki en küçük aksaklığı gözle görünür kılar, bu yüzden üretim kendinden menkul bir gözetlemeye sahiptir. Zaman memurunun görevi ise değişen üretim momentumuna işçileri entegre etmektir. Filmdeki hikâyede de bu duruma yer verilmiştir. Şarlo, değişen üretim hızına hiçbir şekilde uyum sağlayamaz, onun yaptığı en ufak iletişim girişimi, ilgisini dağıtan herhangi bir dışsallık bütün fabrika üretiminin durmasına sebebiyet verir. Şarlo, işin bunaltıcı atmosferinden sıyrılmak için sigara molası verir, fabrika müdürü o an duvarda bulunan bir ekranda belirir ve Şarlo'ya "Sallanmayı bırak da işinin başına dön!" diye bağırır. *Modern Zamanlar* filminin çekildiği yılda henüz herhangi bir gözetleme aracı icat edilmemiştir. Filmde yer alan bu sahne endüstri 2.0'da işçi sınıfının üretimin tabiatından kaynaklı ve yönetim kadroları tarafından nasıl gözetlendiğini ortaya koymak için yerleştirilmiştir.

Fordist üretim semiyosferinde işçilere en ufak bir tembellik hakkı tanınmaz, bütün zaman birimleri tıka basa meta üretimiyle doldurulmuştur. Yönetim kadroları için üretimi aksatan her şey tembelliğin bir varyantıdır. Fabrika müdürünün Şarlo'ya "aylaklık etme" diye çıkışması bu durumun film evrenindeki karşılığıdır. Fabrika

[107]Müdür karakterinin mülk sahibi olup olmadığına dair herhangi bir ipucu yoktur.

müdürünün kişiliği Frederick Winslow Taylor ve Henry Ford'la da uyum içerisindedir. Taylor için iki tür tembellik vardır. Bunlardan ilki sistematik tembellik diğeri doğal tembelliktir. Taylor, insanların doğası itibariyle tembel olduğunu ve tembelliğin bireysel bir durum olmadığını savunur. Ona göre fabrikada çalışan birisi tembellik yapmaya başladığında diğer insanlar ondan kolayca etkilenir ve nitekim bütün üretim süreci sekteye uğrar (2003: 10-11). Ford'a göre de "Tembel insanlara medeniyette yer yoktur" (2019: 19). Ford'un ve Taylor'un tembellikle ilgili sözleri birçok açıdan kişiliklerinin yansımasıdır. Bell, Taylor'un tembellikle ilgilini düşüncelerini şu biçimde açıklar: Taylor "boş bir tezgâh veya aylak bir adam görmeye dayanamazdı. Hiç aylaklık etmemişti ve hiç kimsenin de aylaklık etmeyeceğinden emin olmak istiyordu. Bu medeniyete damgasını vuran, Taylor'un kompülsif karakteridir" (2013: 263). Taylor'un karakter yapısı fabrika medeniyetinin her parçasına etki etmiştir. Hikâyede yer verilen müdür endüstri 2.0'daki yöneticilerin karakterini ve yönetim anlayışını ortaya koymaktadır.

Resim 3.40. Müdür ve Şarlo

Filmde kapitalistlerin, makineye atfettiği önem müdür karakteri üzerinden ortaya konmuştur. Kapitalistlerin gözünde insan eksiltili bir varlıktır makine ise mükemmeldir. Mumford'a göre insanlık "makineyi yaratarak kendi önüne kesinlikle insan-dışı olan bir mükemmellik standardı koymuş[tur]" (2017: 326). Kapitalistlere göre makine, mükemmeldir öyleyse çalışan insanlarda makinenin seviyesine çıkartılmalıdır. Ancak bu gayenin önünde beden büyük bir engel teşkil eder (Anders, 2018a: 48). İnsan bedeni biyolojik faaliyetlerini sürdürebilmek için yemek yemeye,

uyumaya, düşünmeye ve duraksamaya ihtiyaç duyar. Kapitaliste göre bu süreçler sermayesinin büyümesine engel olur. Kapitalist, bütün bu süreçler ortadan kalkmasa bile minimize edilmesini amaçlar. Mumford'a göre kapitalistlerin amacı "mümkün olan her alanda eksiksiz bir şekilde insan gücünün yerine insan-dışı gücü, insan becerisinin yerine mekanik beceriyi ve işçilerin yerine otomatlar koymaktı[r]" (2017: 346). Kapitalistlerin bu tutumu filmde de olduğu gibi yansıtılmıştır.

Müdür, beden engelini aşmak için bütün yeni fikirleri değerli bulur ve bunların denenmesinde hiçbir mahsur görmez. "Bay J. Willacomb Bellows" adında bir mucit tarafından geliştirilen "Bellows Besleme Makinesi" müdürün bu ihtiyacına cevap vermektedir. Bu makine bedenin eksiklerini bertaraf etmek için geliştirilmiştir. Cihaz kendi özelliklerini bir plak aracılığıyla müdüre sunar. *"Yemek yemek için durmayın rakipleriniz önünde olun. Bellows Besleme Makinesi yemek molasını ortadan kaldıracak üretiminizi artırıp giderinizi azaltacak."* Makine, kendini bedenin ihtiyaç duyduğu beslenme sürecini ortadan kaldıran ve müdürün işçiden daha fazla artıdeğer çekip almasına yardımcı olan bir cihaz olarak tanıtır. Makine sağladığı zaman tasarrufu sayesinde sermayenin serpilmesinin önündeki bütün engelleri yıkmak iddiasındadır.

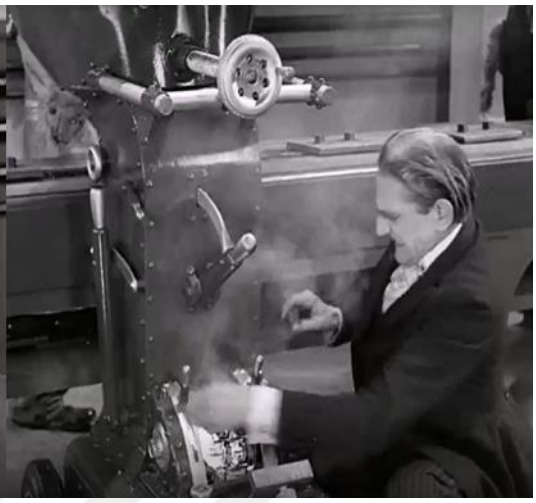

Resim 3.41. Müdür ve makine

Müdür, makine ve diğer şirket temsilcileriyle fabrikanın içine girer ve makinenin efektif bir şekilde çalışıp çalışmadığını görmek için Şarlo'yu kobay olarak seçer. Makine ilk başta oldukça iyi bir şekilde çalışır. Şarlo hiçbir girişimde bulunmadan bütün yiyecekleri yer. Ancak bir süre sonra makinede teknik bir arıza ortaya çıkar, bu arızadan sonra bütün senkronizasyon bozulur ve makinenin henüz kullanılmaya uygun olmadığı anlaşılır. Müdür makineyi *"kullanışlı olmayan bir*

cihaz" olarak niteler çünkü makine henüz insansı özellikler taşımaktadır ve insanı makineleştirmenin bir aracı olmaktan uzaktır.

Resim 3.42. Makine ve Şarlo

Resim 3.43. Makine arızalanır

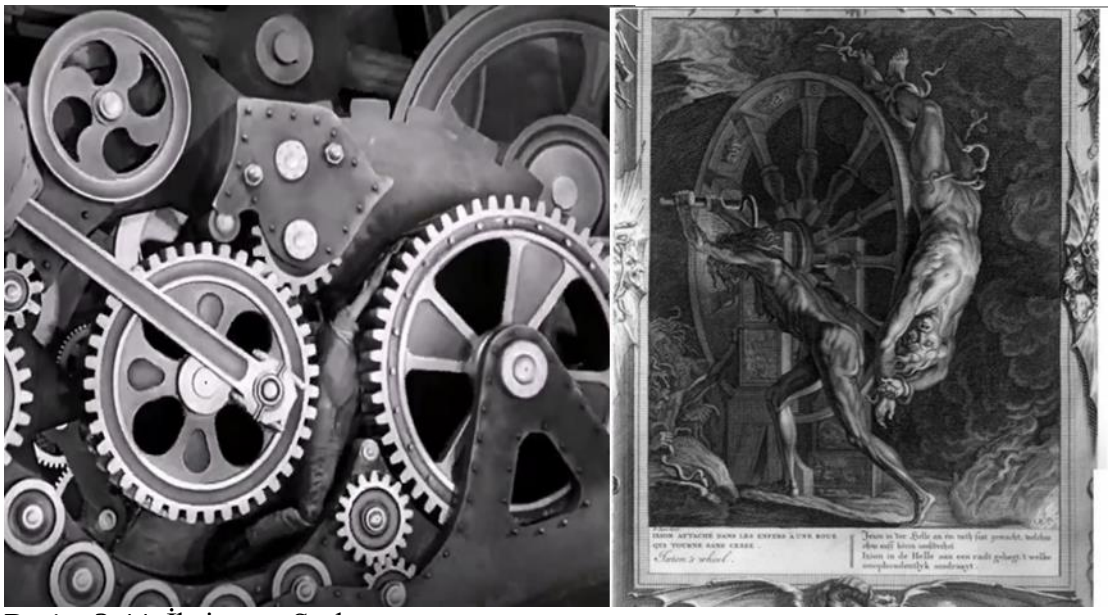
Bu sahnede makinenin kullanışsız olmasından çok müdürün tutumu önem taşımaktadır. Müdür, makine ve işçinin birbirine entegre edilmesi ve işçinin makine safına geçmesi için çaba gösterir. Anders bu tutumu şu biçimde açıklar:

> "'Bedeni yorumlamak yetmez, aynı zamanda onu değiştirmeli de' şeklinde ifade edebiliriz. Hem de her gün yeniden; ve her aygıt için başka türlü. Bir aygıta, kendisine kumanda edecek, donma koşullarına dayanıklı bir beden mi gerekiyor, o halde insan bedeni bu iş için öngörülen donma koşullarının sağlandığı bir tertibatın içine sokulur; amaç donmaya karşı dresaj ve bu koşullara adapte olabilecek bir varlığa dönüşmeyi sağlamaktır. Bir başka aygıt, anormal düşük basıncı kaldırabilmeyi mi gerektiriyor, o halde düşük basınç odaları kurulur, amaç bedeni düşük basınçta varlığını sürdürebilmesini sağlayacak bir dönüşüme zorlamaktır" (2018a: 56).

Müdürün talep ettiği bedeninden, zihninden arınmış insan tiplemesi diğer işçilerde karşılık bulur. Onlar bütün üretim sürecine entegre olmuştur. Şarlo, ise bu işçilerle büyük bir anlaşmazlık içerisindedir. Çünkü onun her eylemi hataya mahal veren, insansı özellikler taşımaktadır. Diğer işçiler Şarlo'dan farklı olarak kendi insanlığına yabancılaşmış, "kendi nesneleşmesini" benimsemiş ve "aygıtların safına" geçmiş kişilerdir (Anders, 2018a, 46). Onların eylemleri Şarlo tarafından bozulmadığı müddetçe mükemmeldir bu yüzden diğer işçiler insan dışı bir varlığı yani insansı makineyi temsil etmektedir. Fabrika içerisinde üretim momentumu sürekli artış gösterir. Şarlo, bu tempoya ayak uydurabilmek için zihnine ve bedenine karşı büyük bir mücadele verir ancak bu mücadelelerin hiçbirinde başarılı olamaz. Şarlo, fabrika medeniyetiyle, aygıtlarla ve diğer işçilerle mutlak bir uyumsuzluk içerisindedir, bu uyumsuzluk Şarlo'nun üretim senkronunu kaçırması ve arından

makinelerin içine düşmesiyle daha da belirginleşir. Makinenin içindeki katastrofik evren Şarlo'nun etrafını sarar. Şarlo, makinenin içine sıkışır ve diğer dişlilerle birlikte döngüsel hareketini tamamlar. Şarlo karakteri burada Yunan mitolojisindeki İksion karakteriyle ortak kaderi paylaşır. Şarlo, fabrika medeniyetiyle ve makinelerle uyum sağlaması için tıpkı İksion gibi sonsuz bir döngünün içine sabitlenir.[108]

Ancak Şarlo, yine de sisteme uyum sağlayamaz. Bu yüzden fabrika sistemi onu gerisingeri dışarıya çıkartır. Şarlo, makinenin içinden çıktıktan sonra hareketlerini kontrol edemez bir hale gelir. O artık çevresine, kendisine, yaptığı eylemlere, üretime kısaca her şeye yabancılaşmıştır.

Resim 3.44. İksion ve Şarlo

3.2.3. Endüstri 2.0 ve Yabancılaşma

Endüstri 1.0'daki proletarya kötü yaşam şartlarında yaşamak ve tehlikeli koşullarda üretim gerçekleştirmek zorunda kalmıştır. Bu yüzden proletaryanın, fiziksel, kimyasal ve biyolojik tahakküm altında tutulduğu söylenebilir.[109] Proletaryanın, bu devirde çalışma şartlarından ve yaşam koşullarından kaynaklanan rahatsızlığı devrimci bir hal aldığı için devletler sosyal bir yapılanma içine girmek zorunda kalmış, nitekim işçi sınıfının durumunda belirgin bir düzelme yaşanmıştır.

[108]Bell'e göre "İksion gibi mitolojik bir karakter olan işçi sonsuz olarak dönen bir çarka zincirlenmiştir" (2013: 284).

[109]Bu devirdeki yaşanan fiziksel tahakküme iş yerinde yaşanan kazarlar, kimyasal tahakküme işçilerin madenlerde kömür üretirken solumak zorunda kaldığı zehirli gazlar, biyolojik tahakküme ise işçilerin günün 15, 16 saati çalıştırılması örnek gösterilebilir.

Bu yüzden işçi sınıfının endüstri 2.0 devrindeki yaşam ve çalışma koşulları geçmişe göre çok daha iyi bir hal almıştır.[110]

Endüstri 2.0 devrindeki işçi sınıfı geçmişten farklı olarak taylorizm ve fordizmin sebep olduğu psikolojik tahakkümle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Belek'e göre taylorizm ve fordizm "iş-sağlık ilişkisinin yalnızca çeşitli fiziksel, kimyasal, biyolojik zararlılarla oluşan rahatsızlıkları dile getiren hastalıklar biçiminde somutlanması çerçevesinden çıkarılıp, işin insan psikolojisi üzerine etkilerinin incelenmesi boyutunda genişletilmesini sağlamıştır" (1993: 40).

İşçi sınıfının endüstri 2.0'da maruz kaldığı psikolojik tahakküm yabancılaşmayla ve üretim etkinliğiyle doğrudan ilişkilidir. Endüstri 1.0 devrinde ortaya çıkan yabancılaşma biçimi doğrudan doğruya üretim araçlarına sahip olmamaktan kaynaklanır. Bu yabancılaşma biçiminde işçi kullanım ve değişim değeri olan bir meta üretir daha sonra bu meta üretim araçlarına sahip kapitalistin mülkiyetine geçer böylece işçi kendi ürettiği metaya yabancılaşır. Ancak bu üretim biçiminde tek boyutlu bir yabancılaşma söz konusudur. Çünkü işçi burada üretim etkinliğinde aktif bir rol oynar. Endüstri 2.0'da ise yabancılaşma iki boyutlu bir hal alır. İşçi sınıfı hem üretim etkinliğinden hem de ürettiği metanın kendisine yabancılaşır. Taylor ilk üretim yöntemiyle ikinci arasındaki farkı şu biçimde ortaya koyar:

> "Bir bilimin geliştirilmesi ise bilimsel olarak işçinin yargılarının yerini alacak birçok kural, kanun ve formülün oluşturulmasını gerektirir. Bu yöntemlerin ancak sistematik olarak kayıtlama, endeksleme vb. işlemlerin ardından etkin olarak kullanabilirler. Bilimsel verilerin uygulamada kullanılabilmesi için kayıtların, defterlerin vs. tutulduğu bir oda ve planlamacının çalışması için bir masa gerekmektedir. O halde, eski sistemde kişisel tecrübesi sonucu olarak işçi tarafından gerçekleştirilen bütün planlama faaliyetleri yeni sistemle birlikte bilimsel kurallara uygun olarak yönetimce yerine getirilmelidir" (2003: 24).

Taylor'un yönetim anlayışında işçiler üretim etkinliğinde söz hakkına sahip değildir. Onlar sadece yönetimin kendisine verdiği direktifleri yerine getirmekten sorumludur. Taylor, işçilerin bu anlayışı benimsemesi için elinden geleni yapar.

> "-Şimdi, eğer yüksek ücretli biriysen, yarın sabahtan akşama kadar bu adam sana ne söylerse eksiksiz yapacaksın. Ne zaman sana bir pik al ve kaldırıp yürü derse yürüyeceksin. Ne zaman otur ve dinlen derse oturup dinleneceksin. Buna tüm gün boyunca devam edeceksin. Ve dahası, hiçbir şeye dönüp itiraz etmeyeceksin" (Taylor, 2003: 30).

[110]*Modern Zamanlar* filmi 1929 ekonomik krizini yansıtan bir film olduğu için refah artışı belirgin olarak gözlenmez.

Braverman'a göre işçiler uygulamaya konan bu yöntemlerle endüstri 1.0'daki işçilere göre çok daha vasıfsız bir hale gelmiştir (2008: 223). Anders'e göre de endüstri 2.0'daki üretim geçmiştekine nazaran oldukça basit, kolay ve zahmetsiz bir hal almış, ücretler de artış göstermiştir. Ancak Anders işçilerin tuzağa düştüğü noktanın da burada saklı olduğunu savunur. Ona göre tam otomasyonla birlikte işçiler *homo faber* olma özelliğini kaybetmiştir (2018b: 80).

> "Çalışma zahmetsizdir. İlk bakışta sevindirici bir saptama. Ama işte tam da bu yüzden çalışma tümüyle doğasından olur. Çünkü çalışma şevki, eyleyenin ortaya çıkan ürüne sevinmesiyle sınırlı değildir. Bu şevk en azından gösterilen çabada da eyleyenin işe emek vermesinde de yatar. Zahmet oranı minimuma inmiş bir işte (örneğin tam otomasyonda) artan bir dejenerasyon baş gösterir. Salt 'yapmanın 'yerine getirmeye dönüşmesiyle sınırlı bir yozlaşma değildir bu 'yerine getirme' de dumura uğrar, bir tür 'boş oturmaya dönüşür" (Anders, 2018b: 90).

İşçilerin üretim sürecinden tam anlamıyla alıkoyulması; vasıfsızlaşmaya, iki boyutlu yabancılaşmaya ve psikolojik tahakküme sebep olur. Dolayısıyla üretim etkinliğindeki değişim aynı anda diğer üç unsura doğrudan etki eder ve ortaya diyalektik bir tahakküm süreci çıkar. Şarlo, üretim sürecinde bütün bu unsurlara aynı anda maruz kalır. Şarlo yapma edimi sergilemez yalnızca önüne gelenleri defalarca kez birleştirir. Onun salt birleştirmeyle ortaya çıkarttığı basit ürün göz açıp kapayıncaya kadar kapitalistin mülkiyetine geçer. Şarlo, her seferinde ortaya bir eylem koymasına ve ürün çıkarmasına rağmen hiçbir eylem biçimi ve ürün kendisine ait değildir. Aynı anda vuku bulan bu gerçekleşme ve gerçekleşmeme durumu Şarlo'yu patolojik bir bölünmüşlüğe doğru sürükler.[111] Anders "bu bölünmeyi 'şizofrenik iş hastalığı'" olarak adlandırır (2018b: 220). Dünya Sağlık Örgütü'nün 1959 yılında yaptığı bir araştırmaya göre otomasyon teknolojisi işçi sınıfı üzerinde biyolojik, psikolojik ve sosyal olarak büyük bir tahribat yaratır (Orhan, 2010: 139). Anders'e göre Şarlo "makineyi kullanmadığı anlarda bile, tiki varmış gibi, mekaniğimsi hareketleri iradesi dışında tekrarlayan ve şaşkınlık ve dehşet içinde bir aygıt parçasına dönüşmüş olduğunu saptayan" bir karakteri temsil etmektedir (2018a: 115). Şarlo'nun patolojik süreci sadece fabrikanın içerisinde devam etmez. O fabrikadan dışarı çıktığında bile etrafındaki her şeyi çalışmanın bir uzamı olarak algılar. "Çalışma yaşamı onu öylesine mutlak biçimde pasif meşguliyete, yani

[111]Yabancılaşma da tam olarak burada ortaya çıkar. Lefebvre'ye göre yabancılaşma, "gerçekleşme ve gerçekleşmemenin ikili hareketiyle tanımlanır" (2019a: 78).

bağımlılığa alıştırmıştır ki" gündelik hayatta dahi bu pasif meşguliyetten kurtulamaz (Anders, 2018a: 171).

Resim 3.45. Şarlo, gündelik hayatta üretim yapmaya çalışır

Şarlo'nun şizofrenik iş hastalığına yakalanması işçiler ve yönetim kadrosu tarafından da onaylanır. Nitekim Şarlo, sinir hastalıkları hastanesine kaldırılır ve burada fabrika medeniyetiyle uyumlu bir hale getirilmek için tedavi edilir. Anders bu durumu şu biçimde değerlendirir:

> "Sosyal psikologların ve etik kuramcılarının bile başka işleri kalmamış, 'adapte edilebilirliği' ve 'dikkat çekmemeyi' idealize etmekle ya da dumura uğramış bir 'kendi olma'ya ve kişisel farklılığın artıklarına tutunmaya çalışıp bunda ısrar eden herkesi 'crank', yani patolojik eksantriğin teki olarak damgalamakla meşguller (Anders, 2018a, 75).

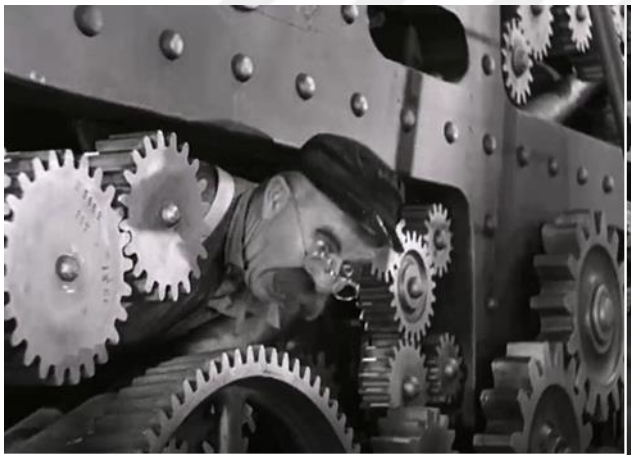
Resim 3.46. Şarlo, akıl hastanesine kaldırılır

Şarlo'nun tedavisi tamamlanır. Doktor, ona hastalığı yeniden nüks ettirecek şeylerden uzak durmasını tembihler. Şarlo, iyileşir ancak artık geçimini sağlayabileceği bir işi yoktur. Şarlo, bu süreçten sonra bir dizi serüvene atılır; âşık olur, hapishaneye atılır, işçilerin önünde bayraktarlık yapar, limanda çalışır ve en nihayetinde yine fabrikaya döner. Şarlo, bir ustabaşının yanında çırak olarak işe başlar. Bu aşamadaki "Şarlo her zamanki Şarlo'dur ve karikatürize ettiği durumlarla

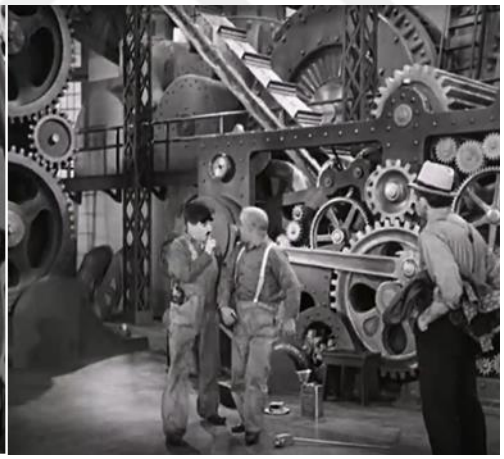
beraber makinelerle savaşım halinde olduklarını gösterir" (Genç, 2013). Orhan Şarlo'nun 2. kez fabrikada çalışma girişimini şu biçimde özetler:

> "Şarlo, modern zamanlarda makine ve insan arasında savaş olacağını haber vermektedir. Bir sahnede gelişen olaylar sonrasında Şarlo'nun yardımcılığını yaptığı makine tamircisi, makine çarklarının içine düşmektedir. Dev makinenin çarkları arasında bir görünüp bir kaybolan makine tamircisi, makine tarafından yutulduğu izlenimi yaratmaktadır. Makine arasında sıkışan insan, metaforik olarak insanlığın makineleşmeye kurban verilebileceğine işaret etmektedir" (2010: 139).

Görüldüğü üzere endüstri 2.0 devrindeki değişen üretim araçları ve yöntemi yabancılaşmayı derinden etkilemiş ve bu yabancılaşma domino etkisiyle ilk olarak işçi sınıfını ardından diğer toplumsal ögeleri etkisi altına almıştır. *Modern Zamanlar* filmi de modern kapitalizmin neden olduğu distopik evreni Şarlo üzerinden trajikomik bir şekilde ortaya koymuştur. Bu yüzden onun direnişi klasik Marx'sist anlatı yapısından oldukça uzaktır. Onun şeylere karşı verdiği tepki, diğer işçiler gibi makinenin safına geçemeyişi, fabrika medeniyete karşı uyumsuzluğu, üretimi sekteye uğratması ve kendisine dayatılan bütün her şeyi farkında olarak veya olmayarak direnmesi tamamen kendisine hastır. Bu yüzden endüstri 2.0'daki sınıf çatışmasına dair ögelere *İşçi Sınıfı Cennete Gider* filminde ele alınacaktır.

Resim 3.47. Makine, ustabaşını yutar

Resim 3.48. Şarlo, ustabaşını kurtarır

3.3. İşçi Sınıfı Cennete Gider (1971, Elio Petri)

3.3.1. Teknolojik Makine ve Kendine Yabancılaşan "Ben"lik

Elio Petri'nin yönetmenliğini yaptığı *İşçi Sınıfı Cennete Gider* filmi 1971 yılında İtalya'da çekilmiştir. Film, Lulu karakteri (Gian Maria Volontè) üzerinden, 68 hadiselerini ve endüstri 2.0'daki işçi sınıfının durumunu ortaya koymaktadır. Lulu

"BAM" adında bir fabrikada çalışmaktadır. Fabrikadaki üretim, taylorist yönetim anlayışına ve parça başı ücret esasına göre yapılandırılmıştır.

Film, ilkin bir çalar saatin çalmasıyla (*Modern Zamanlar'*da olduğu gibi) ardından Lulu ve Lidia (Mariangela Melato) karakterlerinin uyanmasıyla başlar. Lidia, yatağın içindeyken Lulu'yla birlikte olmak için büyük bir arzu duyar ancak Lulu, ona yanıt vermek yerine fabrikadaki üretim sürecinin ve insan bedenindeki sindirim faaliyetlerinin birbiriyle nasıl bir benzerlik içerisinde olduğu anlatmaya başlar. Lulu, birçok konuşmasında kendisini makineyle ilişkilendirir ve bu duruma eleştirel bir tutum takınmaz. Bu yüzden onun bir insansı makineye dönüşmüş olduğu söylenebilir. Lulu, gönüllü kulluğu benimsemiş ve aygıtların safına geçmiş bir işçidir. O, bütün hayatını makine gibi olmaya çalışmakla veya bu uğurda yeni yöntemler geliştirmekle geçirmiştir. Lulu'nun geliştirdiği en belirgin yöntem ise kendi erotik istencini makineye aktarmaktır. Lulu, çalışmanın sıkıcılığından kaçınmak ve "ben"den uzaklaşmak için bütün cinsel potansiyelini makineye aktarmaktadır. *"Parça başı işle ayda 25.000 liret kazanabiliyorum. Pedala basma işi! Pedala! Çünkü konsantre oluyorum. Tam konsantrasyon, konsantrasyon. Konsantre olmak için geliştirdiğim bir de tekniğim var. Beynimi bir objeye odaklıyorum. Bir kıç düşünüyorum. Onun kıçını."*

Resim 3.49. Lulu erotik istencini üretime aktarır

Taylorist ve fordist yapılanma içerisinde çalışan bir işçi üretimi gerçekleştirirken kendi benliğine yabancılaşır ve “ben”den uzaklaşır. Ancak üretim süreci işçiye konsantre olmasını ve kendisini işe vermesini emreder. Bu ikilem işçinin üzerinde paradoksal bir durum ortaya çıkartır. Bu durum Sennett ve Cobb’un havacılık firmasında çalışan bir işçiyle yaptığı röportajda da bariz bir şekilde görülür:

> "İşyerinde ne mi düşünüyorum?' diye soruyor bir kadın fabrika işçisi, 'ne düşünebilirim ki?... Yani, benim için çok zor... nasıl diyeyim, şey, yani orada hiçbir şeyim ben... kafamda başka yerlerde dolaşıyorum, ne bileyim, oğlumu düşünüyorum ya da memleketimde olduğu gibi... sadece işyerinde olmak, çok zor benim için' (…) işyerinde 'başarılı olmanız' beklendiğine göre ve gerçekten de aslında orada değilseniz, nasıl başarılı olabilirsiniz ki?" (2021, 101-102).

Anders'de bu paradoksal durumun altını şu biçimde çizer:

> "Oysa çalışanın, işini zahmetsizce yapabilmesi için aşırı bir konsantrasyonla makinenin temposuna ve ritmine kapılmaya nasıl gayret göstermesi gerektiği; kendisinden, aşırı dikkatli bir otokontrolle bir otomatizmi harekete geçirmesinin ve faaliyeti sırasında kişiliğini işin içine katmama konusunda tüm gücünü toplamasının beklendiği kafada netleştirilirse eğer, çalışmadaki paradoks teslim edilecektir" (2018a: 114-115).

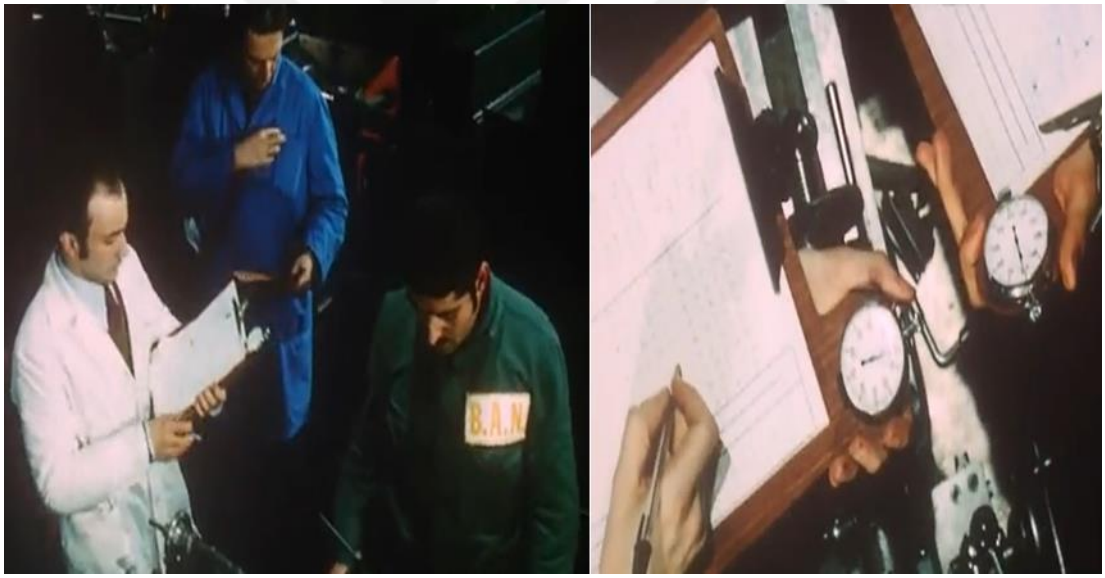
Lulu, maruz kaldığı paradoksal durumdan sıyrılmak ve üretimini mükemmel bir hale getirmek için cinsellikle çalışmayı birleştirir ve bu sayede fabrika atmosferinin dışına çıkar. O düşünce dünyasını, bedenini ve "ben"i galebe çalmış ardından da makinenin hizmetine sunmuştur. Lulu'nun içinde bulunduğu durum Anders'in saptamalarıyla büyük bir benzerlik taşır.

> "İşte 'id' şeklinde boy gösteren aygıt, insanın da aygıtın parçası olarak iş gördüğü, öyle ki artık ben olmaktan çıkıp kendini aygıt rolünde, bir aygıt parçası olarak bulduğu makine işlemi yani, burada karşımıza çıkıyor. İlkinden ayırmak için bunu 'aygıt id' olarak adlandıralım. Bir anlamda, insanı - ama bu gerçekten mecaz - iki blok arasında, iki ayrı gücün cenderesinde kalmış halde düşünebiliriz. Her iki güç de 'ben'-oluşuna kafa tutmaktadır. Bir yandan 'doğal id' (beden, tür vb.) tarafından, diğer yandan 'yapay' (bürokratik ve teknolojik) 'aygıt id' tarafından sıkıştırılır. Bu aşamadayken dahi, şimdilik es geçilen ve 'ben' için arta kalan yer daracıktır; "aygıt id" her adımıyla 'ben' üzerindeki baskısını artırdığı için bu yer günden güne de daralmaktadır. 'Ben'in, ben'likten uzak bu iki çam yarması güç arasında ezilme tehlikesi gittikçe büyümekte, bu yöndeki umutlar (…) haklı nedenlerle artmaktadır. Yarın öbür gün bu son gerçekleştiğinde nihai zafer yalnızca aygıtın olacak; çünkü aygıt bu açgözlülüğüyle özellikle de ona yabancı ne varsa silip süpürecektir. Üstelik sadece ben'i mideye indirmekle kalmayacak, diğer 'id'in, bedenin de icabına bakacaktır. Daha bugünden elinden geleni ardına koymamaktadır. 'Aygıtın soluğu ensemizde' deyişinin mecazlık bir tarafı kalmadı. Bedenimizin içine daldı denilebilir. Nitekim teknoloji, cinselliğimizi dahi etkisiz hale getirip topraklarına katmaya çalışıyor" (2018a: 105-106).

Lulu'nun bir makineye dönüşmesi aile içi huzurunu, cinsel hayatını, psikolojisini olumsuz yönde etkiler. Bu durum Lulu ve Lidia arasında geçen bir diyalogda da açığa çıkar.

> Lulu: *"Sana ne diyeceğim biliyor musun? Sadece sabahları dürtülerim harekete geçiyor."*
>
> Lidia: *"Demek sabahları."*
>
> Lulu: *"Geceleri tık yok ama sabahları. Fabrikaya gittiğimde 3 kere arka arkaya bile yapabilirim. Ama sen orada değilsin kuafördesin. Gece de olmuyor. Bilmiyorum muhtemelen yorgunluktandır."*

Lulu'nun makineleşmesi diğer işçilerle ilişkisini de olumsuz yönde etkiler ancak yönetim kadrosu tarafından olumlanır. Lulu'nun mükemmel bir tempoyla çalışmakta ve her makineye çok kısa sürede uyum sağlamaktadır. Lulu, hangi makineye giderse gitsin o makinede çalışan işçiden daha hızlı üretim yapmaktadır, bu yüzden beyaz yakalı sınıf üretim standardını onun üzerinden belirler. Lulu, her makinenin başına geçtiğinde zaman memurları ve şefler onu ellerinde kronometreyle takip eder. Lulu, üretime başlar başlamaz zaman memurları da kronometreyi başlatır ve onun bir dakikada ürettiği parça sayısı diğer işçilere de dayatılır.[112] Kronometre, saatten farklı olarak zamanı daha küçük zaman birimlerini ayırır ve üretimdeki aksaklığı hemen açığa çıkartır. Üretim etkinliğinin hızı ve verimliliği kronometre sayesinde ölçülür. Bu yüzden Bell kronometrenin W. Taylor için kutsal kitap olduğunu savunur (2013: 263). Filmde yer verilen zaman memurları ve kronometre endüstri 2.0'daki üretimin nasıl gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

Resim 3.50. Kronometre ve üretim

Diğer işçilerin Lulu kadar hızlı çalışmadığı ortaya çıktığında şef, işçilerin daha fazla üretim yapması gerektiğini aksi takdirde ceza alacaklarını söyler. Bassi (Luigi Diberti) bu duruma karşı çıkar.

> Bassi: "*Patron! Sence bu yeni sistem ne zaman uygulanacak?"*

[112]*Modern Zamanlar* filminde yer verilen saat nasıl kapitalizmin günü parçalamasını ve yönetim kadrolarının zamanı dilimlemesini somutlaştırmak için kullanılmışsa *İşçi Sınıfı Cennete Gider* filminde yer verilen kronometrede bu amaçla somutlaştırılmıştır.

Şef: *"Derhal."*

Bassi: *"Kim söylüyor bunu?"*

Şef: *"Makine söyledi ben karar verdim."*

Gorz'a göre makine ne kadar mükemmelleşir ve otomatikleşirse o kadar buyurgan olur (1986: 140). Anders'e göre de işçilerin makineleri kullandığını savunmak tam anlamıyla bir safsatadır. O işçileri makinenin bir hizmetlisi olarak görür (2018b: 88). Endüstri 2.0 devrinde özgür olan makinedir, işçi sınıfı onun mükemmelliğine tutsak edilmiştir. Gorz'un ve Anders'in görüşleri filmdeki bu sekansta karşılık bulmaktadır. Makinenin, potansiyelini dışarı çıkartmanın tek yolu bütün işçilerin Lulu gibi benliklerine yabancılaşması ve benliklerinde kendilerini meşgul edecek hobi bulmasını sağlamaktır. Bu yüzden şef, işçilere hitap ederken kendi sınıfsal konumuna sığınmak yerine gerçekleşmesi mümkün olan bir üretim idealine sırtını yaslar.

Lulu'nun kendi "ben"liğine yabancılaşması giderek daha patolojik bir hal alır ancak o bu durumu önemsemez ve her zaman olduğu gibi çalışmaya devam eder. Lulu'nun fabrikada yaşadığı bir kaza bu patolojik süreci daha da hızlandırır. Lulu, bu kaza sonrasında ilk defa kendi "ben"liğiyle karşılaşır.

> "Kendiyle karşılaşma dolayısıyla farkına varılmaz 'özdeşleşme bozukluğu'nun; tersine bir arıza bulunduğu için kendiyle karşılaşma ortaya çıkar. Peki ama burada kim kimle karşılaşıyor? Kuşkusuz 'ben' ben'le. Yanıt yeterli mi peki? Bu yanıt 'isabet eden'le 'isabet edilen'in eşit partnerler, hatta özdeş oldukları anlamına gelecekse, açıkçası yanlıştır. Çünkü 'isabet eden', tam da aygıt parçasına dönüşmüş, 'id'imsi, kusursuzca aygıtla birlikte işleyen bir konformisttir, benliğini ardında bırakmıştır çoktan; en azından ardında bırakmayı ummuştur; buna karşın 'isabet edilen' olarak ortaya çıkansa eski 'ben'dir, bir gerikalmışlıktır, modası geçmiş varlıktır, her ne kadar arkaik dönemlerde, makinelerin ortaya çıkışından önce bir 'raison d'être'e' sahiptiyse de artık aygıt 'id'e adaptasyonu zorunluluk arz ettiği için var olma hakkını yitirmiştir. Peki, bu şekilde iki 'ben'den söz etmek yerine 'ben'in iki farklı durumunun değerlendirilmesi tercih edilecek olsa: Kendiyle karşılaşma salt konformistin 'gevşemesiyle' ve eski durumuna 'düşmesiyle', örneğin düşüncelere dalmasıyla ya da baş ağrısı çekmesiyle, bunun sonucunda da erişmiş olduğu ideal riayet etme halinde bir zaafın baş göstermesiyle başlar" (Anders, 2018a: 116-117).

Resim 3.51. Lulu parmağını kaybeder

Lulu, kazadan sonra kendiyle karşılaşır ve yabancılaşmış, sindirilmiş bilinci yeniden uyanışa geçer ancak buna rağmen ruh halinde hiçbir iyileşme yaşanmaz. Lulu, bu durum üzerine eskiden BAM fabrikasında çalışan bir arkadaşının (Militina) yanına gider. Militina (Salvo Randone) fabrikada yoğun çalışma ritmi yüzünden şizofrenik iş hastalığına yakalanmış ve tımarhaneye kaldırılmış bir hastadır. Lulu, kendi ruhsal durumundan şüphe duyar ve Militina'yla iletişime geçerek bu durumun nasıl gerçekleştiğini sorar.

Lulu: *"Delirdiğini ilk nasıl fark ettin?"*

Militina: *"Birinin delirip delirmediğine diğer insanlar karar verir. Ama sana doğruyu söylemem gerekirse ben onlardan önce davrandım. Herkesi kekledim. Zaten şüphelerim vardı. Gelen sinir krizleri, histerik, kibirli kahkahalar gibi. Sık sık bazı tuhaflıklar meydana gelirdi."*

Lulu: *"Ne gibi şeylerdi bunlar?"*

Militina: *"Masada yemek yerken çatal bıçak düzgün ve sıralı durmak zorundaydı. Bilirsin, aynı askerler gibi. Masada yemek yiyordum ve tam o anda fabrikada olduğumu hayal ediyordum."*

Lulu: *"Bu hissi biliyorum, biliyorum."*

Militina: *"Bilirsin tabi. Bizler fabrikada ne halt üretiyoruz ha?"*

Lulu: *"Ben biliyorum, bunu biliyorum."*

Militina: *"Üretilen parçalarla kazanıyorlar milyonlarını."*

Lulu: *"Yo yo! Ben biliyorum. Ürettiğim parçalar motor yapımında kullanılıyor. Ve motor daha sonra o anda orada olmayan bir başka makinaya monte ediliyor."*

Militina: *"Ah, orada olmayan mı?"*

Lulu: *"Hayır."*

Militina: *"Bir gün, bunun mühendisiyle tanışmıştım. Herifin yakasına yapışıp dedim ki "Ne halt üretiyoruz lan bu fabrikada biz ne boka yarayacak bu şeyler?" (...) Ama bu Lulu, delilik değil. Çünkü bir insanın ne yaptığını bilmeye hakkı vardır..."*

Militina'nın kendisiyle ilgili koyduğu bütün tanılar Lulu'nun yaşamında da karşılık bulur. Lulu, bu ziyaretten sonra akıl sağlığından giderek daha fazla şüphe duymaya başlar.

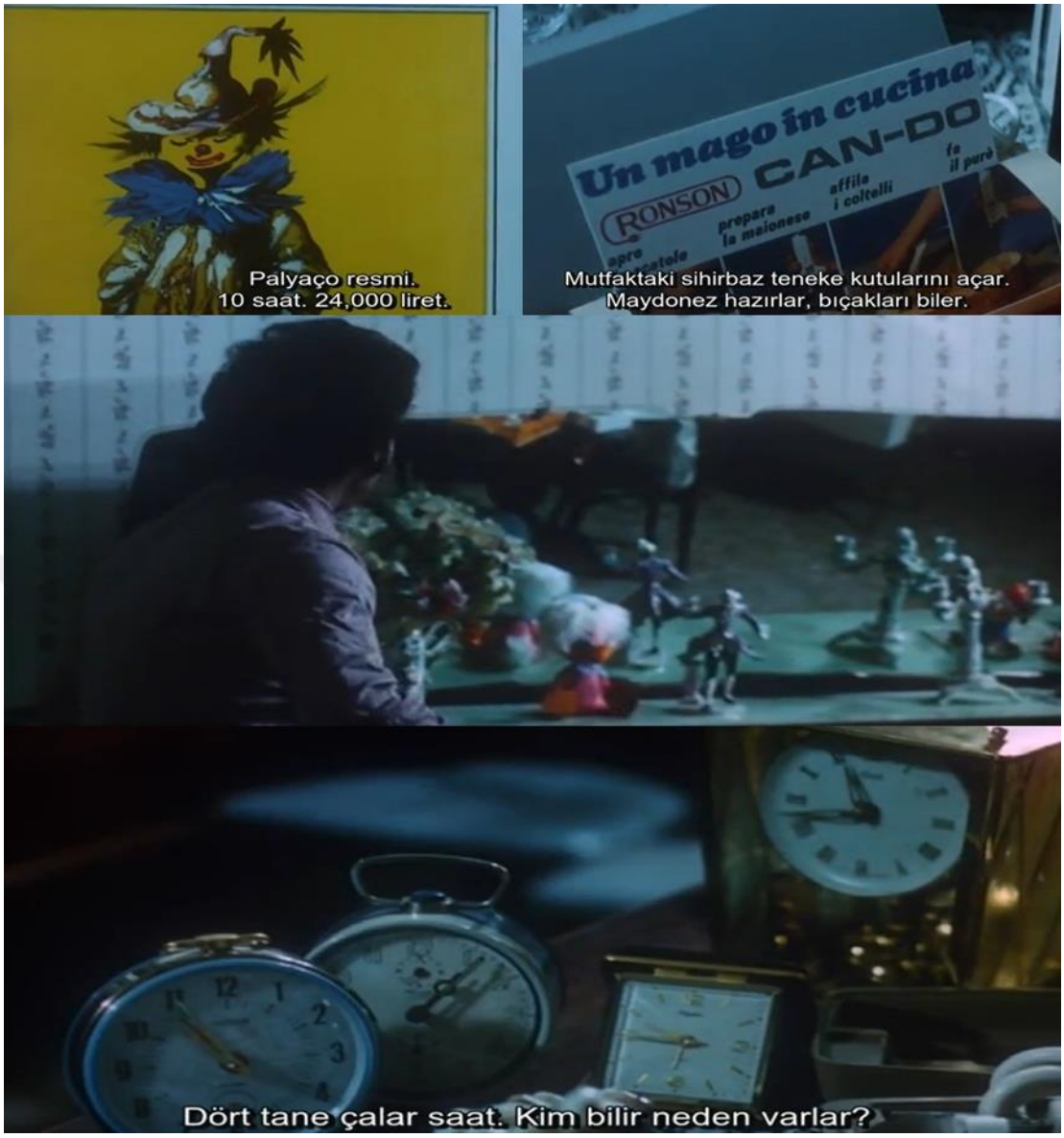
Resim 3.52. Lulu, Militina'yı akıl hastanesinde ziyaret eder

Görüldüğü üzere yabancılaşma ve şizofrenik iş hastalığı ilişkisi hem *Modern Zamanlar* hem de *İşçi Sınıfı Cennete Gider* filminin bel kemiğini oluşturmaktadır. Bu dönemde işçi sınıfının maruz kaldığı psikolojik tahakküm dönem filmlerinde de derin izler bırakmıştır.

3.3.2. Refahın Yükselişi ve Sınıfsal Bilincin Düşüşü

Endüstri 1.0'devrinde proletaryanın maruz kaldığı kötü yaşam şartları endüstri 2.0'da büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Yaşam standardındaki bu değişim film evreninde de karşılık bulmuştur. Lulu'nun ayda 25.000 liret kazanması, evinin her köşesini pahalı metalarla doldurması, aynı metadan birkaç kere satın almış olması (çalar saat), o devre göre lüks sayılabilecek teknolojik araçlara (2 televizyon, radyo vb.) sahip olması, Lidia'nın pahalı kürkleri ve perukları satın alabilmesi, bu durumun en büyük göstergesidir. Ayrıca diğer işçiler neredeyse de hiçbir sahnede yaşam standartlarından şikâyet etmez. Onlar sadece ücretlerde artış yaşanması ve cezaların keyfi uygulanmaması için iki günlük greve gider. Yaşam standartlarındaki bu değişimin işçi sınıfının bilincine ve sınıf çatışmasına da büyük bir etkisi vardır. Endüstri 2.0'da yaşanan refah artışıyla birlikte işçi sınıfı ve kapitalist sınıfı belirgin kılan birçok sınır müphemleşmeye başlamıştır.

> "Eğer işçi ve patronu aynı televizyon programından zevk alıyor ve aynı dinlence yerlerine gidiyorlarsa, eğer sekreter kendine işverenin kızıymış gibi çekici bir görüntü verebiliyorsa, eğer Zenci bir Kadillak alabiliyorsa, tümü de aynı gazeteyi okuyorsa, o zaman bu benzeşme sınıfların yitişini değil, ama kodamanların korunmasına hizmet eden gereksinim ve doyumların nüfusu oluşturanlar tarafından ne dereceye kadar paylaşıldığını gösterir" (Marcuse'dan aktaran Sennett, 2021: 170-171).

Resim 3.53. Lulu'nun evi

Endüstri 1.0'da proletaryanın maruz kaldığı kötü yaşam koşulları sınıf bilincinin oluşmasında ve devrimci eylemlerin ortaya çıkmasında oldukça etkili olmuştur. Lukacs'a göre bilincin en yüksek olduğu anlar çoğu zaman "düpedüz bir ölüm-kalım mücadelesinin verildiği durumlarda kendini gösteriyordu" (1998: 120-121). Bu yüzden devletler ve kapitalist sınıf, işçi sınıfının bilincini azaltmak için birçok iyileştirmeye gitmek zorunda kalmıştır. Freyer'e göre devletler proletaryanın devrimci bilincine karşılık:

> "Sosyal sigortalar sistemini devreye sokarak, seçme ve seçilme hakkı vererek ve herkesin refahtan pay almasını sağlayarak yanıt vermişlerdir. Toplumun bütün kesimlerinin artan refah pay almasını sağlayarak insanların uçlarda toplanmasının ve kapitalist sistem dışında arayışlar içerisinde olmalarının önüne geçilmiştir" (2018: 133).

Film içerisinde yer alan sahnelerden işçilerin 8 saatlik iş hakkını kazandığı, sendika kurabildiği ve geçmişe göre çok daha iyi bir yaşam standardında hayatlarını sürdürdüğü anlaşılır. Braverman, işçi sınıfındaki yaşam standardının yükselişini ve sınıf bilincinin bu durumdan nasıl etkilendiğini şu biçimde detaylandırır:

> "Bilimsel teknolojinin, emek verimliliğinin ve bir ölçüde de geleneksel düzeydeki işçi sınıfı tüketiminin bu yüzyılda sergilediği olağanüstü gelişme, çoğunlukla belirtildiği gibi emek hareketi üzerinde bir bütün olarak köklü etkilerde bulundu. Kapitalist üretimin ölçeği ve karmaşıklığı ile içli dışlı olan ve hızlı üretkenlik artışı tarafından sunulan kazanımlarla birlikte ilk baştaki devrimci güdüleri zayıflayan sendikalı işçi sınıfı, üretim üzerindeki denetimi kapitalist ellerden söküp alma arzusunu ve hevesini giderek yitirdi ve emeğin ürün içindeki payı üzerinde pazarlık etmeye daha fazla yönelir oldu" (2008: 43).

Şartların eskisine göre daha iyi olması sisteme yönelik geliştirilen eylemlerin de zayıf bir karaktere bürünmesine sebebiyet vermiştir. Braverman'ın deyimiyle "üretim tarzının eleştirisi, yerini, kapitalizmin bir bölüşüm tarzı olarak eleştirisine bırak[mıştır]" (2008: 43). Sennett de bütün bu süreci şu biçimde özetler:

> "XIX. Yüzyıl İngiltere'si gibi, kitlelerin iktisadi sefaletinin çok ağır olduğu toplumlarda ya da aynı dönemin ABD'si gibi, pek çok iyi işin yanı sıra çok daha fazla sayıda çalışmak isteyen kişinin bulunduğu toplumlarda çalışma yaşamının niteliği ikinci bir konuydu. İnsan karnını doyurmak zorundaysa beceriksiz, aptal ya da hoşa gitmeyen bir işverene tahammül edebilir. Modern sanayi toplumu kitlelerin maddi zorunlukları hafifletilmiş ve çalışma yaşamını daha istikrarlı ve düzenli bir deneyim haline getirmiştir; günümüzde, çalışan kişinin sekiz saat boyunca yaptığı işin niteliğini düşünmesi olanaklıdır" (2011: 113).

Film içerisinde yer alan sendikalı işçiler Freyer'in Braverman'ın ve Sennett'in düşüncelerini haklı çıkarmaktadır. Buradaki işçiler çoğu zaman öğrencilerin devrimci taleplerini aşırılık olarak nitelendirir. Dahası bu işçiler diğer işçilerin devrimci kümelere katılmaması için elinden geleni yapar. Bu açıdan bakıldığında film içerisinde yer alan sendikalı işçilerin, örgütlü ve reformist bir yapılanma içerisinde olduğu anlaşılır.

3.3.3. Sınıfsal Yapının Değişimi ve Beyaz Yakalı Sınıf

Marx ve Engels, endüstri 1.0 döneminde emeğin sahipliği ve sermayenin sahipliği üzerinden ikili bir tema ortaya koymuştur. Bu temanın tarafları burjuvazi ve proletaryadır. Marx ve Engels'in inşa ettiği ikili tema 19. yüzyılın sınıfsal yapısını anlatabilmeleri açısından oldukça önemli bir yer tutar. Marx, Engels ve diğer Marksist yazarların yaptıkları sınıfsal tanımlamalarda burjuva sınıfının belirgin birkaç özelliği öne çıkar. Bu özelliklere göre bir burjuva zamanının büyük kısmını kendi kurduğu şirketin başında geçirir ve işleri diğer aile üyeleriyle birlikte idare eder. Ortaya konan bu burjuva tipolojisinden de anlaşıldığı üzere 19. yüzyıl burjuvası

hem bir aile reisi hem bir patron hem de bir yöneticidir. Dönemin idare anlayışında yönetici olmak ve üretim araçlarına sahip olmak aynı anlamlara gelir. Burjuva sınıfı kendi üzerinde topladığı bu çift karakterli yetki ile proleter sınıfla doğrudan temas halinde bulunmak zorundadır. En nihayetinde o bir yöneticidir ve üretimin işleyişi hakkında da bilgi sahibi olmalıdır. Görüldüğü gibi burjuvazi ile proletarya arasında ara bir kademe yoktur. Tüm üretim süreci doğrudan doğruya bu iki sınıfın ilişkileri neticesinde gerçekleşmiştir. Ancak bu sınıfsal tema endüstri 2.0'da geçerliliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Çünkü bu dönemde artık orta sınıf tarih (yöneticiler) sahnesinde kendisini göstermeye başlamıştır. Dolayısıyla endüstri 2.0'da bu iki yönlü ilişki sistemine bir üçüncüsü daha eklenmiştir. Üşür de bu üç ilişki biçimini şu biçimde incelemektedir:

> "a) Üretim araç ve gereçleri üzerinde hak ve yetkileri olanlarla, bu hak ve yetkilere sahip olmayanlar arasında; b) Üretim araç ve gereçleri üzerinde hak ve yetkileri olanlar ile ve yetkilerden yoksun olan insanlar arasında yer alan ara kademelerin (formen gibi) her iki grupla olan ilişkileri; c) Üretim araç ve gereçleri üzerinde hak ve yetki sahibi olmayan insanlar arasında[ki ilişkiler]" (2021: 91).

Üşür'ün yaptığı tahlil, üretimdeki ilişkiler sisteminin eskisine göre daha katmanlı bir hal aldığının açık bir göstergesidir. Braverman bütün bu ilişkileri şu biçimde detaylandırır:

> "Üretim faaliyetleri, modern şirket içinde tam anlamıyla yeniden örgütlendikleri zaman, her biri kendi alanına giren sürecin özgün yönlerine sahip olan fonksiyonel departmanlar arasında bölünürler: Tasarım, stil, araştırma ve geliştirme; üretim kontrolü; gözetim ya da kalite kontrolü; imalat maliyet muhasebesi; işle ilgili çalışmalar; yöntemlerle ilgili çalışmalar; endüstri mühendisliği, yollar ve ulaşım; malzeme alımı ve denetimi; fabrika ve makinelerin bakımı; enerji; personel yönetimi ve eğitimi vesaire" (2008: 248).

Andre Gorz, *Elveda Proletarya* kitabında modern şirketlerde iktidarın artık bir özne olmadığını onun yerine bir "ilişkiler sistemi" [nin] "yani yapının" geçtiğini belirtmektedir. Modern şirketlerde iktidar "sulandırılmış" ve anonimleştirilmiştir "kişisel kapitalistin yerini sermaye ve onun hizmetindekiler yani iş yöneticileri" almıştır (1986: 51-52, 58-59). Lefebvre'ye göre de "burjuvazi" terimi günümüze yaklaştıkça tanımlama gücünü kaybetmektedir. Bu yüzden o "en tepedekiler" kavramını kullanır (2019c: 95). Lefebvre'nin tanımlaması endüstri 2.0'da kapitalistlerin nasıl müphem bir sınıf olmaya başladığının bir göstergesidir. Endüstri 2.0'ın son dönemlerini ele alan *İşçi Sınıfı Cennete Gider* filminde de bu değişim süreçlerine yer verilmiştir. Filmde "BAN" şirketinin sahibi asla somut olarak gözükmez, onun yalnızca belirli alanlarda büstleri vardır. Lulu, Lidia'yla yaptığı bir konuşmada da bu duruma dikkat çeker.

Lulu: *"Patronu kim tanır? Fabrika. Bu iş kuafördeki gibi yürümez."*

Lidia: *"İşte bu yüzden fabrikada değil de kuaförde çalışıyorum."*

Lulu: *"Sizde patron oradadır. Eğer isterse o anda seni kapının önüne koyabilir. Ama fabrikada patron orada değildir. O kendi yerindedir. İşviçre'de, Amerika'da."*

Resim 3.54. Kapitalistin büstü

Sermaye büyük bir hızla genişlediğinde ve sınırları aştığında ona sahip olan insanlar da mekânın kısıtlamalarından kurtulur ve gündelik hayatın üzerine çıkar. Lulu'nun altını çizdiği nokta da tam olarak burasıdır. Kapitalistler endüstri 2.0'ın sonuna doğru artık yersiz yurtsuz, şekilsiz ve ritüelsiz bir görünüm almaya başlamıştır. Bauman'ın Agnes Heller'den yaptığı alıntı bu durumu oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

> "'Kadın, pek çok yer arasında oradan oraya göçüp duruyor. Bunu bir topluluğun üyesi olarak değil, tek başına yapıyor; oysa kendisi gibi hareket eden çok sayıda insan var... içinde yer aldığı kültür belli bir yerin kültürü değil, bir zamanın kültürü: Salt şimdiki zamanın kültürü. Singapur'dan Hong Kong'a, oradan Londra, Stockholm, New Hampshire, Tokyo, Prag'a giderken ya da başka yerler arasında sürekli mekik dokurken ona eşlik edelim. Aym Hilton otelinde kalıp, öğle yemeğinde aynı tonbalıklı sandviçi ya da canı isterse Paris'te Çin ve Hong Kong'ta Fransız yemeği yiyor. Aynı tür faks makinesi, telefon ve bilgisayarları kullanıyor, aynı filmleri izliyor ve aynı tür insanlarla aynı tür sorunları tartışıyor'" (2012: 94).

Kapitalist sınıfın gündelik hayatın dışına çıkması, üretimle ilgili konuların vekaletini yönetici sınıfa devretmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak yönetici sınıf kendisine verilen bu vekaletle ne bir mülk sahibi olma statüsüne ulaşmıştır ne de işçilerin seviyesine gerilemiştir. Bu sınıfın durumu oldukça muğlaktır. Buna rağmen yöneticiler bütün meşruiyetini de bu muğlaklıktan almaktadır. Filmde yer verilen fabrika müdür karakteri de sınıfsal muğlaklığını şu biçimde dışa vurur. *"Bunu sizler için söylüyorum, ben de sizin gibi bir işçiyim."*

> "İktidar özne değil, bir ilişkiler sistemi, yani yapıdır. Bir kapitalist topluluğu tarafından yönetilir, ama elde tutulamaz. Ve yöneticilere meşruluklarını veren, iktidarın bu sonsuza değin sulandırılmışlığıdır. Bu kapitalistlerden her biri, her an 'istemediğimi değil, gerekeni yapıyorum' der: 'Kendi irademi kabul ettirmiyorum, tunç yasasını benim aracılığımla kabul ettiren gerekliliktir. Oyuna egemen değilim, sizin gibi onun hizmetindeyim. Eğer bu şirketin, istediğiniz gibi, başka bir biçimde nasıl yönetileceğini biliyorsunuz, söyleyin, yerimi size bırakayım." Tüm modern iktidarlar bu türdendir. Özneleri yoktur" (Gorz, 1986: 51-52).

Resim 3.55. Beyaz yakalı sınıf ve yönetici

3.3.4. 68' Eylemleri ve Sınıf Çatışması

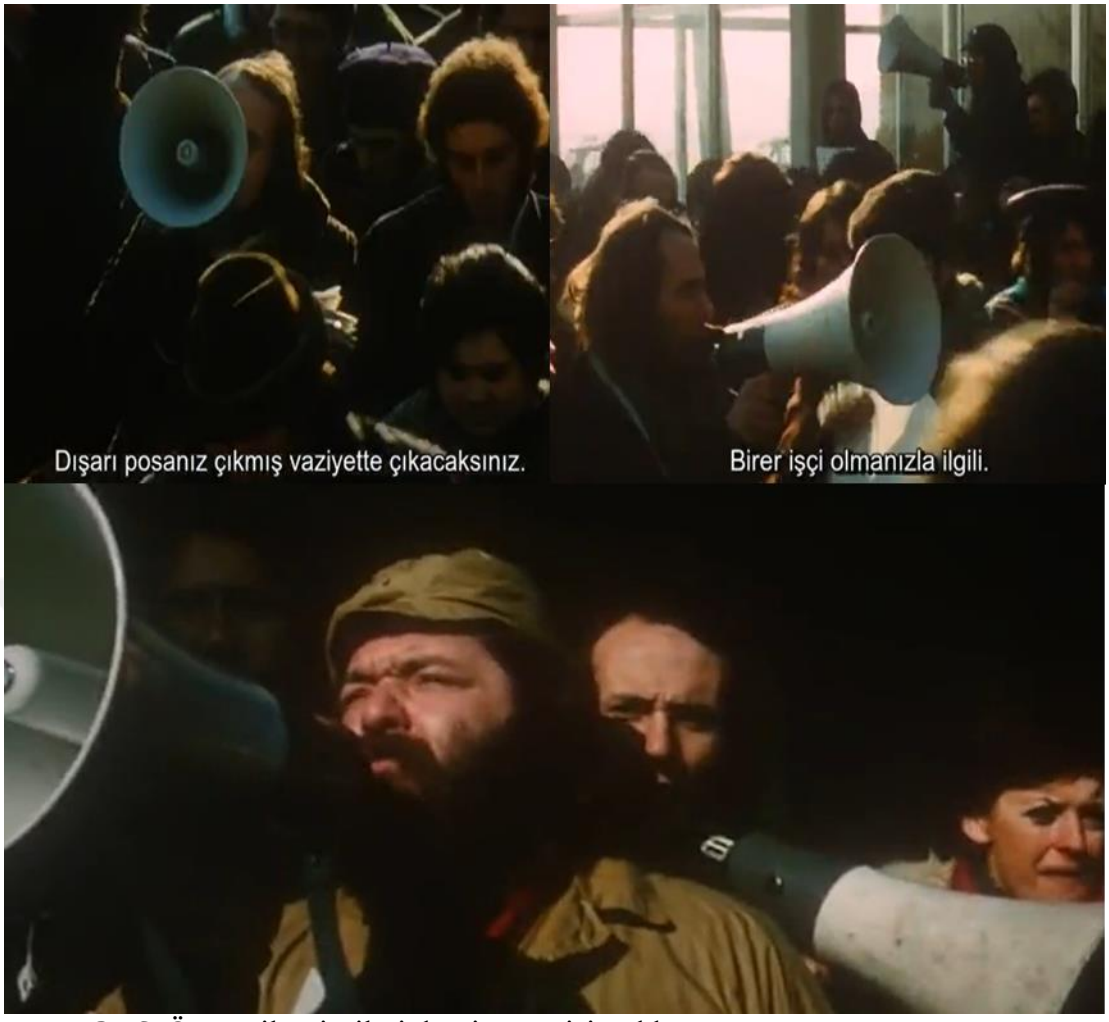
İşçi Sınıfı Cennete Gider filminde sınıf bilinci açısından ele alınabilecek birçok karakter ve toplumsal küme vardır. Örneğin, Lulu karakterinin bilinci filmin ilk ve ikinci yarısında çok farklı özelliklere sahiptir. Bu karakter ilkin sınıf bilincine dair hiçbir özelliği yansıtmaz dahası o aygıtın ve yönetimin safına geçmiştir. Filmin ilk bölümde Lulu karakteri üzerinden endüstri 2.0'daki işçi sınıfının durumu ortaya konmaktadır. Bu devirdeki işçi sınıfı taylorizm ve fordizmin meydana getirdiği otomatik üretim, yabancılaşma, bürokratik hiyerarşi ve refahın etkileriyle birlikte devrimci bilincini büyük ölçüde yitirmiştir.[113] Lulu karakteri bu yitişin vücut bulmuş halidir. Lulu'nun konformist tavırları ve bilinçsizlik hali travma geçirene kadar sürer. Lulu, yaşadığı travma sonucunda "ben"liğine geri döner ve bu seferde diğer işçilerin hepsinden daha bilinçli eylemler ortaya koyar. Lulu, bu süreçten sonra devrimci öğrencilerle irtibata geçer ve kapitalizme, fabrika medeniyetine taylorizme, parça başı işe, karşı kendi reddiyesini ilan eder. Ancak bu reddiye diğer işçiler tarafından kabul edilmez. Onlar yalnıza yönetimin belirli tavizler vermesini ücretlerin artışını ve parça başı işin esnetilmesini talep eder. İşçilerin çoğu bu açıdan sendikal örgütlerin yanında yer almaktadır. Bu yüzden sendikal örgütlerin ve işçilerin

[113]Lulu karakteri *Modern Zamanlar* filmindeki sistemle uyum sağlamış işçilerle aynı özellikleri sergilemektedir.

çoğunluğunun reformist olduğu anlaşılır. Gürbüz'e göre film içerisinde yer alan "sendika, çalışma koşullarının insanileştirilmesi, parça başı üretime ödenen ücretlerin arttırılması gibi talepleri dile getirmektedir. Bu yanıyla çalışma ideolojisinin söylemini yeniden üretmektedir. Bireyleri çalışmaya zorlayan bir toplumsal zihniyetin özüne dokunmamaktadır" (2016, 124).

Filmde sınıf çatışmasına dair ilk öge işçilerin fabrikaya girişi sırasında ortaya çıkar. Ancak burada sınıf çatışmasının öznesi endüstri 1.0 ve 2.0 devrinin ilk yıllarındaki gibi işçisi sınıfı değil öğrencilerdir. Öğrenciler, işçilerin parça başı esasına göre çalışmasını kabul edilemez bulur ve onlara kendileriyle devrimci bir ittifaka girmesi için çağrı yapar. Öğrencilerin çağrısı işçilerde hiçbir şekilde yankı bulmaz ve işçiler fabrikaya doğru yürümeye devam eder.

Öğrenciler fabrika medeniyetini oldukça karanlık bir yer olarak algılar ve bu yüzden kendi geleceklerini inşa etmek için bugünden mücadeleye girişir. Nitekim öğrencilerin çağrısında da bu durum açığa çıkar: *"Saat sabahın sekizi! Çıktığınızda hava çoktan kararmış olacak. Bugün sizler için güneş parlamayacak. Parça başı iş yapacaksınız. 8 saatlik parça başı iş. Dışarı posanız çıkmış bir vaziyette çıkacaksınız. Geçinecek parayı kazandığınıza inandırılacaksınız. Ama aslında yağmalanmış olacaksınız... işçiler hapishaneye giriyorsunuz! Bugün sekiz saatlik iş sonrası, karanlık olacak. Bugün sizin için güneş parlamayacak. İşçiler! Sendika liderleri ve patronlar arasındaki bağları yok etmek için işçiler ve öğrenciler arasında kurulacak devrimci bir ittifak öneriyoruz."* Öğrencilerin söylevlerinden fabrika medeniyetine, kapitalizme, taylorizme ve onların getirdiği disiplin toplumuna karşı çıktığı anlaşılır. Kışlalıya göre öğrenci hareketi başlangıçta üniversitelere yönelik memnuniyetsizliklerden ortaya çıkar daha sonrasındaysa devlete, kapitalist sisteme ve endüstri medeniyetini reddetme yolunda gelişir (2021: 67, 77).

Resim 3.56. Öğrenciler, işçileri devrime ve işi reddetmeye çağırır

Öğrenciler kendisinden önceki kuşakların kabullendiği üretimi ve tüketimi reddeder. Lefebvre'ye göre kapitalist dünya kendisiyle uyumlu bireyler üretirken aynı zamanda bu imgenin zıddını da üretir (2019a: 18). Fabrikaya giriş sahnesi madalyonun iki yüzünü de ortaya koymaktadır. Bu durumun yanı sıra öğrencilerin fabrikaya gidip işçileri kendi saflarına çekme çabası tarihsel gerçeklikle de uyum içerisindedir.

Bir başka fabrikaya giriş sekansında sendika liderinin (Gino Pernice) işçileri greve çağırdığı görülür.

> -Sendika Lideri: *"İşçiler! Üç birleşik sendika sizleri mücadeleye çağırıyor! Düzenin işleyişine ve politikalarına karşı. Sağlık ve daha fazla ücret hakkı için. Eşlerinizden ve çocuklarınıza ayıracak daha çok zaman için. Daha önce*

günlük ürettiğiniz 1000 parça için size 300 liret veriyorlardı. Yeni düzenlemeyle 3000 parça üreteceksiniz ama ücret aynı kalacak. Bu onların karlarını milyonlarca liret artacak demektir…"

Devrimci öğrencilerin lideri Marx (Donato Castellaneta) ise sendika liderinin konuşmalarına bütünsel olarak karşı çıkar ve ardından iki lider birbirleriyle atışmaya başlar.

-Marx: *"İşçiler! Sendikalara devrimci bir platform oluşturulması konusunda baskı yapın! Parça başı devam ettirilemez! Derhal kaldırılmalıdır!"*

-Sendika Lideri: *"Ayaklarımız yere bassın, bizim amacımız parça başı iş sözleşmesini lehimize geliştirmektir!"*

Barbara ve John Ehrenreıch'a göre öğrenci hareketi kendiliğinden ortaya çıkmıştır ve hiçbir örgütlü yapının içerisine girmemiştir. Ayrıca bu hareket, eylemlerini hayata geçirirken eskiden beri süre gelen taktikleri ve isyana yön vermeye çalışan yönetmelikleri de kullanmamışlardır (1987: 81). Bu sahnede de bu duruma benzer bir taraf gözükür. Öğrenci hareketi, sendikaları; reformist, işçileri yanlış yönlendiren ve patronlarla iş birliği içerisinde olan bir yapı olarak niteler bu yüzden de sendikalara karşı çıkar. Ayrıca bu sahne endüstri 2.0 sonunda sendikaların ve işçi sınıfının nasıl bir reformist yapılanma içerisine girdiği ve sınıf bilincini yitirdiği de görülür. Öğrencilerin devrimle ilgili sarf ettiği her söz ve fikir, sendikalı işçiler tarafından aşırılık olarak nitelendirilir. Sınıf mücadelesi fabrika içerisine girildiğinde bambaşka bir görünüm alır. Burada bütün işçiler Lulu'ya, yönetime ve üretime karşı birçok farklı mücadeleye girişir. Ancak bu mücadeleler ilkin açık bir şekilde ortaya konmaz. İşçiler üretimi sekteye uğratmak için Scott'un gizli senaryo olarak nitelediği yöntemleri devreye sokar. Braverman'a göre sınıf çatışması yalnızca açıktan ve geniş zamana yayılmış bir şekilde ortaya çıkmaz, o aynı zamanda "bir saniyenin on binde biri kadar küçük (ve hatta daha küçük) bir zaman birimi ile ölçülerek sert bir mücadelenin konusu haline geldiği emek sürecinin kendi içinde de cereyan eder" (2008: 21). Braverman'ın dikkat çektiği gerçeklik filmdeki işçilerin üretim sürecinde ortaya koyduğu eylemlerde de karşılık bulur. İşçiler birçok kez üretimi sabote eder, beyaz yakalılarla dalga geçer, yüksek sesle şarkı söyler veya

bağırır, yönetimle iş birliği içerisinde olan işçileri cezalandırır. Scott'a göre işçi sınıfının kendi arasında dilsel, davranışsal ve eylemsel olarak bir bütünlük vardır. Bu bütünlüğü tehdit eden her kimse grup içerisinden dışlanır ve bazen fiziksel cezaya maruz bırakılır (2021: 201). Lulu'nun maruz kaldığı dışlanma ve ceza da tam olarak böyledir. Lulu'nun diğer işçilerle hiçbir bütünlük içerisinde olmaması dahası onları güneyli, tembel ve miskin olarak nitelendirmesi, yönetimle sürekli bir iş birliği içerisine olması, üretimi mükemmel bir şekilde gerçekleştirmesi, diğer işçilerin gözünde onu suçlu yapmaktadır. Sennett ve Cobb'un deyimiyle bir kişinin üretimle uyumlu olması otoritenin nazarında başarı olarak değerlendirilirken diğerleri tarafından ihanet olarak algılanır (2021: 152). Bu yüzden diğer işçiler Lulu'yu sürekli şekilde "yalaka ve göt yalayıcısı" gibi sıfatlarla dilsel tahakküm altında bırakır.

Resim 3.57. Lulu diğer işçilerle anlaşmazlık yaşar

İşçiler, yalnızca bununla da yetinmez Lulu'nun ilgisini dağıtarak parmağını kaybetmesine neden olurlar. Lulu, parmağını kaybettikten sonra büyük bir travma geçirir ve bastırmış olduğu bilinci tekrar su üstüne çıkar. Nitekim Lulu üretimde eski performansını tekrar yerine koyamaz ve bilinçli olarak sürekli üretimi sekteye uğratmaya başlar. Aynı zamanda diğer işçilerde Lulu'nun parmağını kaybetmesinden sonra greve gitmeye karar verir. İşçilerin grev kararı alması ve isyana yeltenmesi, yönetim kadrolarınca hoş karşılanmaz ve dört işçi işten çıkartılır, diğer işçilerde eskisine göre çok daha fazla baskı altında tutulur. İşçiler bütün bu baskılara karşı nasıl bir direniş yönetimi belirleyeceklerine karar vermek için fabrika içinde toplanır. Burada sendika lideri olumsuz şartların ortadan kaldırılması için oylama yapılmasını talep eder. İşçilerin büyük bir kısmı kendi hayatlarından memnundur ve bu yüzden parça başı işe aynı şekilde devam etmek ister. Diğer 12 kişilik bir işçi grubu parça

başı işin derhal kaldırılmasını talep eder. Bir başka 12 kişilik grup ise süresiz olarak greve gidilmesi gerektiğini savunur ve bu yönde oy kullanır. Son işçi grubu ise çoğunluğu oluşturmaktadır ve şartlar iyileştirilene kadar günde iki saat grev yapılması yönünde oy kullanır. Nitekim işçiler oyçokluğuyla her gün 2 saat greve gitmeye kara verir. O sırada Lulu söze girer ve bütün işçilere hitap etmeye başlar.

> Lulu: *"Öğrenci dışarıdaki öğrenci dedi ki bizler sabahın karalığında buraya giriyoruz ve akşam karanlığında dışarı çıkıyoruz. Ne biçim bir hayatımız var bizim? Madem konuşuyoruz, neden parça başını ikiye katlamıyoruz ha? Sonra belki pazarları da çalışabiliriz, belki gece de çalışmaya devam edebiliriz. Aslında belki çocuklarımızı ve karılarımızı da buraya getirebiliriz. Çocuklarımızı da zorla çalıştırırız, karılarımız da hazırladıkları sandviçleri ağzımıza tıkıştırırlar. Ve biz devam ederiz, hiç ara vermeden. Devam! Devam! Devam lanet 4 liret için. Ölene kadar devam! Ve bu cehennemden hiçbir kaçış yok. Buradan diğer cehenneme geçiyoruz!"*
>
> Bassi: "*Beni iyi dinle Massa (Lulu), şimdi çok fazla konuşuyorsun da peki bizler fabrikada örgütlenip sendikamızı diğer yoldaşlarla birlikte kurarken sen neredeydin? Hadi buna cevap ver?*"
>
> Lulu: "*Nerede miydim? Ben bir parça başı işçisiydim. Sendikacıların politikalarına uydum. Verimlilik için çalıştım üretimi arttırdım, üretimimi! Ya şimdi? Ya şimdi ne oldum ben? Ben bir hayvana dönüştüm, bir hayvana. Dışarıdaki öğrenci diyor ki. O diyor ki bizler makine gibiyiz! Anlıyor musunuz? Ben bir makinayım! Ben bir somunum, ben bir vidayım. Ben bir iletim kayışıyım, ben bir pompayım! (...) Ben şunu öneriyorum. Bir an önce iş bırakmayı, herkese! Ve bir an önce iş bırakmayan herkes, bir alçaktır!"*

Bu münakaşa sahnesi 68'hareketleri sırasında işçi sınıfının nasıl ikircikli bir duruma düştüğünü ve ortak mutabakattan uzak olduğunu ortaya koymaktadır.

İşçilerin farklı düşüncelere ve farklı bilinç düzeylerine sahip olması onların birbiriyle uzlaşmasının önündeki en büyük engeldir. İşçilerin birçoğu çalışmaya aynı şekilde devam etmek isterken, bazıları reformist eylem talep eder, sendikalı işçiler iki günlük grevin yeterliliğini öne çıkartmaktadır, Lulu ve çevresindeki birkaç işçi ise öğrencilerin etkisinde kalarak otonomi ve işin reddini savunmaya başlamıştır.

Resim 3.58. İşçiler eyleme gitmeye karar verir

İşin reddi ve otonomi hareketi geçmişteki devrimci eylemlerden birçok açıdan ayrışır. Bu anlayış geçmişin "bir şeyi inşa etmeden önce her şeyi yıkmalıyız" şiarından uzaklaşmış ve yerine yeni sınıf mücadelesi yöntemleri koymuştur. Bu yeni eylem biçimiyle birlikte işçi sınıfı kapitalizmle karşı mücadele ederken ileri doğru aksiyom almaktan vazgeçmiş ve onun yerine geri çekilme stratejisini benimsemiştir. Bu stratejiyle birlikte işçiler; kendi sınıfsal konumlarını, ücretli işin olumlanmasını, hayatın üretime indirgenmesini, kapitalist hiyerarşiyi sendikaları ve partileri, reddetmiştir. Tronti'ye göre işçiler bu eylem biçimiyle birlikte kapitalist sistemi işlemeyecek bir hale getirmeyi amaçlamıştır (2021: 342). Hardt'a göre de otonomi eylemlerinin "ana sloganlarından biri 'işin reddi' idi; bu slogan yaratıcı ya da üretken etkinliğin değil, yerleşik kapitalist üretim ilişkilerinin içinde işin reddi anlamına geliyordu. İşçinin ve öğrenci gruplarının antikapitalizmi devlet, geleneksel parti ve kurumsal sendikalara doğrudan genel bir muhalefete dönüştü" (2021: 21). Tronti ve

Hardt'ın anlatıları film içerinde yer verilen hadiselerle uyum içerisindedir. Lulu'nun dahil olduğu işçi grubu ilk olarak öğrencilerle temasta bulunur ve ardından kapitalizme, işçi olma durumuna ve sendikaya karşı çıkmaya başlar. Lulu ve öğrenciler, sendikaya karşı çıkar çünkü sendika kapitalizmi tehdit edecek hiçbir eylem biçimi ortaya koymaz, o tam anlamıyla reformist ve hiyerarşik bir yapılanma içerisine girmiştir. Otonomi ve öğrenci hareketi ise devrimci ve kendiliğinden bir harekettir. Sendika lideri bütün bu sebeplerden dolayı Lulu'nun dahil olduğu işçi grubunu ve öğrenci hareketini, "radikal ve maceracı politikalar" benimsemekle suçlar.

Fabrika içerisinde çıkan bu anlaşmazlık diğer sekanslarda da kendisini gösterir. İşçiler tartışmaların sabahında yeniden fabrika önünde toplanır ve her grup kendi fikrini savunur. Lulu'nun dahil olduğu işçi grubu ve öğrenciler, sendikanın ortaya koyduğu taktiklerin patronların işine geldiğini ve bu taktiklerin işçileri sömürmenin bir aracı olduğunu savunur. Ayrıca onlar 2 saatlik grevin hiçbir işe yaramayacağını bu yüzden bu eylem biçiminin reddedilmesi gerektiğini savunur. Sendikalı işçilerde onlara oylamaya saygı duymaları için ve devrimci fikirlerden vazgeçmeleri için çağrıda bulunur. Kendi sınıfsal konumundan ve çalışma şartlardan memnun olan işçiler de üretime yeniden başlamak için fabrikaya girmeye çalışır. Üretimi devam ettirmek isteyen işçiler polis tarafından korunmaktadır. Bu andan sonra bütün işçiler, öğrenciler, beyaz yakalılar ve polisler arasında büyük arbede başlar. Ancak eylem çok uzun sürmez ve polis olaya şiddetli bir şekilde müdahale eder. Polis müdahalesinden sonra bütün eylemciler dağılır, öğrenciler de kaçak duruma düşer.

Resim 3.59. Polisler, yönetim öğrenciler ve işçiler birbiriyle kavga eder

Öğrenciler polisten kaçmak için Lulu'nun evine gider ve burada bir süre saklanır. Öğrenciler, Lulu'nun evinde toplandığı sırada Lidia işten döner. Bu sırada öğrenciler komünist teori ve pratik üzerine tartışmalar yürütmektedir. Lidia bütün bu tartışmaları duyduktan sonra onlara tepki gösterir.

> Marx: *"Teori doğru. Her şeye karşı mücadele et. Eğer güçlü bir devrimci bir partimiz olursa birkaç ay içinde kırılma noktasına ulaşabilir. İşçiler iktidar için hazırlar. Parça başını unutun."*
>
> Lidia: *"İşçiler mi? İşçiler mi? Bu çocuk kesinlikle yeteneksizin teki! Ben işçileri tanıyorum. Komünizmi unutun… Roma'ya yönetmek için gittiğinizde, ne yapacaksınız ha? Ne yapacaksınız? Tüm patronlardan sıkıldık artık biz. Öyle değil mi? Patron olmadan ne*

yapabilirsiniz ki? Aç biilaç kalırsınız! Bir de şu açıdan bak, onlar bize her şeyi verdiler. Patronlar sayesinde güvenliğin sağlanıyor… İşte sizin özgürlükçülüğünüz. Konuşurum çünkü ben asla bir komünist olamam! Asla! Çünkü ben özgür biriyim, anlıyor musun? Ve ben vizon kürkü seviyorum, bir gün ona sahip olacağım. Çünkü benim hakkım, anlıyor musun? Çünkü ben çalışıyorum!"

Endüstri 2.0 aşamasında işçi sınıfı birçok açıdan ehlîleştirilmiş bir görünümdedir, hatta batı toplumları kapitalizmi hedef alan başkaldırıların çoğunu marjinalleşmiş birer eylem olarak algılanır. Lidia'nın düşünceleri de bu olguyu yansıtmaktadır.

Resim 3.60. Lidia, öğrencilerle tartışır

Devrimci işçilerin marjinal olarak algılanması bir başka sahnede daha ortaya konur. Lulu, çalışmak için tekrar fabrikaya gider ancak içeri girilmesine izin verilmez. Lulu, bunun üzerine tıpkı öğrenciler gibi megafonu alarak diğer işçileri kendisiyle birlikte olmaya çağırır ancak hiçbir işçi kendisine yanıt vermez.

Lulu, son çare olarak Marx ve diğer öğrencilerin yanına gider ve Marx'a neden sabah fabrikaya gelmediğini sorar. Marx hem okulda hem de fabrikada eylem yapamayacağını söyler. Lulu, onları fabrika önüne gitmek için ikna etmeye çalışır ancak öğrencilerde kendi arasında bölünmeye başlamıştır. Lulu, bunun üzerine öğrencileri fabrikadaki işten atılmasına sebep olmakla suçlar ve işten atıldığı için pişman olduğunu söyler. Marx'da ona karşılık olarak bireysel durumların kendisini

ilgilendirmediğini olaylara yalnızca sınıfsal baktığını söyler ve ardından *"Kişisel bir hikâye mi istiyorsun? Benimkine ne dersin? Kişisel hikayeyle ne işim olur benim? Yüzüme bak, 30 yaşındayım. Halime bir bak! Sadece üç dersten geçebildim ve diş eti iltihabım ve hastalığım var."* Öğrenci hareketi eylem süresince daima okul ve fabrika arasında kalmıştır. Barbara ve John Ehrenreıch'a göre öğrenciler hangi eylem biçimine dahil olurlarsa olsunlar üniversiteyle olan bağını asla kaybetmemişlerdir. Onlar bütün direnişine rağmen geleceği yine üniversite içinde görmektedir. Ayrıca Ehrenreıch öğrencilerin eylemlerinde zayıf noktayı ve okulla olan bağlarını şu biçimde ortaya koyar: "Öğrenci zihniyetinin bir başka özelliği de bir örgütçünün zamana bakış yeteneğinden yoksun oluşu; öğrenciler, üniversitede karşılaştıkları türden dolaysız bir tepki bekliyorlar hâlâ. Bir topluluğun içine girip yıllarca bekleyebilmeyi bilmiyorlar" (1987: 41-42).

Sendika, öğrencilerin ve işçilerin bütün muhalefetine rağmen talep ettiği reformların hemen hepsini yönetime kabul ettirir. Bu reformların içerisinde kazançların yükselmesi, parça başı işin ortadan kaldırılması ve işten atılan işçilerin yeniden işe dönmesi gibi birçok madde vardır. Bu reformlardan sonra fabrikadaki üretimde fordist aşamaya geçtiği görülür. İşçiler parça başı işten farklı olarak üretim bandında çalışmaya başlar. Ancak bu gelişmeye karşın işçilerin ruhsal durumunda hiçbir değişim olmaz. Militina'nın söyledikleri Lulu'nun aklında hiçbir zaman çıkmaz o daima kendisini onunla özdeşleştirir sanrılarında, rüyalarında daima o vardır. Filmin son sahnesinde yer verilen diyaloglar aslında diğer işçilerin de Lulu'dan farklı olmadığını ortaya çıkartır. Sendikalı işçiler, yönetime karşı bir zafer kazanmıştır ancak bu bir *"pirus zaferi"*dir. Çünkü kapitalist sistem içerisinde işçilerin kazandığı zafer ancak *"pirus zaferi"* olabilir.

İşçi Sınıfı Cennete Gider filmi endüstri 2.0'ın sonundaki işçi sınıfının maruz kaldığı yabancılaşmayı, makineleşmeyi, nevroz durumunu ve giriştiği; sınıf savaşımı biçimlerini ortaya koymaktadır. Bu devirde işçi sınıfının içerisinde devrimci bir damar vardır nitekim tatbik edilen otonomi hareketinde de bu durum bariz bir şekilde gözükür. Film içerisinde bu hareketlerin çok başarılı olmadığı ancak reformist eylemlerde belirli bir kazanç sağlandığı ortaya konmaktadır. İşçi sınıfı her ne olursa olsun endüstri 2.0 devrindeki en büyük eylemlerini 68'hadiseleri sırasında ve devamındaki yıllarda sürdürmüştür.

İşçilerin uzun süren mücadelelerinden sonra sermaye Silver'ın ortaya koyduğu üç yöntemi uygulamaya koyar: mekânsal, teknolojik ve örgütsel karşı devrimler (2015: 206).

Mekânsal Karşı Devrim Silver'a göre 1968 ve ondan sonraki yıllarda zincirleme şekilde meydana gelen eylemler, batılı şirketlerin sermayesini merkez ülkelerden çekmesine ve Asya gibi periferi bölgelere yatırım yapmasına sebebiyet vermiştir (2015: 218). Teknolojik Karşı Devrim de Kapitalist şirketler, işçi sınıfıyla yaşadığı uzun çatışmalardan sonra tıpkı endüstri 1.0 ve 2.0'da olduğu gibi sabit sermayeye daha fazla yönelmeye başlamışlardır. Örneğin İtalyan otomobil firması *Fiat* ortaya çıkan eylemlerden hemen sonra otomasyon teknolojilerine yatırım yapmaya başlar ve 1980'lere gelindiğinde yaklaşık 20 bin işçiyi işten çıkartır (Sommier, 2018: 117-118).[114][115]

Post Fordizm ve Karşı Devrimde ise kapitalistler uzun süren işçi ayaklanmaları neticesinde üretimin tek bir fabrikadan idare edilmesinin ve tek merkezde toplanmasının aslında avantajdan daha çok dezavantaj getirdiğinde karar kılar ve bu uygulamalardan vazgeçip bunların yerine çok merkezli postfordist ve toyotizm yöntemleri tatbik etmeye başlar.

Sermayenin işçi ve öğrenci ayaklanmalarına karşı geliştirdiği karşı devrim endüstri 3.0'devriyle ilgili bütün her şeyin belirleyicisi olmuştur. Bu geçiş döneminden sonra bütün fabrika yapılanması ve üretim, küresel kapitalist sistem, sınıf savaşımı, iktidar mekanizması, teknoloji ve politika hiç olmadığı kadar birbiriyle iç içe geçmiştir. Bu süreçten sonra asla ilişkisi olmayan toplumlar küresel ağ sistemi içerisinde birbirleriyle temas etmeye başlamıştır.

Sermayenin, emeğe karşı geliştirdiği karşı devrim endüstri 3.0 devrini konu alan *Last Train Home* ve *American Factory* filmlerinde de açık bir şekilde görülebilir.

[114]Marco Revelli'ye göre işçi sınıfı bu hadiselerden sonra savunmacı bir pozisyona geçti ve parçalanmaya başladı (2005, 212).
[115]Somier'e göre bu tarih işçi sınıfının kesin olarak yenilgiye uğradığı tarihtir (2018: 117-118).

3.4. *Last Train Home* (2009, Lixin Fan)

3.4.1. Çinli İşçilerin Yaşam ve Çalışma Şartları

Çinli yönetmen Lixin Fan'nın yönetmenliğini yaptığı *Last Train Home* filminin çekimleri 2006 yılında başlamış ve 2009 yılına kadar sürmüştür. Film bu 3 yıllık süreç içerisinde Çinli işçilerin hayatlarının nasıl değiştiğini bir aile üzerinden ele alır.

Çin'in kapılarını peyderpey kapitalizme açması ve Batı Dünyasındaki sermayenin mekânsal çözüm yolu araması aynı döneme denk gelmektedir. Batılı şirketler kendi ülkelerinde yaşanan eylemleri sindirmek, emeğin gücünü kırma ve daha ucuz üretim gerçekleştirmek için kol gücüne dayalı üretimi dünyanın az gelişmiş bölgelerine göndermeye başlamıştır. Çin devleti de batılı şirketler için kapitalizmin işleyebileceği, sermayenin serpileceği birçok "SÜB" bölgesi kurmuştur. Bunun sonucunda Çin'deki işçi sınıfı endüstri 3.0 devrinde endüstri 1.0 koşullarında yaşamaya zorlanmıştır. Endüstriyel kapitalizmin ilk yıllarında Batı Avrupa'da ortaya çıkan iç karartıcı göç, sömürü ve üretim manzaraları 21. yüzyılda periferi ülkelerinde görülmeye başlamıştır. *Last Train Home*'da filmi de bütün bu manzaraları gözler önüne sermektedir.

Film, ilkin tıpkı *Germinal* filminde olduğu gibi bir göç sahnesiyle başlar. Kamera binlerce işçinin kendi evlerine dönmek için tren istasyonlarına doluşmasını birbirlerinin üzerine çıkmasını ve yaşanan izdihamı gözler önüne serer. Bu karmaşadan sonra altyazıda işçilerin göçebe olma durumuyla ilgili birkaç bilgi verilir: *"Çin'de 130 milyondan fazla göçmen işçi bulunmaktadır. Evlerine yılda sadece bir defa, Çin yeni yılında giderler. Bu dünyanın en büyük insan göçüdür."*

Resim 3.61. Çinli işçilerin göçü

Sermayenin merkezden periferiye göç etmesi şirketlerin küresel bir yapılanma içerisine girmesine ve işçilerinde kendi ülkelerinde göçe zorlanmasına neden olmuştur. Çin, bu göç durumunu en derinden yaşayan ülkedir. Çinli işçiler kendi evlerinden çok uzakta yaşamak ve çalışmak zorundadır çünkü kırsal yaşamın getirisi ailelerin geçimini sağlamasına yetmemektedir. Bu göç yalnızca özel bayramlarla da sınırlı kalmamaktadır. Kırsal bölgeden çıkıp şehirlere gelmeye çalışan göçmenlerin sayısı her geçen gün artmaktadır.

Kamera bu sekanstan sonra Çin'in Guangdong'u eyaletinin başkentini (Guangzhou) kaydeder. Bu şehir, komünist ülkelerin insanı tedirgin eden renksizliğini ve kapitalizmin cafcaflı renkli tabelalarını aynı anda içinde barındırır. Kamera diğer bir planda ise şehrin farklı konumlarında genel ve sabit görüntüleri kaydeder. Bu görüntülerden şehrin çok kirli bir havaya sahip olduğu, hızlı kentleşmeyle beraber bazı bölgelerin çok geliştiği ve bazı bölgelerin gettolaştığı anlaşılır. Kamera daha özele geldiğinde ise kentin sokaklarını ve manüfaktürleri (ya da terhaneleri) kaydeder. Sokaklar işçilerin ürettiği metalarla doludur. 1, 2 yaşındaki işçi çocukları sokağa yığılmış pantolonların içinde oyun oynamaktadır. Hamallar diğer bir sokakta MADE IN CHINA yazılı kolileri dünyanın başka bir tarafına göndermek üzere üst üste dizer. Sokaklar tamamen izbe binalarla bezelidir. Bu binalar her ne kadar dışarıdan ikametgâh mekânı gibi gözükse de esasında kapitalist üretimin merkezleridir.

Resim 3.62. Guangdong şehri

Resim 3.63. Sokakta oyun oynayan bebekler

Resim 3.64. Made ın Chına yazılı koliler

Resim 3.65. Üretim merkezi

Bu yapıların; Çin devletinin, ulusötesi şirketlerin ve işçi sınıfının nazarında farklı anlamları vardır. Binalar, Çin devleti için ihracat rakamlarını arttıran ve istihdam sağlayan üretim merkezleridir. Ulusötesi şirketler için Batı Dünyasındaki katı kuralların kalkması ve sermayenin genişlemesinin önündeki engellerin yıkılması anlamını taşımaktadır. Çin'deki işçi sınıfı için anlam çok daha olumsuzdur. Binalar, işçiler için işyeri, yatakhane, ev, yemekhane ve çocukların oyun alanıdır. Changhua Zhang ve Yang Zhang'da bu binalardan birisinde çalışmaktadır. Zhang çifti taşeron bir firma için tekstil ürünleri üretmektedir. Çiftin çalıştığı alanda kendileri gibi birçok işçi çalışmaktadır. Üretim merkezi 19. asırdaki manüfaktürleri andırmaktadır. Manüfaktür, kapitalist girişimcinin birçok işçiyi aynı mekâna topladığı ve her işçiyi ayrı ayrı dokuma tezgahında çalıştırdığı yerin adıdır. Zhang çifti de manüfaktür üretimden 200 yıl sonra neredeyse aynı şekilde üretim yapmaktadır. Bu üretim merkezinde insanların yattıkları yerler oldukça bakımsızdır, hiçbir ailenin kendisine ayrılmış özel bir alanı yoktur, işçilerin yedikleri yemekler çoğu zaman kötüdür, üretim sabah başlayıp gece yarılarına kadar sürmektedir, üretim alanında hiçbir havalandırma düzeneği yoktur, dikiş makinelerinin hep birlikte çalışması rahatsız edici bir uğultu çıkartmaktadır.

Resim 3.66. Üretim tezgâhları

Resim 3.67. Tezgahlarda uyuyan bebekler

Resim 3.68. Zhang çiftinin banyosu

Resim 3.69. Zhang çiftinin yatakları

Zhang çifti film boyunca kötü çalışma şartlarından şikâyet etmez. Onlar sadece çocuklarını ve annelerini bir kez olsun görmek için çaba gösterir. Çin yeni yılı bütün işçilerin aileleriyle görüşmesi için tek uygun zamandır. Bütün işçiler bu zaman aralığında kentten kıra doğru seyahat eder ve çok büyük bir göç dalgası oluşturur. 130 milyona yakın işçinin kentten kıra dönmeye çalışması ulaşım sistemlerini tamamen kilitlemektedir.

Resim 3.70. Zhang çifti bilet bulmaya çalışır

Resim 3.71.Yolcu trenlerinin kabinleri

Zhang çifti ailelerinin yanına dönebilmek için güçbela tren bileti bulur. Zhang çiftinin eve yaklaştıkça geçmişle ilgili anıları depreşir.

> Changhua: *"16 yıl önce evden ayrılmak için can atıyorduk. Trene binip gitmek iyi bir iş bulup para biriktirmek istedik."*
>
> Yang: *"90'larda evden ayrıldığımızda çok fakirdik. Ayrıldığımız gün bebeğimi annem aldı. Qin sadece bir yaşındaydı. Onu bıraktığımda ağlıyordum. Onu bırakmak istemedim ama başka çarem yoktu. Qin'e son dokunduğumda*

annemin kucağındaydı. Herkes Qin biraz büyüyene kadar evde kalmam gerektiğini söyledi. Bir kelime bile etmedim. Yüreğime taş bastım ve eşimle birlikte köyden ayrıldık. Başka seçeneğim yoktu. Hayat işte."

Lin Chun'a göre kırdan kente göçen işçiler çoğu zaman ailelerini (çocuklar, büyükanneler, büyükbabalar vb.) geride bırakmak zorunda kalır ayrıca bu işçiler gevşeyen aile bağlarının tamamen kopmasını önlemek için muazzam bir çaba sarf eder (2017: 42-43). Zhang çiftinin, evi ve çalışma yeri arasındaki mesafe yaklaşık 1.200 kilometredir ve ulaşım ücretleri maaşlarına göre oldukça yüksektir. Çiftin söylevlerinden bu durumun aile bütünlüğünü oldukça olumsuz etkilediği anlaşılır. Çift açık bir şekilde kendi içinde bulunduğu durumdan rahatsızdır bu yüzden çocuklarına kendileri gibi olmaması için sık sık tavsiyede bulunur. Tembihlerin içerisinde en belirgin unsur çalışkanlıktır. Hem büyükanne hem de ebeveyniler çocuklara çalışkan olmaları ve derslerinde başarılı olmaları yönünde sürekli şekilde tembihte bulunur. Sennett'e göre işçi sınıfından insanlar "çocuklarını çok sıkı denetim altında tutarak, kendilerinde gördükleri başarısızlığı telafi etmeye" çabalar (2011: 97). Zhang çiftinin verdiği tavsiyelerin altı boş değildir. Ebeveynler çocuklarının kendileriyle aynı makus talihi paylaşmaması için çok büyük bir fedakarlıkta bulunur ve kazandıkları paranın büyük bir bölümünü onlara gönderir.

Resim 3.72. Büyük annenin ve Zhang çiftinin çalışkanlık tavsiyeleri

İşçilerin aile bütünlüğü için gösterdiği çabalar hem maddi hem de manevi olarak belirgin bir şekilde görülebilir. "İşçilerin kırsal bölgelere gönderdiği paralar kırsal halkın hayatta kalmasında çok önemli bir unsur[dur]" (Kahn ve Yardley akt. Harvey, 2015: 136). Kırsal bölgedeki halk kendini idame edecek kadar üretim

yapamamaktadır. Bu yüzden kentten gelecek para akışı onlar için hayati öneme sahiptir. Çiftin bütün tasarrufu kırdaki ailesine akmaktadır ancak bu parada çocukların geçimi için yeterli değildir. Zhang çiftinin büyük çocuğu Qin, para yetersizliği ve başarı beklentileri yüzünden kendini kapana kısılmış hisseder. Qin, bu kapandan sıyrılmak için tek yolun büyükleri gibi çalışmak olduğunu düşünür ve okulu bırakarak bir tekstil atölyesinde çalışmaya başlar.

Engels'in endüstrileşmenin ilk yıllarında, manüfaktürlerde yaptığı gözlemler, Qin'nin çalıştığı tekstil atölyesiyle büyük benzerlikler taşır. Engels'e göre manüfaktürde çalışan kızlar tıkış tıkış bir mekânda sürekli olarak eğik bir pozisyonda üretim yapmak ve aynı mekânda bulunan yatakhanelerde yatmak zorundadır. Bu üretim merkezinde hiçbir temiz hava düzeneği yoktur bu yüzden işçiler içerideki pis havayı solumak durumundadır. Ayrıca bu işçilerin menüsü sindirilmesi mümkün olmayan yiyeceklerle doludur. Bütün bu şartlar birleştiğinde işçilerin sağlığı oldukça kötü etkilenmektedir (2007: 250). Engels'in 1840 yılında İngiltere'de ortaya koyduğu bu gerçeklik, yaklaşık 200 yıl sonra Çin'de yeniden vuku bulmuştur. Oin'nin çalıştığı tekstil atölyesindeki tezgahlar birbirine çok yakındır. Oin'nin arkadaşlarıyla kurduğu diyaloglardan üretim gözetmenlerinin oldukça sıkı olduğu ve sık sık işçilere bağırdığı anlaşılır. Çıkan yemekler yenilemeyecek kadar kötüdür. Yatakhaneler atölyenin içerisindedir ve tam kapasite doludur. Gece ve gündüz sekansları çalışma süresinin çok uzun süre devam ettiğini ortaya koymaktadır. Çalışan çocukların yaşı 15 ila 17 arasında değişim göstermektedir. Ayrıca bir işçinin konuşmalarından bu tip üretim merkezlerinde çalışan işçilerin hiçbir sosyal güvencesi olmadığı anlaşılmaktadır. Chun, Çin'deki çalışma şartlarını şu şekilde özetler:

> "Günde 11-12 saat, haftada 6-7 gün çalışma, uzun gece vardiyaları, kısıtlanmış bir yaşam artı zalim fabrika yöneticilerin rutin kabadayılıklarının hüküm sürdüğü özel sektörde acımasız bir yapı oluşturulmuştur. Öğrenci stajyerler ve zaman zaman çocuk işçiler bile bu kalıbın kurbanı olmaktadır. 2010'da Foxconn'da yaşanan şok edici intihar vakaları, devlet ile özel ve yabancı sermaye iş birliğine dayanan vahşi emek rejiminin suçlarının ve suistimallerin ne kadar yaygın olduğunu açığa çıkardı. Örneğin 2013 itibariyle kırk milyon inşaat işçisinin en az %82'si daha hiç iş sözleşmesi imzalamamıştır. İlgili devlet kurumlarına yaptıkları yasal başvurular, bir sözleşmeyle hakları ayrıntılı olarak belirtilmedikçe yasanın koruması altında olamayacakları gerekçesiyle dikkate alınmamaktadır" (2017: 48, 51).

Resim 3.73. Qin'in, çalışma, yatma ve iş yeri (hepsi aynı binanın içinde)

Qin, çalışma şartlarının kendisini çok zorladığının ve düşük ücret aldığının farkındadır ancak o her ne olursa olsun tekrar okula dönmek istemez. Qin, kent

yaşamının cazibesini ve paranın kısıtlı özgürlüğünü, geleceğine tercih etmiştir. Paul Willis'e göre işçi çocukları işe başladığında gelirlerinde göreceli bir artış yaşanır. Çocuklar bu paranın heyecanına kapılarak geceleri arkadaşlarıyla birlikte dışarı çıkar, içki içer ve alışveriş yapmaya başlar. Çocuklar aynı zamanda çalışma ortamında kendi yaşlarından büyük insanlarla birlikte bulunduğu için kendini erginleşmiş sayar (2020: 180). Willis'in bahsettiklerinden de anlaşıldığı üzere ilk kez çalışmaya başlayan işçi çocukları, bireyselleşme ve özgürlük serabına kapılır. İşçi çocukları bu serabı ortadan kaldıracak herhangi bir eğitime sahip değildir.

> "Bilgi her zaman için taraflı olduğu ve sınıfsal anlamlarla dolup taştığı için, işçi sınıfı öğrencisi öncelikli olarak yanlış bir sınıfsal kültüre sahip olmanın ve eğitimin anlamını ortaya koyacak bir şifre çözücüye sahip olmamanın yerleşik dezavantajının üstesinden gelmelidir. Ancak işçi sınıfından gelen çok az öğrenci bunu başarabilmekte ve sınıfın kendisi de bu insanları asla takip edememektedir. Bu konuda önemli sayıda çaba olduğu doğrudur, ama bunlar sadece sınıfsal yapıyı meşrulaştırmaktadır. (…) Bu anlamda, okul karşıtı kültüre içkin olan rekabeti reddetme anlayışı, eğitim aracılığıyla kurulan baskıyla iş birliği yapmaya yanaşmamak anlamında radikal bir eylemdir" (Willis, 2020: 213-214).

Film içerisinde yer verilen sahneler Willis'in görüşlerini desteklemektedir. Qin, alışveriş merkezine gider ve buradaki ürünlere sahip olmanın hülyasına kapılır. Bir başka sahnede kuaföre gider ve saçlarını yaptırır. Bir diğer sahnede geceleyin arkadaşlarıyla dışarı çıkar ve içki içer. Görüldüğü üzere işçi sınıfı için eğitim sınıf atlamanın bir vasıtasıdır ancak işçi çocukları aileleriyle aynı düşüncede değildir. Onların nazarında çalışmak kendi ayakları üstünde durmak anlamına gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında işçi sınıfı kendi sınıfsal konumunu sürekli şekilde yeniden üretmektedir.

Resim 3.74. Qin, tüketim kültürüne dahil olmaya başlar

Qin, ebeveynlerini çok az tanımaktadır. Bu yüzden onların kendisi üzerinde otorite kurmasını kabul etmez. Qin'nin cümleleri bu durumu çok daha belirgin kılar.

> Qin: *"Beni ebeveynlerim yetiştirmedi, büyükbabam yetiştirdi. Çocukluğumdan beri onunla yaşadım. Ailemle çok az vakit geçirdim. Onlara karşı nasıl bir şey hissedebilirim?"*
>
> Qin'nin arkadaşı: *"Senin daha iyi bir hayatın olsun istediler. Böylece seni yetiştirmek için para kazanmaya gittiler."*
>
> Qin: *"Onların önemsedikleri tek şey para."*

Zhang çifti uzun bir süre sonra Qin'i tekrar eve dönmeye ikna eder. Aile, tıpkı 1 yıl önceki gibi Çin yeni yılında eve gitmek için yola koyulur. Film içerisinde yer verilen bu kitlesel göç görüntüleri Çinli işçilerin aileleriyle buluşmak için ne gibi problemlerle karşılaştığını ilk sahnelere göre detaylı bir şekilde ortaya koyar. İşçiler

trenlere binmeye çalışırken büyük bir izdiham olur, trenlerin gecikme süresi bazen 1 haftaya kadar uzayabilmektedir. İşçiler bu süreçte tren istasyonlarında beklemek zorundadır. Tren istasyonunda bekleme süresi arttıkça bölgeye gelen işçi sayısında da belirgin bir artış yaşanır. Birçok işçi bu göç keşmekeşine dayanamadığı için yorgunluktan bitap düşer, baygınlık ve sinir krizi geçirir. Çin devleti bu kitlesel göç sırasında olası bir karmaşayı önlemek için bölgeye büyük bir polis gücü göndermiştir.

Resim 3.75. İşçi göçü

Zhang ailesi en sonunda trene binmeyi başarır ve eve doğru yola çıkar. Aile eve vardığında Qin ve babası Changhua arasında büyük bir kavga çıkar.

Yang: *"Ben evde kalıp size bakmak için işi bırakmak istiyorum. Ben kararımı verdim kalacağım."*

Qin: *"Endişelenme kardeşim. Evde senin için kalmayacak."*

Changhua: *"Ne demek istiyorsun?"*

Qin: *"Yapacağını söyleyip durursun ama hiçbir şey yapamazsın."*

Changhua: *"Dedin ki… Sen bize hiç bakmayı istemedin. Birkaç yıl önce bize ne söylediğini hatırla. Kendi kelimelerini hatırlayabiliyor musun?"*

Qin: *"Ne söyledim?"*

Changhua: *"O gün markette… annen evde kalıp size bakmak istiyor dedim ve sende onun kalmasını istemediğini söyledin."*

Qin: *"Bize bakmayı hiç istemedin. Bizim için hiçbir şey yapmadın."*

Changhua: *"Hepinizin büyüdüğünü düşünüyorsun. Ne yapmam gerektiğini söyle bana."*

Qin: *"Nasıl bilebilirim?"*

Changhua: *"Şu haline bak. Hiçbir şey kazandın mı?"*

Qin: *"Hiçbir şey kazanmadım. Ne olmuş yani?"*

Changhua: *"Tek bildiğin para harcamak."*

Qin: *"Evet öyle umurumda değil."*

Resim 3.76. Qin ve Changhua kavga eder

Bu sahneden sonra bütün ailenin yolları ayrılır. Qin, Shenzen eyaletine giderek burada bir gece kulübünde çalışmaya başlar. Yang, küçük oğullarının Qin gibi çalışma hayatına girmemesi ve okumaya devam etmesi için kentten köye göç etmek zorunda kalır. Changhua ise kentte kalmaya devam eder ve ailesini geçindirebilmek için daha fazla çalışmaya başlar.

Kapitalizm, Çin'deki işçi sınıfını kazanç ya da aile ikilemi arasında bırakmaktadır. Bu yüzden işçiler aileleriyle hiçbir şekilde fiziksel bir bağ kuramamaktadır. Zhang ailesinin yaşadığı bu durum bütün Çinli işçilerin hayatının bir büyük parçasını yansıtmaktadır.

3.4.2. Fason Üretim, Ulusötesi Şirket ve Sınıfsal Yapının Değişimi

Film de gösterilen Çinli işçilerin hepsi ulusötesi firmalara bağlı taşeron şirketlerde çalışmaktadır. İşçilerin ürettiği ürünlerin neredeyse hepsi Batı Dünyasına ihraç edilmektedir. İşçilerle gerçekleştirilen röportajlar bu durumu oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

> Tekstil işçisi: *"Bunlar ihracat için. Bazı kot pantolonlar çok büyük. İki insanı içlerine sığdırabilirsin. Bel ölçüsü 101,6 santimetre. Sen hiç beli 101,6 olan bir Çinli gördün mü? Yabancıların bel ölçüleri böylesine büyüktür. Amerikalılar kiloludur. Kilolu ve uzun yani büyük pantolonlara ihtiyaçları var."*

Raket fabrikasında çalışan bir işçi ise duruma şu şekilde yaklaşır:

> İşçi: *"Bizim firma raket yapıyor. Ama hepsi yabancı markalar. Prince, Head, hepsi Amerikan markalarının*

isimleri. Çin'in kendi markası yok. Biz sadece büyük bir üreticiyiz. Batılı şirketler bize sipariş verir, biz ürünleri yaparız. İhracat fiyatları şaşırtıcı şekilde düşük. Biz, fabrika sahiplerimiz dahil sadece küçük bir kar elde ediyoruz."

Resim 3.77. İşçiler ve ulusötesi şirket

Geçmişte kapitalist sınıfı tanımlayan özelliklerin başında üretim araçlarına sahip olması gelirdi. Ancak bu durum tarihte ileri gidildikçe neredeyse determinist bir şekilde değişmiş ve bütün kapitalistler üretim araçları üzerindeki sahipliğinden vazgeçmiştir. Bu olgu Çin'deki üretimde de belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır. Çinli işçilerin üretim yaptığı firma ve fabrika, ayrı kişilere veya anonim ortaklıklara aittir. Dolayısıyla eskinin mülk sahibi patron figürü ortadan kalkmış ve klasik patron-işçi, sermaye-emek, mülkiyet ilişkileri yerini müphem ilişkilere bırakmıştır. Ulusötesi şirketlerde tam olarak bu müphemlikten faydalanarak perdenin arkasına saklanır. Bu şirketler sermayenin, "her yerde ol ama hiçbir yerde görünme" düsturunu benimsemiş ve böylece görünmez olmuştur. Klein'de bu duruma şu şekilde açıklık getirir.

> "Nike, Gap ve IBM gibi markalar her yerdeler; ipler onların elinde ama görünmezler. Elleri alıcı olarak öyle güçlü ki, fabrikalara sahip olmanın gerektirdiği bire bir ilişkilenme, onların perspektifinden gereksiz bir mikro-yönetim gibi görünmeye başlamış. Ve gerçek sahipler ve fabrika müdürleri makinelerin çalışması için tamamen büyük sözleşmelere bağlı olduklarından, işçiler benzersiz şekilde zayıf bir pazarlık konumunda kalıyorlar: bir sipariş formuyla oturup pazarlık edemezsiniz. Dolayısıyla, işçilerle sahipler arasındaki klasik Marksist ayrım bile bölgede pek de işe yaramıyor çünkü markalı çok uluslu şirketler, Marx'ın ifadesiyle 'üretim araçlarına' yatırım yapmayı bırakmışlar, fabrikalara gerçekten sahip olup çalıştırmanın ve iş gücü istihdam etmenin getirdiği sorumlulukları üstlenmek istemiyorlar" (2021:319).

Ulusötesi şirket, üretim araçlarındaki aidiyetinden vazgeçerek mekâna bağlı sorumluluklardan kendi kurtarmıştır. Filmdeki işçilerin çok düşük ücrete, kötü koşullarda çalışması ulusötesi şirketi hiçbir şekilde bağlamamaktadır, o en nihayetinde sadece bir tedarikçidir. Filmdeki hiçbir sahnede bir şirket temsilcisinin

veya fabrika sahibinin yer almaması (veya alamaması) ancak işçilerin buna rağmen görünmeyen kişiler adına üretim yapması bu durumu daha da belirgin kılar. Artık işçi sınıfının önünde eskinin jest ve mimiklerine sahip, haşmetli, dört başı mamur bir iktidar odağı yoktur. Dolayısıyla işçilerin başkaldırıp işgal edeceği bir mekânda yoktur.

3.4.3. Yabancılaşma

Çin'deki ve diğer Doğu Asya'daki işçilerin yaşadığı yabancılaşma birbirleriyle benzerdir. Buradaki işçiler endüstri 1.0, 2.0 ve 3.0'a özgü birçok yabancılaşmaya maruz kalmaktadır. İşçiler kendi doğalarına, hislerine, ürettikleri şeylere, üretim aşamalarına kısaca her şeye karşı büyük bir yabancılaşma içerisindedir. Endüstri 2.0'daki işçilerin yaşadığı yabancılaşma, üretim araçlarına sahip ve üretim aşamasına müdahil olamamaktan ve kendi ürettikleri metaları kendilerinin satın almasından kaynaklanmaktadır. Endüstri 3.0'devrinde endüstri 1.0 koşullarında yaşayan Doğu Asyalı işçilerin yabancılaşması ise Batılı toplumlarınkinden bazı açılardan farklıdır. Naomı Kleın ve IBM markası adına üretim gerçekleştiren bir kız arasında geçen diyalog işçi sınıfının nasıl yabancılaştırıldığının oldukça güzel bir kanıtıdır: "IBM için CD-ROM sürücüleri monte eden on yedi yaşında bir kızla tanıştım. Ona kendisi kadar genç birinin bir yüksek teknoloji işi yapabilmesinden etkilendiğimi söyledim. 'Bilgisayar yapıyoruz,' dedi bana, 'ama bilgisayar kullanmayı bilmiyoruz' (2021: 48). Klein, yabancılaşma sürecine başka bir örnek daha verir. Bu örnekte Doğu Asya'daki SÜB'lerde günde 2 dolara çalışan birkaç işçi, merkez ülkelere götürülür ve burada kendi ürettikleri ürünlerin 120 dolara satıldığını gören işçiler büyük bir şaşkınlık yaşar (2021: 417).

Filmde yer alan işçilerin kıtalar arası üretim yapması ve çoğu zaman kendilerinin hiçbir zaman satın alamayacağı ürünler üretmesi endüstri 3.0'daki yabanlaşmanın özgün tarafını ortaya koymaktadır. Oin ve arkadaşı, alışveriş merkezine gittiğinde aralarında geçen diyalog bu durumu oldukça güzel bir şekilde yansıtır.

> Oin: *"Sence bunlar bizim fabrikada mı yapılmış?"*
>
> Qin'nin arkadaşı: *"Hayır, bunlar farklı bir marka. Kendi markamızı hiçbir yerde bulamayız."*

Resim 3.78. Qin ve arkadaşı alıverişe çıkar

İşçilerin "SÜB"lerde ürettiği metaların birçoğu doğrudan işçilere satılmaz. Klein ulusötesi şirketlerin böyle bir strateji izlemesindeki asıl nedeni şu şekilde ortaya koyar.

> "Serbest üretim bölgesindeki yüklenici fabrikanın sahipleri doğrudan halka tek bir Reebok spor ayakkabısı veya Miki Fare svetşörtü satmadığı için, kamuoyu ile ilişkilerin kötüleşmesi açısından sınırsız bir eşikleri var. Bu arada ise, alışveriş yapan kamuoyu ile pozitif ilişkiler kurma işi, tamamen markalı çok uluslu şirketlere kalmış oluyor. Dikkat edilmesi gereken tek şey, bu sistemin sorunsuz işlemesini sağlamak; işçiler ürünlerin pazarlama hayatları hakkında pek bir şey bilmemeli ve tüketiciler de satın aldıkları markaların üretim hayatlarından uzak tutulmalı" (2021: 467).

Klein'in belirttiklerinden anlaşıldığı üzere ulusötesi şirketler kötü üretim koşullarını örtbas etmek ve üretilen ürünleri allayıp pullayıp tekrar işçilere ve dünyanın geri kalanına satmak için böyle bir yol izlemektedir. Şirketler oluşturdukları bu formül sayesinde batı ülkelerinde olumsuz bir kamuoyu oluşmasının önüne geçmektedir. Şirketlerin oluşturduğu bu strateji Çinli işçilerin geçmişteki işçilerden farklı bir yabancılaşmaya maruz kalmasına sebep olmaktadır.

3.4.4. Sınıf Çatışması ve Sınıfsal Bilinç

Endüstri 1.0'devrinde batı toplumlarındaki proletaryanın maruz kaldığı yaşam ve çalışma şartları işçilerin kendi sınıfının bilincinde olmaya ve devrimci eylemler ortaya koymasına sebebiyet vermiştir. Çin'deki işçiler neredeyse bu işçilerle aynı düzeyde sömürüye maruz kalmasına rağmen herhangi bir devrimci veya reformist eylem ortaya koymamaktadır. Bu durum altında yatan birçok neden vardır. Bunlardan ilki ve en önemlisi sermayenin ve iktidarın süblimleşmesidir.

Endüstri 3.0'daki sınıflar bütün dönemlerdekinden daha karmaşıktır. Sermayenin sınırsız bir yapıya bürünmesi ulus ötesi şirketlerin sınırsız bir dünyada bütün kıtalar arasında akışkan hale gelmesi ve sermayenin aktığı her yerde farklı ilişkiler inşa etmesi sınıfsal sınırları muğlaklaştırmıştır. Günümüzde kapitalistler ve işçiler hala sınıf olma özelliklerini üzerlerinde taşımakta ve bu sınıflar arasında çatışmalar devam etmektedir. Başka bir deyişle ana antagonizma ortadan kalkmamıştır ancak ilişkiler öyle karmaşıklaşmış öyle soyut bir görünüm halini almıştır ki sınıfsal ayrımlara dair her tanımlama bir diğeri ile çürütülebilir bir hale gelmiştir. Negri ve Hardt'a göre günümüzde sınıf çatışması ve sınıfsal ayrım özelinde en büyük problem "direniş ve isyanın olup olmayacağı ya da niçin olacağı değil, isyan edilecek düşmanın nasıl belirleneceğidir. Bununla birlikte, sömürünün artık özel bir yerinin olmadığı ve artık özel fark ya da ölçüleri belirleyemeyeceğimiz kadar derin ve karmaşık bir iktidar sistemine gömüldüğümüz" için karşıtlıkları görmek çok zordur (2018: 218). Filmde yer verilen Çinli işçilerin hiçbirinde devrimci bir bilinç yoktur. Bu bilincin olup olmaması da artık önem taşımamaktadır. Çünkü işçilerin karşısında müzakere edeceği, çatışacağı bir sınıf veya işgal edeceği bir mekân bulunmamaktadır.

İşçilerin bilincini ve eylemlerini etkileyen bir diğer unsur ise çalışma ideolojisidir. Çin'deki işçiler 18. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan Protestan çalışma ahlakından bile yoğun bir ahlakın içine saplanmış durumdadır ve bu durum neredeyse bütün işçiler tarafından kabul görmüştür. Zhang ailesinin çocuklarına sürekli şekilde çalışmayı öğütlemesi bu durumun en büyük göstergesidir. Toplum içerisinde sınıflı yapının ortadan kalkması gibi bir durum söz konusu değildir, bu yüzden bütün işçiler çocuklarının çok çalışması ve bu şekilde sınıf atlaması için büyük bir çaba gösterir. Diğer yandan bu çalışma ideolojisi minör olarak bütün kurumlar tarafından da uygulanmaktadır. Oin'nin çalıştığı yerde işe başlamadan önce tatbik edilen çalışma ritüeli bu durumun en canlı kanıtıdır. Bu çalışma ritüelinde bütün işçiler hep bir ağızdan *"Müşteriler her zaman haklıdırlar. Ekip çalışması her zaman doğru olandır. Patron her zaman haklıdır. Biz eğlence ve ekip çalışmasının şampiyonlarıyız"* diye bağırır. Bu ritüel sadece Qin'nin çalıştığı yerle de sınırlı değildir. Çin'de çalışan işçilerin neredeyse tamamı işe başlamadan önce bu tipten ritüelleri uygulamak zorundadır. Dolayısıyla işçilere enjekte edilen bu çalışma

ideolojisi sınıflı toplum yapısının güçlendirilmesine ve insanların çalışarak başarılı olacağına inandırılmasına hizmet etmektedir.

Resim 3.79. Çalışma ideolojisi

İşçilerin devrimci eylemler ortaya koyamamasındaki bir diğer neden ise Çin devletinin çok güçlü bir diktatoryal yapılanmaya sahip olmasıdır. Devlet neredeyse her işçinin hangi yaşta olduğunu, önceden hangi işlerde çalıştığını, eğitim seviyesini, hangi köyden geldiğini, kadınların uyguladığı doğum kontrol yöntemlerini, bilmektedir (Greider, 2003: 554). Filmde yer verilen göç sahnelerinde de Çin'deki polis sayısının ne kadar çok olduğu ve bu polis gücünün gerektiğinde nasıl baskıcı bir aygıta dönüşebileceği açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Kısaca Çin'in totaliter ve güçlü bir devlet mekanizmasının olması insanların aykırı bir ses çıkartmasının önündeki en büyük engellerden birisidir.

İdeolojik karmaşada işçilerin içinde bulunduğu durumu belirsiz bir hale getirmektedir. Harari'nin deyimiyle Çin kâğıt üzerinde komünist, pratikte ise tam olarak kapitalist bir devlettir (2021: 281). Harari'nin tespiti birçok açıdan doğrudur ancak Çin'deki bazı uygulamalar hala komünizmin izlerini taşımaktadır. Örneğin işçilerin kırda belirli mülkler üzerinde hakları vardır. Bu durum işçilerin tam olarak proleter duruma düşmesinin önündeki engellerden birisidir (Chun, 2017: 34-35).[116] Buna karşın komünist partinin işçilere karşı tutumu tam anlamıyla olumsuzdur. Bir işçinin gözlemi bu durumu oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır. "Komünist Parti, kapitalist sömürüye karşı mücadelede işçilerin yanında dururdu, oysa bugün soğukkanlı kapitalistlerle omuz omuza, işçilere karşı savaşıyor" (Harvey: 2015: 159).

[116]Mülkiyet üzerindeki bu hak işçilerin kırdan kente göç etmesine engel olmamaktadır.

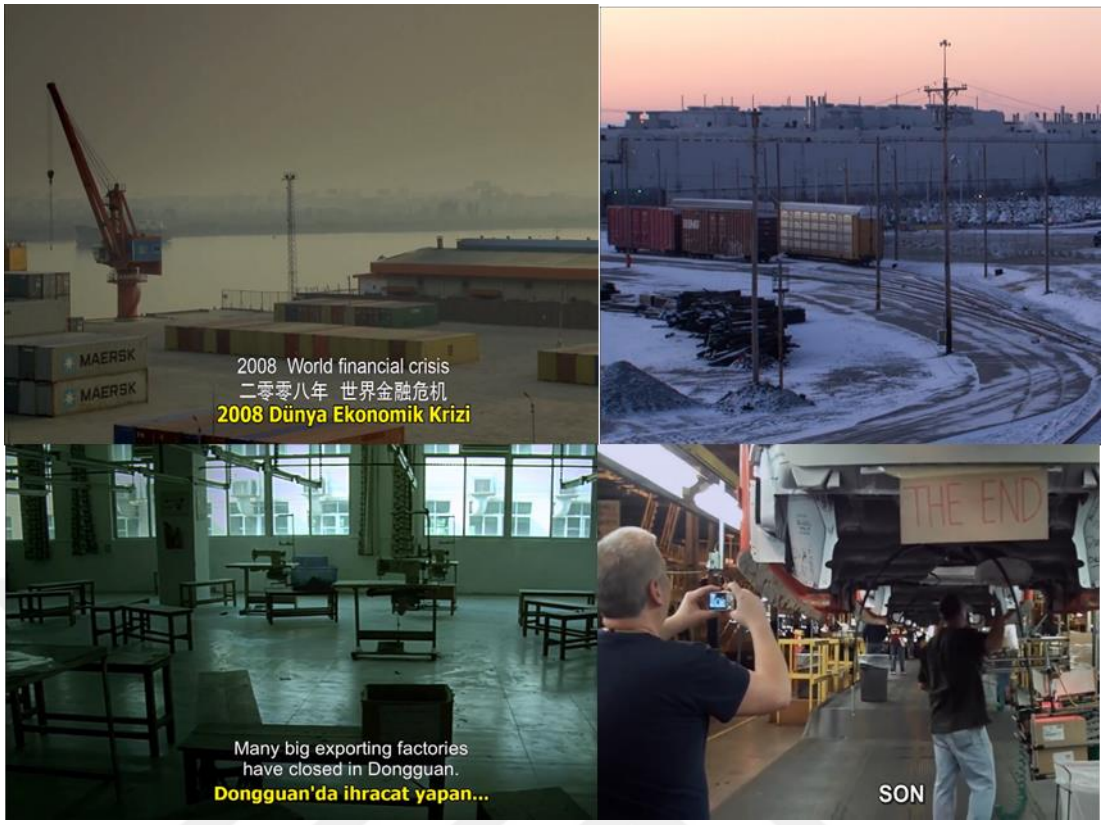
Komünist partinin bu duruşu işçilerin resmi sendikalar dışında bir örgütlenmeye gitmesine ve ülke içerisindeki kapitalist yapılanmaya karşı gelişecek bütün eleştirilere engel olmaktadır. Dolayısıyla Çinli işçiler komünizm ve kapitalizm ideolojileri arasına sıkışmış durumdadır. Chun'a göre ideolojik karmaşa ve diktatoryal devlet yapılanması Çin'deki işçi sınıfı hareketlerini oldukça zayıf bir duruma getirmiştir (2017: 34-35).

Last Train Home filmi de Çin'deki baskıcı devlet yapılanması ve sansür kültürü yüzünden belirli olaylara ancak belirli düzeylerde yer verebilmiştir. Buna rağmen filmde yer alan ipuçları Çin'deki işçi sınıfının durumunu oldukça açık bir şekilde yansıtmaktadır.

3.5. *American Factory* (2019, Steven Bognar ve Julia Reichert)

3.5.1. Postfordizm ve İletişim

American Factory filminin yönetmenliğini Steven Bognar ve Julia Reichert üstlenmiştir. Bu iki yönetmenin ele aldığı konunun muhteviyatı ve ele alış biçimi, Çinli yönetmen Lixin Fan'la büyük benzerlikler taşır. Bu benzerlikler *American Factory* ve *Last Train Home* filmleri arasında birçok paralellik ortaya çıkartmıştır. İki filmde, belirli bir zaman aralığında işçi sınıfının durumunu ve sermayenin genişlemesini ele almaktadır. *Last Train Home* filmindeki Çinli işçiler Amerikalı bir şirket için üretim yapmaktadır. *American Factory* filminde ise bu durumun tam tersi söz konusudur. İki film arasındaki paralellik sermayenin sınırları muğlaklaştırmasını ve periferi bölgelerle merkezin birbiriyle nasıl karıştığını ortaya koymaktadır. *Last Train Home* filmi 2008 ekonomik kriziyle biter, *American Factory* filmi ise bu krizle birlikte açılış yapar.

Resim 3.80. 2008 Dünya Ekonomik Krizi

Amerika Birleşik Devletleri tarihinde önemli bir yeri olan *General Motors*, (Garafola, 1995: 61) 2008 krizinde büyük bir sarsıntı geçirmiştir ve birçok fabrikasını kapatmak zorunda kalmıştır. Yaşanan krizden sonra GM fabrikasında çalışan birçok işçi işten çıkartılmıştır. Fuyao, Çinli bir ulusötesi şirkettir, GM'nin kapanan fabrikasını satın alarak burada üretim yapmaya başlar. Fuyao, dünyadaki bütün otomotiv sektörüne cam ithalatı yapan bir büyük bir şirkettir. Eskiden GM şirketinde çalışan işçiler uzun bir süre işsiz kaldıktan sonra Fuyao'nun bölgeye gelmesiyle burada tekrar işe başlar. Şirket ABD'ye yatırım yaptıktan sonra kendi ülkesinden çalışan birçok işçiyi de bu ülkeye getirir. Cam üretimde çalışan ve bu konuda oldukça mahir olan Çinli işçiler Amerikalı işçilere cam üretiminin nasıl gerçekleştiğini öğretir.

Fuyao şirketi, Amerika'daki üretimini postfordist bir yapılanma üzerine inşa etmiştir. Buna dair ilk belirtiler işçilerin işe alım sürecinde ortaya çıkar. Kamera aday işçileri büyük bir toplantı salonunda kaydeder. Şirket yetkilisi burada işçilere Fuyao şirketinin nasıl bir üretim tarzını benimseyeceğini ve ne yapmak istediğini açıklar. *"Dünyanın her yerinde tesisimiz var. Çin'in her yerinde ve buradaki fabrikamızla da*

artık ABD'de. Yapmaya çalıştığımız şey iki kültürü birbirine kaynaştırmak. Çin kültürüyle ABD kültürünü." Yetkili konuşmasını tanımladıktan sonra şirkette çalışmak isteyen işçileri ayaküstü bir mülakata tabi tutar. İşçiler kendisini sırasıyla şöyle tanıtır: *"28 yıllık tecrübem var.", "Maaş bordrosu, insan kaynakları, işlemler gibi şeyler.", "Makine mühendisliği yüksek lisansım var." "Pek çok kademede çalıştım."*

Resim 3.81. İş görüşmesi

Henry Ford, fordist sistem içerisinde işçilerin önceden nerelerde çalıştığıyla ve hangi eğitim seviyesinde olduğuyla ilgilenmemiştir. Onun için önemli olan tek şey işçinin standart üretimi ne kadar hızlı yapabildiğidir. Bu açıdan değerlendirildiğinde işçi sınıfı kendi içerisinde eşit bir konuma koyulmuştur. Postfordist sistemde ise bu durum baştan aşağı değişmiştir. Postfordist sistem işçinin kendi kişisel yeteneğini, edindiği tecrübeyi, bilgisini, iletişim becerisini ve kültürel öğretilerini, ezcümle maddi olmayan bütün emeğini sermayenin genişlemesi için kullanmasını talep eder. Eğer bir kişi bu yetilere sahipse ve bu kazanımları zamanında edinmişse işe alınma olasılığı diğerlerine göre daha yüksektir. Dolayısıyla postfordist sistem işçiler arasında kazanımları ve yetenekleri üzerinden bir hiyerarşi inşa eder. Yetkilinin işçi adaylarından beklediği yanıtlar ve işe alım prosedürleri postfordizmin bu özelliğini yansıtmaktadır.

Şirketler, krizlerden ve sınıf mücadelesinden kaynaklanan riskleri minimize etmek için postfordist yolu tercih eder. Postfordist yönetim ilkesine göre idare edilen şirketlerde merkezileşmenin yerini esneklik, katı hiyerarşinin yerini ise öz yönetim sistemi alır. Dolayısıyla postfordist sistem yetkinlik üzerinden bir hiyerarşi meydana

getirir ancak bu hiyerarşi bir işçinin başka bir işçiye doğrudan emir vermesi olarak vuku bulmaz. İşçilerin hepsi ayrı ayrı özne olmak ve hayattan elde ettikleri kazanımları ortak bir potada eriterek birbirine aktarmak zorundadır. Örneğin bir işçi akıl yürütme konusunda diğer işçilerden daha üstünse o işçi içinde bulunduğu gruba bu konuda yön vermelidir. Eğer bir işçi diğer işçilere göre daha deneyimliyse bu deneyimi diğerlerini aktarmalıdır. "Öz yönetim" terimi postfordizmin tam olarak bu yönüne karşılık gelmektedir. Bu sistem içerisinde bütün işçiler özne olmalı ve hayattan edindikleri bütün kazanımları birbirleriyle paylaşarak sermayenin hizmetini sunmalıdır. Fuyao, fabrikasındaki işleyişte bu şekilde devam etmektedir. İşçiler üretimi fordist sistemde olduğu gibi dışsal bir denetim mekanizmasına bağlı olarak değil kendi kendilerini denetleyerek gerçekleştirir. İşçilerin bu konuda yaşadığı en büyük problem kültürel ve dilsel farklılıklardır. Fabrika yönetimi, farklılıklardan kaynaklanan bu handikabı ortadan kaldırmak için her grubun içerisine bir tercüman koyar ve işçiler arasındaki iletişimsizliği gidermeye çalışır.

Resim 3.82. Rebecca hem avukat hem de çevirmendir

Lazzarato'ya göre postfordizmi, fordizmden ayıran en önemli özellik iletişimdir. Fordizm, üretim çevrimine tüketimi dahil ederek her şeyi yeniden üretir. Postfordizm ise üretim ve iletişim arasında bir çevrim oluşturarak her şeyi yeniden üretir (2005: 237). Lazzarato'nun iletişimle ilgili bir başka görüşü ise şöyledir.

> "Buradaki 'ton' Taylorizm zamanında yönetici konumundakilerin tonuyla aynıdır; değişen tek şey ise içeriktir. İkincisi, eğer (bir zamanlar işin 'bilimsel' örgütlenişinde olduğu gibi) iş ve sorumlulukları kesin bir şekilde belirlemek artık mümkün değilse ve eğer aksine işler şimdi elbirliği ve kolektif koordinasyon gerektiriyorsa, o zaman üretimin özneleri iletişim yetisine sahip olmalılar, yani bir takımın aktif katılımcıları olmalılar. İletişimsel ilişki (hem yatay hem de dikey) gerek biçim gerekse içerik açısından da tamamıyla önceden belirlenmiştir; 'enformasyon dolaşımına' bağımlı hale gelmiştir ve başka bir şey olması da beklenmez. Özne,

yönetim tarafından tamamıyla normalleştirilmiş bir iletişim ortamında ilettikleri mesajların 'herhangi bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde açık ve net' olması gerektiği kodlama ve kod bozumu süreçlerinin vardiyalı işçisi haline gelir. Buyrukların dayatılması ve onunla beraber gelen şiddet burada normatif bir iletişimsel biçim alır. Yönetimin 'iletişim özneleri olma' yolundaki fermanı, kafa ve kol emeği (fikirler ve uygulama) arasındaki eski katı ayrımdan çok daha totaliter olma tehdidi taşımaktadır; çünkü kapitalizm işçinin kişiliğini ve öznelliğini değer üretimine dâhil etmeye çalışır" (2005: 231).

Fuyao yönetiminin iletişimi kuvvetlendirme çabası sadece tercümanlar üzerinden ilerlemez. Yönetim, Çinli işçilere, Amerikalı işçileri daha iyi tanıması ve onlarla daha iyi iletişim kurabilmesi için sürekli şekilde eğitim verir. İşçiler, eğitim sürecinde Amerika'nın sosyolojik yapısı, insanların tüketim alışkanlıkları ve düşünce dünyaları hakkında birçok bilgi edinir. İşçiler, edindikleri bu bilgiler sayesinde hem gündelik hayatta tanıştıkları insanlarla hem de fabrikada çalışan işçilerle daha iyi bir iletişim kurmaya çalışır. Eğitim süreçleri ve entegrasyon toplantıları sadece Çinli işçiler için geçerli değildir, Amerikalı işçilerde yaptığı birçok toplantıda Çinli işçilerle nasıl daha uyumlu olabileceklerini masaya yatırır.

Resim 3.83. Çinli işçiler Amerikalı işçiler birbirleri hakkında bilgi

Yönetimin ve işçilerin bütün çabasına rağmen gruplar arasında büyük bir iletişimsizlik vardır. Bu iletişimsizlik üretimi sürekli şekilde sekteye uğratır. Yönetim, işçiler arasındaki uyumsuzluktan rahatsızdır. Onlara göre Amerikalı işçiler çok yavaş, hantal ve tembeldir. Çinli işçiler ise büyük bir özveriyle kendilerini işe

adayarak, güzel bir harmoni oluşturmuştur. Yönetim gruplar arasında farkı ortadan kaldırmak için iki yola başvurur bu yollardan ilki Çin'den daha fazla işçiyi fabrikaya getirmektir. İkincisi ise Amerikalı fabrika denetmenlerinden oluşan bir heyeti Çin'deki fabrikaya getirmek ve buradaki üretimi örnek almalarını sağlamaktır.

Denetmenler, Çin'e geldiğinde postfordist yönetim anlayışıyla ilgisi olmayan birçok disiplin yönteminin fabrikalarda uygulandığı anlaşılır. Örneğin Çin'deki fabrikalarda propagandanın çok önemli bir yeri vardır, bütün işçiler askeri bir kışlada gibi üretim yapmaktadır, kullanılan teknolojik üretim araçları Amerika'dakinden daha bakımsızdır, işçiler endüstri 3.0'ın araçlarını kullanarak endüstri 1.0 şartlarında üretim yapmaktadır, güvenlik önlemleri oldukça kötüdür, ayrıca uygulanan bütün yöntemler Çin tarzında gerçekleşmektedir. Bu yüzden Çin'de gerçekleşen üretimin ve etkinliklerin postfordizmle mi yoksa diğer etmenlerle mi ilgili olduğu tam olarak net değildir. Bu belirsizlik şirketin düzenlediği "yıl sonu grup partisi"nde daha da belirginleşir. Kamera bu partide ilk olarak iki işçinin "mükemmel ekip ödülünü" kazanmasını kaydeder. Diğer bir sahnede ise Fuyao şirketinde çalışan birçok işçi sahneye çıkarak şarkı söyler, koreografi yapar, dans eder ve evlenir. İşçi çocukları da yapılan aktivitelerin çoğunda yer alır. Gerçekleştirilen eğlencelerin hepsi; çalışma ideolojisiyle, propagandayla ve postfordizmle doğrudan ilişkilidir. İşçiler şarkı söylerken sürekli şekilde şirket ve işçi arasındaki bağı kuvvetlendirmeye çalışır. Bu durum şarkı sözlerinde de bariz bir şekilde gözlenir. *"Hadi! Son zamanlarda iki kelime çok popüler oldu. Nedir o kelimeler? Zekâ. Yalın. Akıllı ve yalın üretim. Tüm sektörler bunu benimsemeli. Finans, hizmet, üretim. Akıllı ve yalın üretim. Teknoloji hızla ilerliyor. Bilgi çağı çoktan geldi. Personel ilişkileri sistemi muhteşem. Kaynak entegrasyonu ve piyasa tepkisi harika. Atıklar eleniyor ve gelir oluşuyor. Dönüşüm, gelişme, promosyon, entegrasyon. Yalın üretimli bir kurum. Fuyao yeni bir gelecek yaratıyor!".* İşçilerin oluşturduğu koreografiler ve danslarda doğrudan Fuyao'daki üretimle ilgilidir. İşçiler bu aktivite sırasında cam fabrikasındaki üretimi simüle eder ve şirketin kendilerine salık verdiği sloganları öne çıkartır. Gorz'a göre postfordizm işçilerin "oyunlardan ekip sporlarından kavgalardan, tartışmalardan, müzik ve tiyatro çalışmalarından vs. edindikleri bütün kültürel bagajlarıyla üretim sürecine dahil" olmalarını talep eder (2011:15). Gorz'un altını çizdiği bu durum yıl sonu partisinde tam olarak karşılık bulur.

Resim 3.84. Amerikalı ve Çinli işçilerin eğlencesi

İşçiler ve denetçiler bu eğlence sırasında, farkında olmadan propagandanın, postfordizmin ve çalışma ideolojisinin etkisi altına girer. Bu üçlü aura herkesin

etrafını sarar ve rızasını kazanır. Rızanın kazanıldığı denetçilerin sözlerinde ve Çinli bir işçiyle kurulan diyalogda açık bir şekilde gözlenir.

> Denetçi: *"Amerika'dan gelen herkes Çin'deki faaliyetlerden çok etkilendi. Çok uyumlu insanlar. Gözümüzle gördük, kalbimizle de."*
>
> John Withrow (Denetçi): *"Biz büyük bir gezegeniz. Kısmen bölünmüş bir dünya. Ama biriz. Bu akşamda da buna bir örnekti." "Mutluyum. Mutluluk gözyaşları. Kültürünüze şahit olduğuma çok memnun oldum."*
>
> İşçi: *"Teşekkürler."*
>
> John Withrow: *"Ben teşekkür ederim. Biz biriz."*
>
> İşçi: *"Evet, biriz. Bir dil, bir şirket."*

Resim 3.85. Rızanın kazanılması

Bu tür etkinliklerin asıl amacı işçi sınıfı ve şirket arasında var olan çıkar ayrışmasını örtbas etmek ve emekçi kimliğinin yerine şirket aidiyetini koymaktır. Amerikalı denetçi ve Çinli işçi arasında geçen diyalog uygulanan yöntemlerin başarılı olduğunun belirgin bir kanıtıdır. Gorz, işçi sınıfının bu aura karşısında nasıl bir yanlış bilince kapıldığını şu biçimde açıklar:

> "Toplumsal kimlik ve bütünleşme arayışının sürekli boşa çıktığı dağılmakta olan bir toplumda, genç işçi firmanın kendisine aşıladığı 'şirket kültüründe' ve 'şirket vatanseverliğinde' global bir topluma aidiyeti ikame edecek bir şey, güvensizlik duygusuna karşı bir sığınak bulabilir. Firma söz konusu işçiye manastır topluluklarının, mezheplerin ve çalışma cemaatlerinin sunduğu güvenlik tipini öneriyor: Karşılığında kendisine gurur duyabileceği bir kimlik, bir aidiyet, bir kişilik ve iş verecek firmaya kendisini bedeni ve ruhuyla adayabilmesi için, firma işçiden her şeyden başka her tür aidiyet biçiminden, kişisel çıkarlarından ve hatta yaşamından, kişiliğinden- vazgeçmesini talep ediyor: İşçi 'büyük bir ailenin' üyesi haline geliyor. Şirketle

> ve şirketin çalışma kolektifiyle ilişki tek toplumsal ilişkiye dönüşüyor, tüm enerjiyi soğuruyor, işçinin tüm kişisel varlığını harekete geçiriyor ve işçi performansının sürekli artarak mükemmelleşmesi yoluyla firmanın güvenini ve ekip arkadaşlarının takdirini kazanmazsa kendini tamamen kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalıyor. Bu durumda, postfordist işçilerin çalışma esnasında sanal özgürleşimi, yoğunlaşmış toplumsal bir denetimle atbaşı gidiyor" (2001: 56-57).

Gorz'un da belirttiği gibi postfordizmle birlikte, işçi sınıfı kendi kimliğinden vazgeçer ve şirketin oluşturduğu hayali bir cemaatin içine dahil olur. Ancak film içerisinde yer alan işçilerin ve denetçilerin kendini kaptırdığı aura sadece postfordizmle ilgili değildir. Bu insanlar aynı zamanda Çin'e özgü bir çalışma ideolojine ve propagandaya da maruz kalır.

Uygulamaya konan bütün yöntemlere karşın Amerikalı işçiler bir türlü Çin'li işçilerin seviyesine ulaşamaz ve onlarla iletişime geçemez. Yönetim bunun üzerine birçok denetçiyi, müdürü ve işçiyi görevden alır ve yerine Çinlileri getirir.

3.5.2. Merkez ve Periferi Kaynaşması

Endüstri 2.0 sonunda ortaya çıkan eylem dalgaları ve fordist sistemin yol açtığı krizler şirketlerin postfordist bir yola gitmesine ve ana üretim merkezlerini dünyanın periferi bölgelerine kaydırmalarına sebebiyet vermiştir. Bu genişleme trendi dünyadaki neoliberal politikalarla da desteklenmiş ve güçlenmiştir. Sermaye bu ivmeyle birlikte daha önceden etkisi altına alamadığı birçok yere hücum etmiştir. Sermayenin hücum ettiği en tipik ülke ise Çin'dir. Ulusötesi şirketler ana üretim merkezlerini kapatarak Çin'e kaydırmış ve burada insani şartlara uygun olmayan bir üretim atmosferi inşa etmiştir. Bu üretim atmosferi Çinli işçileri olabildiğince sömürülmesine ve sermayenin daha da genişlemesine yol açmıştır. Çinli işçilerin endüstri 1.0 koşullarında bir sömürüye maruz kalması hem batılı ulusötesi şirketlerin hem de Çinli kapitalistlerin ve şirketlerin sermayelerini arttırmasına neden olmuştur. Çinli kapitalistlerin merkez ülkelerdeki kapitalistler gibi zenginleşmesi onların da dünyanın birçok yerinde fabrika açmasının ve yatırım yapmasının önünü açmıştır.

Last Train Home filmi batılı şirketlerin Çin'e yaptığı yatırımın neticelerini gündelik hayata ve çalışma evrenine inerek anlatmıştır. *American Factory* filmi de Çinli bir şirketin batıdaki bir ülkede yatırım yaptığı zaman gündelik hayatın ve çalışma atmosferinin nasıl değiştiğini konu almaktadır. İki film örneklem alındığında sermayenin nasıl bir majör çevrim oluşturduğu ve bu hareketin minör olarak hayata nasıl etki ettiği oldukça açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu etkiler denetçilerin

Çin'deki Fuyao fabrikasına gitmesiyle ve buradaki üretim prensiplerini Amerika'daki fabrikada uygulamaya çalışmasıyla oldukça belirginleşir. Amerikalı denetçiler Çin'deki Fuyao şirketinin merkezine doğru yola çıktığında postfordizmin ve kapitalizmin 1. Dünya ülkelerinde görünmeyen yüzü ortaya çıkmaya başlar. Kamera ilk olarak Fuyao yönetiminin işe başlama ritüelini kaydeder. Bu ritüelde, CEO'lar, müdürler ve yönetim kurulu başkanları hep bir ağızdan Fuyao şirketinin marşını söyler.

"*Soylu hisler şeffaf olur. Şeffaf olmak uğruna birçok zorluktan geçtik. Şeffaf olmak uğruna çok mücadele verdik. Fuyao her zaman şeffaf bir dünyadan yana. Çin baharla doludur. Ve mutluluk her yerdedir. Fuyao'nun tün nimetleri şeffaftır.*"

Bu ritüelden sonra denetçiler ve yönetim kurulu toplantı salonunda toplanır. Bütün yönetim kurulu, denetçileri oldukça sıcak karşılar ve ardından diyaloglar başlar. Yönetim kurulu başkanı sözü alır ve denetçilere Fuyao şirketiyle ilgili birkaç bilgi vermeye başlar.

Resim 3.86. Çalışma ritüeli

> Yönetim kurulu başkanı: *"Tüm dünyanın gözü FGA'de ve sizler de en önde gelen isimlersiniz. ABD'de yatırım yapıyoruz. Bu ülkeyi seviyoruz, bu ülkenin bir parçası olmak ve ülkeye yarar sağlamak istiyoruz. FGA'in yakında kâra*

geçmesini ve müşterilerimizin güçlü bir şirket olduğumuzu görmelerini umuyoruz. Çok değerli ve özel bir zamandayız. Bu akşam yıl sonu grup partimize katılmanızı ve yerel lezzetler için vakit ayırabilmenizi umuyoruz."

Denetçi: *"Sürenizin nasıl işlediğini görmek için heyecanlıyız ve daha iyi çalışmamızı sağlayacak yeni fikirler ve uygulamalara dönmek için de sabırsızlanıyoruz."*

Toplantıdan sonra bütün denetçiler Çinli işçilerin çalıştığı fabrikaya gider ve burada gözlemlerde bulunur. Denetçiler, Çinli işçilerin çalışma disiplinine hayran kalır ve hepsi bu çalışma şeklinden övgüyle bahseder*: "7.000 tanesini geçirecekleri hat bu mu? Umarım biz de bir gün bu kadar iyi oluruz."* Denetçiler, gözlemleri sırasında Çin'e özgü çalışma ritüellerine de tanıklık eder. İşçiler bu ritüel sırasında tıpkı bir askeri birlik gibi; rahat, hazır ol, sağ baştan say tarzı komutlarla hizaya gelir ve içtima yapar. İşçiler, daha sonrasında ise şirketin belirlemiş olduğu davranış ve üretim sloganlarını söylemeye başlar. *"Tünaydın, tünaydın, affedersiniz, affedersiniz, lütfen, lütfen, teşekkür ederim, teşekkür ederim. Ekibimizin adı ne? İyileştirme. Sloganımız ne? Hareketsiz durmak geriye gitmektir!"* İşçiler bu tip çalışma ideolojisi yöntemleriyle ve propagandayla birbirleriyle uyumlu olmaya zorlanmaktadır.

Resim 3.87. Çalışma ritüeli

Bu zorlama işçilerin çalışma koşullarına da yansımıştır. Fuyao fabrikasında çalışan birçok işçi tıpkı *Last Train Home* filmindeki işçiler gibi zor şartlarda çalışmaktadır.

İşçi 1: *"Burada çalışmak kötü değil. Evliyim. Çocuğum memleketimde. Çok tatilimiz olmadığından eve gitmeye*

vaktim yok. Yalnızca yılda bir kez Bahar Festivali zamanı gidiyorum. 12 saatlik vardiyamız var. Yoruluyorum ama başka şansım yok."

İşçi 2: *"Şefimiz ne zaman isterse çalışıyoruz. Şu an iki çocuğum var. Biri altı aylık, diğeri dört yaşında. Çok küçükler. Çok yoğun olduğumuz zamanlarda izin yapamayabiliyoruz. Yılda bir ya da iki kez evime gidebiliyorum."*

İşçi 3: *"Büyük çocuğum 11 yaşında, küçük olan sekiz yaşında. Uzun saatler çalıştığımdan onlarla çok az zaman geçirebiliyorum."*

İki Denetçi fabrikadaki gezisini sürdürürken Çinli işçilerin hiçbir güvenlik önlemi almadan cam yığının içine girdiğini ve camları geri dönüştürmek için birbirinden ayırt etmeye çalıştığını görür. Denetçiler bu manzara karşısında oldukça şaşırır ve bu durumu oldukça tehlikeli olarak değerlendirir.

Resim 3.88. Çinli işçilerin üretim şartları

Bazı denetçiler (Curt Mcdivitt) ise bütün bu üretim atmosferinden etkilenir ve işçilerin çalışma koşullarını olumlar. Çinli bir işçi ve Mcdivitt arasında geçen bir diyalog bu durumu oldukça açık bir şekilde ortaya koyar.

İşçi: *"Orada işle iyi gitmiyormuş."*

Mcdivitt: *"Evet doğru bu yüzden buraya eğitime geldik."*

İşçi: *"Ayda sekiz gün tatil yapıyormuşsunuz. Hafta sonlarınız boşmuş."*

İşçi: *"Günde sekiz saat çalışma. Kolay hayat. Bu işçilerin ayda sadece bir ya da iki gün izni var. Bundan pek memnun değiller."*

Mcdivitt: *"İşte bu yüzden Amerikalı işçilerin çok tembel olduğunu söyledim."*

İşçi: *"Doğanızda var sonuçta ama kötü değilsiniz. Herkes değişebilir."*

Mcdivitt: *"Aşırı derecede gayretli işçilerimiz var. Çok motive çok hırslılar. Harikalar. Ama oradaki işçilerin çoğu sadece para kazanmak için geliyor. Cam üretmeye değil."*

İşçi: *"Günde kaç saat çalışıyorlar?"*

Mcdivitt: *"Vardiya başına sekiz saat."*

İşçi: *"Sekiz saat. Günde 100 dolar civarı yani. Burada maaşımızın hakkını vermek isteriz. Maaşı hak ettiğini kanıtlaman gerek. Anlıyor musun?"*

Resim 3.89. Mcdivitt ve Çinli işçi arasında geçen diyalog

Kamera denetçilerin seyahatinden sonra yönünü Amerika'daki fabrikaya çevirir. Denetçiler burada Çin'de aldıkları eğitimi peyder pey uygulamaya koymaya çalışır. Örneğin Mcdivitt Çin'deki işçilerin askeri bir nizam içerisinde üretim yapmasından çok etkilenir ve bu uygulamayı kendi grubuna benimsetmeye çalışır.

> Mcdivitt: *"Çin seyahatinden dönünce bazı şeyleri uygulamaya başladım. Uyguladığım ilk şey… Eskiden mesai öncesi toplantımızda masalarda oturup konuşurduk sadece. Çinlilerin mesai toplantısında sıraya dizildiğini görünce benim işime yarayacağını düşündüm."*

Fabrikadaki değişim furyası sadece bu durumla da sınırlı değildir, neredeyse bütün çalışma evreni giderek Çin'deki fabrikalara benzemeye başlar. Yemek alanları ve birçok yöneticinin ofisi üretim mekânı haline getirilir, iki işçinin çalıştığı birimlerde tek işçi çalışmaya başlar, güvenlik kuralları ihlal edilir ve birçok işçi bu yüzden yaralanır, yönetim kadrosunda çalışan Amerikalı yöneticiler ve sendikayı destekleyen işçiler işten çıkartılır yerine Çinli yöneticiler ve örgütlenmeyi bilmeyen genç işçiler alınır, işçilere daha uzun ve yoğun çalışma saatleri dayatılmaya çalışılır. Ezcümle Amerikalı işçilerin refahı Çin sermayesi tarafından işgal edilmektedir. Sermaye tıpkı bir bumerang gibi serpildiği ülkeleri vurmaktadır.

Resim 3.90. Mcdivitt, Çin'de öğrendiği yöntemleri Amerika'da uygular

Geçmişin çok kutuplu dünyasında periferi ülkelerindeki işçilerin ucuza çalışması, merkez ülkelerdeki işçilerin refahının garantisiydi. Ancak günümüzde sınırların kalkmasıyla bu durum değişmiştir. Virno bu duruma şöyle açıklık getirir: "İnsanlık tarihinde ilk kez, çoğu insan henüz kavrayamamış olsa da, birinciyle sonuncu arasında bir kader birliği oluşmaktadır. Merdivenin (ya da tahterevalli) bir

ucundaki, öteki uçta yaşanan insani koşulları dikkate almadan kendi genel refahını savunamaz" (2005: 55).

3.5.3. Endüstri 3.0 ve Sınıf Yapısının Değişimi

Burjuvazi sahip olduğu konutlarla, oluşturduğu sofra düzeniyle, tüketim alışkanlıklarıyla, giyim tarzıyla, konuşmasıyla, jest ve mimikleriyle, toplumun geri kalanıyla kurduğu mülkiyet ilişkileriyle sembolik bir iktidar yapısı oluşturmuştur. Bu sembolik yapı daima orta yaşlarında, beyaz tenli bir erkeğin omuzlarında yükselmiştir. Bu karakter aynı zamanda hem aile reisi hem de mülk sahibi ve yöneticidir. Endüstri 3.0'da bütün bu sembolik yapı değişmiş ve yerine postmodern bir görüntü gelmiştir. *American Factory* filmi bu değişen yapıyı oldukça açık bir şekilde yansıtmaktadır. Fuyao şirketinin CEO'su Cho Tak Wong eski tanımlamaların hiçbirine uymamaktadır. Onun kendine özgü bir davranış şekli, düşünce dünyası veya bir tüketim alışkanlığı yoktur. Wong, sadece yaşamanın anlamını çalışmakta gören ve şirketi bu anlayış çerçevesinde yöneten bir temsilcidir.

Şirketin somut olarak bir sahibi yoktur. Çin komünist partisi, oval masa etrafında konumlanan Fuyao yöneticileri, Fuyao işçi sendikası vb. birçok yapı şirket üzerinde hak sahibidir. Bell'in deyimiyle "yönetmek, artık mülkiyetin geleneksel temelinden farklı bir kritere sahiptir. Modern yönetici sınıflar esasen koalisyonlardan oluşmaktadır" (2013: 67). Bütün bunların yanı sıra Fuyao yönetiminin Amerikalı siyasetçilerle ve özel müteşebbislerle kurduğu ilişkiler de aidiyet durumunu muğlaklaştırmıştır. Bütün bunlar göz önüne alındığında aidiyetin ilişkiler tarafından paramparça edildiği söylenebilir.

Günümüzde kapitalistlerin hiçbir şekilde yekpare bir yapısı yoktur. Kapitalistler her milletten, dinden, cinsiyetten veya toplumsal kümeden meydana gelebilir. Dolayısıyla dünyanın her yerinde bu sınıfa ait insanlar bulmak mümkündür.

3.5.4. Sınıf Çatışması ve İşçi Sınıfının Yenilişi

Endüstri 3.0 devrindeki işçiler hiçbir şekilde devrimci bir sınıf bilincine sahip değildir. İşçi sınıfı yalnızca reformist ve örgütlü eylemler ortaya koymakta ve bu eylemlerde de çoğu zaman başarısız olmaktadır. *American Factory* filmi de işçilerin yenilgisini oldukça berrak bir şekilde ortaya koymaktadır.

Refah devletinin ortadan kalkması, neoliberal politikaların dünya üzerinde yaygınlık kazanmaya başlaması ve fabrika içerisinde postfordist yönetim anlayışına geçilmesi ezelden beri zayıf olan Amerikan sendikalarını daha da zayıflatmıştır. Amerika'daki sendikalar daima "işyeri sendikacılığı", "ücret sendikacılığı", "meslek sendikacılığı" mantığına göre yapılanmış ve kapitalist şirketlerle bu şekilde mücadele etmeye çalışmıştır. Aydoğanoğlu göre bu tip sendikalar kapitalist sistemin dinamizmiyle uzun süre mücadele edemez ve kısa sürede beyaz bayrak çeker ya da taleplerinden vazgeçer. Bu tip sendikalara genelde sarı-sendika veya "işbirlikçi-sarı sendikacılık" adı verilir (2007: 53-54). Film'de yer verilen *United Automobile Workers* sendikası da bu türden bir sendikadır.

Fuyao, bir sendika şirketi değildir dolayısıyla işçilerin şirkette çalışabilmesi için sendikaya dahil olmaması gerekir. Amerikalı işçiler, Fuyao şirketinin peyderpey özlük haklarını ve iş tanımlarını işgal etmesi üzerine bir meslek sendikası olan *United Automobile Workers*'a dahil olmaya karar verir. Fuyao yönetimi ve Wang, bu durumdan oldukça rahatsız olur çünkü onlara göre sendika şirketin bütün her şeyine müdahale eden bir yapılanmadır. Fuyao yönetimi ve Wang'ın en büyük çekincesi sendikalaşmayla birlikte şirket ve işçi arasında doğrudan devam eden iletişimin bozulması ve yerine aracı bir kurumun girmesidir. Amerikalı işçiler ve yönetim arasındaki bu fikir ayrılığı zaman geçtikçe daha da belirginleşir ve sınıf çatışmasına dönüşür. Bu sınıf çatışmasında taraflar geçmişte olduğu gibi emek ve sermaye değildir çünkü Çinli işçiler sermayenin tarafındadır.

Resim 3.91. Şirketin iletişim endişesi

Çinli işçiler Amerikalılara göre çok daha düşük ücret alır, daha uzun süre çalışır ve daha iyi üretim yapar ve buna rağmen hiçbir şekilde içinde bulundukları durumdan şikayetçi olmaz. Çinli işçiler Amerikalıların günde sekiz saat çalışmasına, hafta sonu iki gün tatil yapmasına, sosyal güvenlik yardımı almasına, fazla mesaiye zorlanamamasına, ikramiye almasına ve buna rağmen sendikaya girmeye çabalamasına anlam vermemektedir. Çinli işçiler, kendi koşullarıyla Amerikalılarınkini kıyasladığında arada çok büyük bir fark olduğunu görür ve bu farkın kendi lehlerine kapanmasındansa Amerikalıların aleyhine olacak şekilde kapanmasını talep eder. Bu açıdan bakıldığında Çinli işçilerin sermayeyle çıkarsız bir ortaklık içerisinde olduğu söylenebilir. Çinli işçiler şirketle aynı safta yer alır ancak onların konumu pasif bir konum değildir. Bazı işçiler sendikaya dahil olmaya çalışan Amerikalı işçileri şirket yönetimine şikâyet eder ve işten atılmasına sebep olur. *"Burada bazı sendika aktivistleri olduğunu biliyorum. Benim için casusluk yapan kişiler sayesinde haberim oluyor. Onların hakkından gelmek için çok farklı yollarım var. Mesela bir örnek… Kendisi sendika yanlısı. İşte bu o. Buradaki kişi… İki hafta sonra onu burada göremeyeceksiniz."* Çinli işçilerin bu tutumu ilerideki sahnelerde de devam eder.

Resim 3.92. Çinli işçilerin ve yönetimin Amerikalı işçilere karşı tavrı

Amerikalı işçiler *United Automobile Workers* sendikasıyla giderek daha fazla temasta bulunur ve Fuyao şirketini fabrika içerisinde bir oylama yapmaya zorlar. En nihayetinde seçim kararı verilir ve taraflar kendi oy kampanyalarını başlatır. Fuyao şirketi, işçileri sendikalaşmaktan uzak tutmak için birçok danışmanlık şirketiyle çalışır ve Çinli işçilerle genç Amerikalı işçileri bu yolda örgütler. *United Automobile Workers* sendikası da olabildiğince fazla işçiye ulaşarak "sendikaya evet oyu ver" kampanyasını başlatır. Nitekim oylama tamamlanır ve Fuyao şirketi 868 hayır oyuna karşılık 444 evet oyuyla zafer kazanır. Bu zaferden en çok Çinli işçiler memnuniyet duyar.

Resim 3.93. Çinli işçinin zafer sonrası mutluluğu

Günümüzde sermaye globalleşirken işçi sınıfının eylemleri olabildiğince yerelleşmiştir ve bu zıtlık işçi sınıfını birbiriyle daha fazla rekabet etmeye zorlamıştır. Endüstri 3.0'da periferi ülkelerdeki periferi bölgelerden merkez ülkelerin merkez bölgelerine olağanüstü bir göç vardır. Göçmen işçiler batıdaki işçilerin koşullarına erişme umuduyla kendilerine dayatılan kötü şartlara çoğu zaman rıza göstermektedir. Ayrıca bu işçilerin ilk önceliği daima geçinebileceklerinden biraz daha fazla kazanmak ve bu parayı ailelerine göndermek olduğundan örgütsüz bir çalışmaya çok çabuk razı olabilmektedir. Yaşanan göç dalgası eskiden sınıf savaşımıyla birçok hak elde etmiş merkez ülkelerdeki işçilerle, yeni gelen göçmen işçilerin birbirleriyle rekabet etmesine sebebiyet vermektedir. Göçmen işçilerin kötü çalışma koşullara razı olması ve örgütlü emeğe ilgi göstermemesi merkez ülkelerdeki işçilerin de yaşam koşullarına aşağı doğru baskı yaratmaktadır. *American Factory* filmi de bu durumu bütün gerçekliğiyle gözler önüne sermektedir.

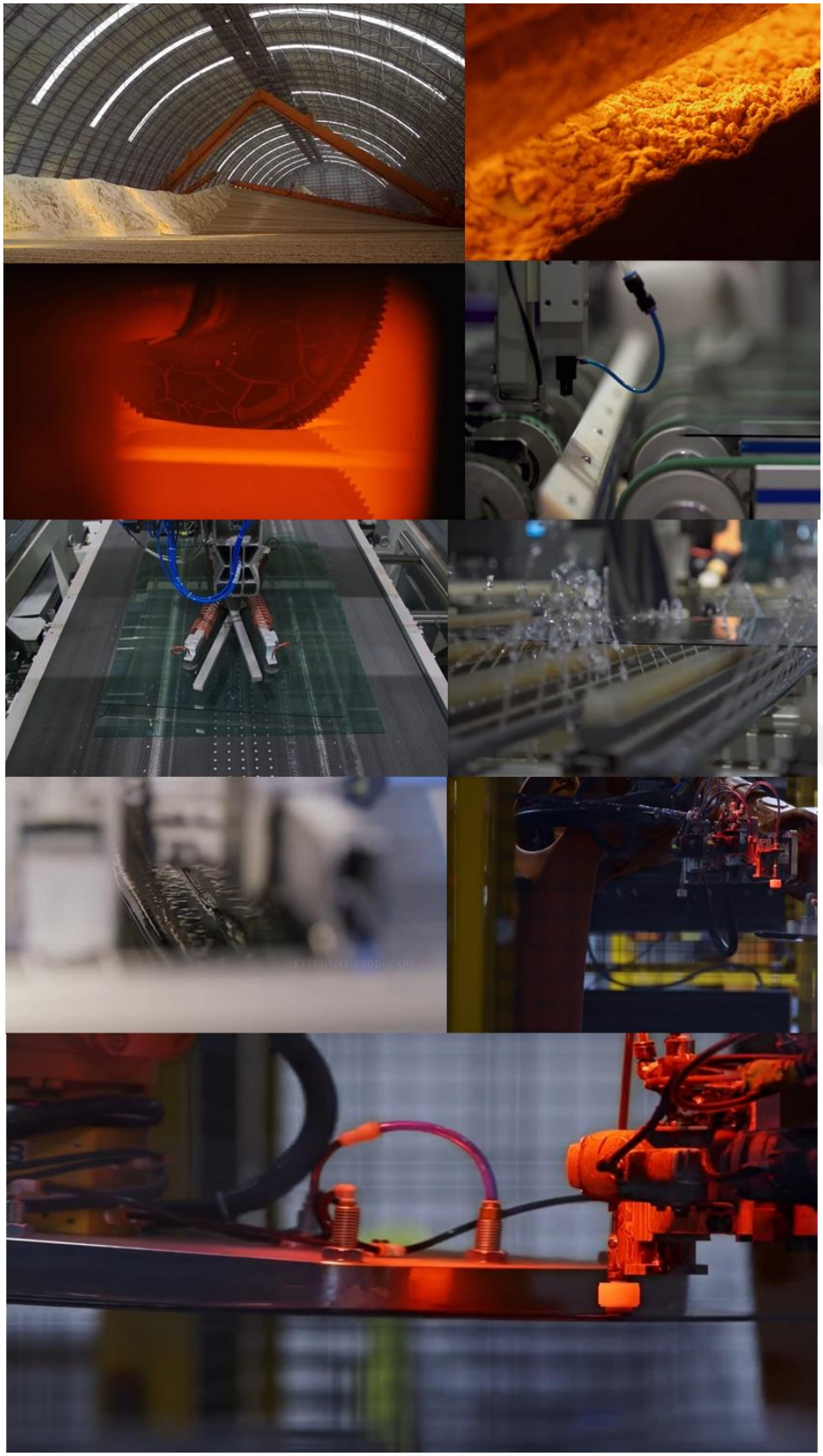
Şirket, bütün mücadelelerden sonra birçok Amerikalı işçiyi ve yöneticiyi işten çıkartır ve yerine daha uyumlu, iletişimi daha güçlü Çinli işçileri getirir. Sendikaya karşı kazanılan zafer de bütün mücadele sürecini taçlandırır. Şirket bu zaferlerden sonra sermayesini giderek daha fazla arttırır.

American Factory örneğinde de görüldüğü gibi işçi sınıfı, endüstri 3.0 devrinde ne kendiliğinden devrimci eylemlere kalkışmaktadır ne de örgütlü reformist eylemlerde başarılı olabilmektedir.

3.5.5. Endüstri 4.0 ve İşin Sonu

Fuyao şirketi, Amerika'daki üretimi verimli bir hale getirebilmek için son teknoloji üretim araçlarını kullanmıştır. Yönetim, endüstri 3.0'a özgü teknolojik makineleri fabrikanın etrafını konuşlandırılmış ve üretimin sınırlarını makineninkiyle eşdeğer görmüştür.

Bu makineler neredeyse hiçbir işçiye ihtiyaç duymadan kumu bir hangardan fabrikanın içine taşır, ardından camla ilgili bileşenleri bir araya getirir ve bunları fırına sürer. Cam fırında katılaştıktan sonra birkaç makine camı kayar banda sürer. Bir diğer makine ise camı eşit parçalara bölerek soğutma işlemine tabi tutar. Daha sonrasında başka bir makine cama plastik entegre ederek kırılmaz bir hale getirir. Bütün bu işlemlerin ardından bir makine kızılötesi bir işlemle camın mükemmelliğini test eder. İşçiler bu işlemler sırasında neredeyse hiçbir şeye müdahale etmez.

Resim 3.94. Fabrikada otomatikleşme

Teknoloji, bilim ve iletişim prensiplerinin ortak bir paydada buluşturulması ve ardından ortaya çıkan niteliğin makineye aktarılması üretimde mükemmelliği sağlamıştır. Bu mükemmelliği bozan tek şey ise üretimdeki insan faktörüdür. Amerikalı işçilerin sendikalaşmaya çalışması, eyleme gitmesi, Çinli işçilerle iletişime geçememesi, yavaş çalışması vb. birçok durum Wang'da büyük bir rahatsızlık uyandırır. Wang, bu problemleri gidermek için birçok farklı yol izler ve bu yolların hepsinde başarılı olur. Ancak bu başarı bile Wang için yeterli değildir. Wang işçilerin tamamen sindirmek için teknolojik çözüm yoluna başvurur ve onların yerine otomatları koymaya çalışır. Filmin sonunda fabrika yöneticileri ve Wang arasında geçen diyalog bu durumu oldukça açık bir şekilde ortaya koyar.

> Yönetici: *"Burada eskiden bir kişi çalışıyordu. Şu anda kimse yok. Sonra da şuradaki dört işçiden kurtulacağım. Her hatta iki tane. Otomasyon standartlaşma demektir. Bunu bitirdikten sonra kapsülleme hattında yükleme yapan iki işçimiz azalacak. Onların işini mekanik kollar yapacak."*
>
> Wang: "*Bu tamamlandı mı?"*
>
> Yönetici: *"Evet. Hepsi otomatik."*
>
> Wang: *"Diğerlerinin yerine de mekanik kollar mı olacak?"*
>
> Yönetici: *"Evet, yan cam temperlemesindekilerin yerine de koyacağım. Bu şu an test aşamasında. Temmuz veya ağustosta dört işçinin işine son vermeyi umuyoruz. Bunu da makine işin çevireceğim. Şu an işi tamamlayamıyoruz. Çok yavaşlar."*

Resim 3.95. Robotlar ve istihdam

Tarih boyunca kapitalistler daima insanların yerine makineleri geçirmek uğraşmış ancak bu uğraş teknolojik yetersizlikler nedeniyle hiçbir zaman gerçekleşememiştir. Bu durum dönem filmlerine de yansımıştır. Endüstri 1.0 konu alan *Germinal* filminde Deneulin makinelere daha fazla yatırım yaparak işçiye duyulan ihtiyacı azaltmaya çalışmıştır. *Modern Zamanlar'*daki müdür karakteri, işçilerin insansı özelliklerinden rahatsız olmuş ve onun yerine makineyi koymaya çalışmıştır. *American Factory* filminde ise Wang üretimdeki insan faktörünü tamamen ortadan kaldırarak yerine robotları koymaya uğraşmıştır. Kapitalistlerin hülyaları endüstrinin 3 döneminde de gerçekleşmemiştir ancak zaman geçtikçe hülya ve gerçeklik arasındaki boşluk kapanmaktadır.

4. SONUÇ

Araştırma süresince sinemanın kendi evreninde gerçeğe birçok kez temas ettiği, bizim gündelik hayatta yaşadığımız şeylerden beslendiği ve aynı zamanda onları beslediği savunulmuştur. Bu yüzden çalışmada sinemanın gerçeklikle olan ilişkisine birçok kez vurgu yapılmıştır. Bu kapsamda ele alınan filmler birçok tarihsel, (s. 115-130) psikolojik, (s. 156-166) sosyolojik, (s. 182-193) vakadan yararlanılarak değerlendirilmiştir. Filmlerde yer alan diyaloglar ve olaylar düşünürlerin şahit oldukları olaylarla veya farklı insanlarla yaptıkları röportajlarla eşleştirilmiş nitekim ortaya teorinin ve pratiğin birbiriyle iç içe geçtiği bir *praksis* çıkartılmıştır. Bu sayede hem akademi dünyasında hem de toplumun genelinde anlaşılması kolay olmayan konular sinemasal ögeler yardımıyla daha anlaşılır bir hale getirilmiştir. Ayrıca çalışma süresince tarih, sosyoloji, felsefe, psikoloji, ekonomi, teknoloji vb. birçok disiplinden edinilen bilgiler sinema aracılığıyla somutlaştırılmış ardından geçmiş, şimdi ve gelecek arasında tarihsel bir değerlendirme ortaya konmuştur. Bu sayede geçmiş denilen olgunun asla geçmiş olmadığı geçmişin aynı zamanda şimdide ve gelecekte de var olduğuna değinilmiştir. Her ne kadar çalışmada birçok farklı disiplinden faydalanılsa da değerlendirmeye tabii tutulan konular daha çok teknoloji odaklı olarak ele alınmış ve bu minvalde bölümlere ayrılmıştır. Endüstri 1.0'ı temsil eden *Tohumlar Yeşerince* filminde buhar makinesi, endüstri 2.0'ı temsil eden *Modern Zamanlar* ve *İşçi Sınıfı Cennete Gider* filmlerinde elektrikle çalışan makineler ve üretim bantları, endüstri 3.0'ın sonunu ve endüstri 4.0'ın başlangıcını temsil eden *Amerikan Fabrikası* filimsindeyse birbirinden bağımsız çalışan tam otomatikleşmiş robotlar yer almaktadır. Dolayısıyla filmler ve kuramsal kısım bu teknolojik aletler çerçevesinde eşleştirilmiş ve bu minvalde ele alınmıştır. Değerlendirmeye konu olan işçi sınıfının durumu, sınıf çatışması, sınıfsal bilinç, toplumsal sınıfların görünümü, sermaye, kapitalizm vb. birçok olguda belirlenen teknolojik ayrım üzerinden değerlendirilmiştir. Bu kapsamda ele alınan sınıf bilinci durumunun ilk olarak *antikite*'de nasıl olduğuna bakılmış ardından modern kapitalist dünyada geçişte bu olgunun nasıl değiştiği değerlendirilmiş ve modern çağdan önceki toplumlarda ortaya çıkan direnişin bilinçli olup olmadığı tartışılmıştır. Endüstri 1.0'daki sömürünün ise diğer dönemlere göre daha şiddetli olduğu ve bu durumun işçi sınıfının bilinç düzeyine de yansıdığı Georg Lukacs'ın görüşlerinden yararlanılarak kuramsal olarak açıklanmıştır. Ardından

endüstri 1.0'daki işçi sınıfının maruz kaldığı bu sömürü karşısında kendiliğinden bir bilinç kazandığı ve bu bilincin giderek devrimci bir tepkiye dönüştüğü *Tohumlar Yeşerince* filmindeki temsiller üzerinden sergilenmiştir. Endüstri 2.0'ı temsil eden *Modern Zamanlar* ve *İşçi Sınıfı Cennete Gider* filmleri de değişen tüketim alışkanlıklarının, yönetim anlayışının ve teknolojinin işçi sınıfının bilincini nasıl zayıflattığı değerlendirilmiştir. Ayrıca bu dönemde ortaya çıkan örgütlü eylemlerinde (sendikalar) nasıl zayıf bir karaktere büründüğü tartışmaya konu edinilmiştir. Endüstri 3.0'ı temsil eden *Amerikan Fabrikası* ve *Eve Giden Son Tren* filmleri ise artık örgütlü eylemlerin bile eski gücünde olmadığı, işçi sınıfının bilincinin ve eylem kapasitesinin giderek zayıfladığı, başka bir deyişle işçi sınıfının güçsüz bir karaktere büründüğünü ve filmlerin bu durumu nasıl ele aldığı gösterilmiştir. Bu minvalde filmler tarihsel ve kronolojik olarak bir değerlendirmeye tabii tutulduğunda, filmlerdeki işçi temsillerinin geçmişten günümüze zayıflayarak geldiği tespit edilmiştir. Ayrıca bu tez çalışması boyunca endüstri 1.0 devrindeki eylemlerin sokaktan devlet iktidarına doğru hareket ettiği *Tohumlar Yeşerince* filmindeki temsiller üzerinden ele alınmış endüstri 2.0 ve 3.0'ı temsil eden filmlerin bahse konu olayları bu perspektif üzerinden ele almadığı görülmüştür.

Çalışma süresince kapitalizmin insanlığı bireysel ve kolektif olarak büyük bir tahribata maruz bıraktığı ve bu durumun belirli dönemlerde işçi sınıfının bilinçlenmesine yol açtığı filmlerdeki temsiller üzerinden gösterilmiştir. Bu tahribatın belirli dönemlerde işçi sınıfının bilinçlenmesine sebep olduğu hatta kapitalizm yerine başka sistemlerin ikame edilmesi gerektiğine yönelik birçok fikir akımının belirdiği bir veri olarak ortaya konmuş ardından bu verinin bir dönem filmi olan *Tohumlar Yeşerince*'de nasıl bulguya dönüştüğü gözler önüne serilmiştir. Daha sonrasında ise işçi sınıfının bilinçlenmesine rağmen neden daha özgür bir dünya tasarımı ortaya koyamadığı hem kuramsal olarak hem de filmler özelinde açıklanmıştır. Diğer bir endüstri dönemini temsil eden *Modern Zamanlar* ve *İşçi Sınıfı Cennete Gider* filmlerinin ise işçi sınıfının yaşadığı tahribatı daha çok psikolojik olarak ele aldığı gözlemlenmiştir. Bu kapsamda iki dönem filminin de işçi sınıfının maruz kaldığı psikolojik tahakküme nasıl bir eleştiri getirdiği hem Marksist kuramlar yardımıyla hem de Anders'in düşünceleriyle açıklanmıştır. Filmler incelendiğinde endüstri 2.0'daki üretim yöntemlerinin ve teknolojinin işçilere belirli bir refah düzeyi sağladığı aynı zamanda onlar üzerinde psikolojik bir tahribata neden

olduğu diyalektik bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmenin ardından iki durumun işçi sınıfının bilincini nasıl zayıflattığı ve sistemi değiştirme taleplerinin nasıl sistemi reforme etmeye doğru evrildiği kuramsal ve film çözümlemesi olarak ele alınmıştır. Son olarak *Amerikan Fabrikası* ve *Eve Giden Son Tren* filmlerinde işçi sınıfının giderek refahtan uzaklaştığı ve ulusötesi şirketlerin milenyum çağındaki işçileri tıpkı endüstri 1.0 devrindeki gibi çalıştırdığı eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Bu dönemde şirketlerin izlediği postfordist ve neoliberal politikaların hem periferi ülkelerde hem de merkez ülkelerdeki işçileri birbirine kattığı ve rekabete sürüklediği buna karşılık işçi sınıfının sermaye karşısında giderek zayıf bir konuma yerleştiği, eski gücünü giderek yitirdiği adı geçen filmler üzerinden ortaya konmuştur. Kuramsal kısmın ve film çözümlemesinin son kısımlarındaysa robot teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla ve emeğe duyulan ihtiyacın azalmasıyla insanlığı gelecekte nasıl bir dünyanın beklediği farklı düşünürlerin fikirlerinden yararlanılarak değerlendirilmiştir.

Çalışmanın başka bir safhasında ise her endüstri devrinin (veya üretimdeki teknolojik değişimlerinin) toplumsal sınıflar üzerinde farklı etkileri olduğu ve sınıflar arasındaki ilişkileri sürekli şekilde değiştirdiği görülmüştür. Endüstri 1.0'daki burjuvazinin üretim araçlarına sahip olduğu, aile reisi olduğu, yönetici olduğu ve aynı zamanda patron olduğu gösterilmiştir. Ayrıca bu özelliklerin burjuvaziyi dört başı mamur bir tipolojiye soktuğu ortaya konmuştur. Bu durumun *Tohumlar Yeşerince* filminde de benzer şekilde yansıtıldığı görülmüştür. Ardından endüstri 2.0'da bu sınıfların nasıl bir değişim geçirdiği yeni oluşan sınıfların bu iki sınıf arasındaki ilişkiyi nasıl etkilediği *Modern Zamanlar* ve *İşçi Sınıfı Cennete Gider* filmleri üzerinden anlatılmıştır. Son olarak yeni teknolojik imkanlarla birlikte sermaye yapısının kapitalist sınıfı nasıl müphemleştirdiği ve bu müphemliğin *Amerikan Fabrikası* ve *Eve Giden Son Tren* filmlerinde nasıl ele alındığı değerlendirilmiştir. Sonuç olarak endüstri dönemlerinde kronolojik olarak ilerlendiğinde ve filmler birbiriyle mukayese edildiğinde, kapitalist sınıfın üretim araçlarına sahip olma gayesinden belirli bir ölçüde vazgeçtiği, kendi ritüellerinden uzaklaştığı, büyük bir dönüşüm geçirdiği gösterilmiş daha sonrasında ise endüstri 1.0'daki klasik sınıf yapısının nasıl dejenere olmaya başladığı, bahse konu filmler özelinde değerlendirilmiştir.

Çalışmanın bir diğer bölümünde kapitalist sınıfın daima üretim araçlarına bir kutsiyet atfettiği ve bu tutumun hiçbir endüstri döneminde değişmediği birçok yazarın düşüncesi doğrultusunda değerlendirilmiş ve bahse konu filmlerin bu durumu benzer şekilde ele aldığı tespit edilmiştir. *Tohumlar Yeşerince* filmindeki burjuva sınıfı, işçilere daha fazla ücret vermek yerine yeni makineler almış işçiler bu durum karşısında Luddizm hareketine başvurmuştur. *Modern Zamanlar* filmindeki kapitalist karakter işçilerin boş zamanını ele geçirmek için yeni makineleri fabrikaya sokmaya çalışmıştır. *Amerikan Fabrikasındaki* kapitalist karakter ise bütün işçilerin yerine sadece makineleri koymak için birçok girişimde bulunmuştur. Ayrıca bu çalışmada gelecekte robotların çalışmanın sonunu getirip getiremeyeceğini tartışılmış ve buradan bir sonuca varılmıştır.

Çalışmanın yabancılaşmayla ilgili kısımlarında ise teknolojik üretim araçlarının, yönetim anlayışlarının ve kapitalizmin işçi sınıfını her endüstri devrinde farklı bir yabancılaşmaya maruz bıraktığı belirtilmiştir. Bu kapsamda işçi sınıfının endüstri devirlerindeki maruz kaldığı yabancılaşma ve bu yabancılaşma tiplerinin birbirinden ayrışan yönleri filmler aracılığıyla değerlendirilmiştir. *Tohumlar Yeşerince* filmindeki yabancılaşmanın işçi sınıfının üretim araçlarına sahip olmamasından kaynaklandığı savunulmuştur. *Modern Zamanlar* ve *İşçi Sınıfı Cennete Gider* filmlerindeki yabancılaşmanın ise işçi sınıfının üretim araçlarına sahip olmamasından ve üretim etkinliğine müdahil olamamasından kaynaklandığı belirtilmiştir. *Eve Giden Son Tren* filminde ise işçi sınıfının üretim araçlarına sahip olmamasından, üretim etkinliğine müdahil olamamasından ve ürettiği metaları hiçbir zaman satın alamayacak olmasından kaynaklanan bir yabancılaşmaya maruz kaldığı savunulmuştur.

Ayrıca bu tez çalışması boyunca sınıflar arasındaki eşitsizliğe birçok kez vurgu yapılmıştır. Ancak bu vurgunun tonu endüstri 3.0'ı konu alan *Amerikan Fabrikası* ve *Eve Giden Son Tren* filmlerinde değişmiştir. Bu iki film arasında bir paralellik kurularak Amerika'daki işçilerin hayatı ve Çinli işçilerin hayatı birbiriyle mukayese edilmiş ve iki işçi sınıfının birbiriyle eşitsiz şartlarda çalıştığı ortaya konmuştur. *Eve Giden Son Tren* filmine konu olan işçiler endüstri 3.0 devrinde endüstri 1.0 şartlarında ve Amerikalı firmalar adına çalışmaktadır. *Amerikan Fabrikası* filmindeyse Çinli bir şirket Amerika'da bir fabrika satın alarak burada

Çinli işçileri ve Amerikalı işçileri çalıştırmaktadır. Çalışmada böyle bir paralellik kurularak işçi sınıfının birbiriyle nasıl mücadele etmeye başladığı, sermayenin evrenselleşirken emeğin nasıl giderek yerelleştiği, sermayenin bumerang gibi doğduğu ülkelerdeki insanları nasıl vurduğu gösterilmiştir. Daha sonrasında ise kapitalizmin, çağımızda artık batılı ülkelerdeki insanlarında refah düzeyini aşağı doğru çekmeye başladığı refah devleti döneminde elde edilen kazanımların yavaş yavaş piyasanın kuralsızlık taleplerine bıraktığı ve bahse konu filmlerin bu olguya nasıl bir eleştiri getirdiği ortaya konmuştur.

Sonuç olarak bu çalışmada her endüstri dönemi ve bu dönemleri ihtiva eden filmler diğerleriyle mukayese edilmiş farklar ve benzerlikler sinema aracılığıyla ortaya konmuştur. Böylece teknolojinin, sınıf çatışmasının, sınıfsal bilincin, sınıfların, kapitalizmin birbiriyle nasıl etkileşime girdiği ve bu etkileşimin mikro ölçekte madun sınıfların hayatını nasıl etkilediği eleştirel bir bakış açısıyla sinemadaki temsiller üzerinden değerlendirmeye tabii tutulmuştur. Böylece sinemanın geçmişten günümüze endüstri dönemlerindeki işçi sınıfının durumunu hangi açılardan ele aldığı değerlendirilerek literatüre katkı sağlanmıştır.

KAYNAKLAR

Abendroth, W. (1992). *Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi*. (Çev. A. Çakıroğlu), İstanbul: Belge Yayınları.

Ağaoğulları, M. & Köker, L. (1991). *İmparatorluktan Tanrı Devletine.* Ankara: İmge Kitabevi.

Akbulut, H. (?). *Film Çözümlemeleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.

Anders, G. (2018a). *İnsanın Eskimişliği-1*. (Çev, Herdem Belen ve Hüseyin Ertürk), İstanbul: İthaki Yayınları.

Anders, G. (2018b). *İnsanın Eskimişliği-2*. (Çev, Herdem Belen ve Hüseyin Ertürk), İstanbul: İthaki Yayınları.

Aristoteles. (2017). *Politika.* (Çev. Meta Tunçay), İstanbul: Remzi Kitabevi.

Augustinus. (2010). *İtiraflar.* (Çev. Çiğdem Dürüşken), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Aydoğanoğlu, E. (2007). *Sınıf Mücadelesinde Sendikalar*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Ayferi, G. (1989). *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler.* İstanbul: Beta Yayım.

Bauman, Z. (2012). *Küreselleşme.* (Çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Beaud, M. (2018). *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*. İstanbul: Yordam Kitap.

Becker, H. (2016). *Toplumu Anlatmak.* (Çev. Geniş, Ş., Arıcan, E., Hazır, M.), Ankara: Heretik Yayınları.

Belek, İ. (1993). *Bilimsel Teknolojik Devrim ve "Endüstriyel Demokrasi"*. İstanbul: Sorun Yayınları.

Bell, D. (2013). *İdeolojinin Sonu. Ellilerdeki Siyasi Fikirlerin Tükenişine Dair.* (Çev. Volkan Hacıoğlu), Ankara: Sentez Yayıncılık.

Benasayag, M. & Aubenas, F. (2008). *Direnmek Yaratmaktır*. (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: Versus Kitap.

Bloch, M. (2019). *Feodal Toplum*. (Çev. Melek Fırat), İstanbul: Islık Yayınları.

Braidwood, R. (2008). *Tarihöncesi İnsanları*. (Çev. Bilgi Altınok), İstanbul: Arkeoloji Yayınları.

Braudel, F. (2014). *Kapitalizmin Kısa Tarihi*. (Çev. İsmail Yergüz), İstanbul: Say Yayınları.

Braudel, F. (2017a). *Maddi Uygarlık-1*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi.

Braudel, F. (2017b). *Maddi Uygarlık-2*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi.

Braudel, F. (2017c). *Maddi Uygarlık-3*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi.

Braverman, H. (2008). *Emek ve Tekelci Sermaye.* (Çev. Çiğdem Çidanlı), İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Bruwoy, M. (2015). *Üretim Siyaseti Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri*. (Çev. Çağdaş Gümüşoluk), Ankara: NotaBene Yayınları.

Chun, L. (2017). Çin'de Sınıf Dili. L. Panitch, & G. Albo içinde, *Sınıflar Dönüşürken* (T. Öncel, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

Croix, S. (2016). *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*. (Çev. Çağdaş Sümer), İstanbul: Yordam Kitap.

Çelik, N. (2005). *İdeolojinin Soykütüğü-1 Marx ve İdeoloji*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Diakov, V. & Kovalev, S. (2014). *İlk Çağ Tarihi-1*. (Çev. Özdemir İnce), İstanbul: Yordam Kitap.
Dobb, M. (1992). *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler.* (Çev. Akar F.), İstanbul: Belge Yayınları.
Ehrenreich, B. & J. (1987). *'68 Öğrenci Ayaklanması Uzun Yürüyüşün Kısa Baharı.* (Çev. Güzin Özkan), İstanbul: Kıyı Yayınları.
Engels, F. (2000). *Ütopik Sosyalizmden Bilimsel Sosyalizme*. (Çev. Yavuz Sabuncu), Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
Engels, F. (2003). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. İstanbul: Eriş Yayınları.
Engels, F. (2007). *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*. İstanbul: Eriş Yayınları.
Finley, M. (2007). *Antik Çağ Ekonomisi*. (Çev. Hatice Palaz Erdemir), Arkeoloji ve Sanat Yayınları
Ford, H. (2019). *Hayatım ve İşlerim.* (Çev. Yunus Sağır), İstanbul: Liberus Kitap.
Ford, M. (2021). *Robotların Yükselişi*. (Çev. Cem Duran), İstanbul: Kronik Kitap.
Foucault, M. (1992). *Hapishanenin Doğuşu*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi.
Freyer, H. (2018). *Sanayi Çağı*. (Çev. Bedia Akarsu ve Hüseyin Batuhan), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
Garafola, L. (1996). "Hollywood Ve İşçi Sınıfı Miti". Katarı, A. (Ed) içinde, (Çev. Gülcan Seçkin, s. 55-66). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
Genç, S. (2013). Kapitalizm, Taylorizm ve Fordizme Karşı Chaplinizm: Modern Zamanlar Üzerine Bir Deneme. Y. Dinçer içinde, *İsyan ve Devrim Filmleri* (s. 55-89). İstanbul: Yordam Kitap.
Giddens, A. (2021). *Modernliğin Sonuçları.* (Çev. Ersin Kuşdil), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Gorz, A. (1986). *Elveda Proletarya*. (Çev. Hülya Tufan), İstanbul: Afa Yayıncılık.
Gorz, A. (2001). *Yaşadığımız Sefalet*. (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Gorz, A. (2011). *Maddesiz*. (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Gramsci, A. (2012). *Gramsci Kitabı.* (Çev. İbrahim Yıldız), Ankara: Dipnot Yayınları.
Greider, W. (2003). *Tek Dünya Küresel Kapitalizmin Manik Mantığı.* (Çev. Yavuz Alogan), Ankara: İmge Kitabevi.
Gürbüz, N. (2016). İşçi Sınıfı Cennete Gider Filminde Çalışma İdeolojisinin Eleştirisi Olarak 'Yabancılaşma' Ve 'Şeyleşmenin' Temsili. *Sinefilozofi Dergisi*, (1), 113-132.
Hannah, A. (1994). *İnsanlık Durumu*. (Çev. Bahadır Sina Şener), İstanbul: İletişim Yayınları.
Harari, Y. (2021). *Homo Deus Yarının Kısa Bir Tarihi.* (Çev. Poyzan Nur Taneli), İstanbul: Kolektif Kitap.
Hardt, M. & Negri, A. (2018). *İmparatorluk.* (Çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Hardt, M. (2005). Devrimi Hatırlıyor Musunuz? P. Virno, M. Hardt, A. Negri, H. Cleaver, M. D. Carolis, C. Vercellone, . . . A. Illuminati, S. Göbelez, & S. Özer (Dü) içinde, *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika* (s. 369-373). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
Harvey, D. (2014). *Postmodernliğin Durumu.* (Çev. Sungur Savran), İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, D. (2015). *Neoliberalizm.* (Çev. Aylin Onacak), İstanbul: Sel Yayıncılık.
Hobsbawm, E. (2002). *Sıradışı İnsan.* (Çev. Işıtan Gündüz), İstanbul: Bulut Yayınları.
Hobsbawm, E. (2003a). *Devrim Çağı.* (Çev. Bahadır Sina Şener), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
Hobsbawm, E. (2003b). *Sermaye Çağı.* (Çev. Bahadır Sina Şener), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
Hobsbawm, E. (2003c). *İmparatorluk Çağı.* (Çev. Bahadır Sina Şener), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
Huberman, L. (2009). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla.* (Çev. Murat Belge), İstanbul: İletişim Yayınları.
Huizinga, J. (1997). *Ortaçağın Günbatımı*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi.
Kaelble, H. (2015). Fransız Bourgeoise ve Alman Bürgertum, 1870-1914. J. Kocka, A. Mitchell, J. Kocka, & A. Mitchell (Dü) içinde, *19. Yüzyıl Avrupası'nda Burjuva Toplumu* (U. Kocabaşoğlu, Çev., s. 267-293). İstanbul: İletişim Yayınları.
Kamil, O. (2010). "Modern Zamanlar" Filmi ve Dönemsel Bir Çalışma İlişkileri Yorumlaması. *Çalışma ve Toplum, 1*(24), 133-152.
Kennedy, P. (1995). *Yirmi Birinci Yüzyıla Hazırlanırken*. (Çev. Fikret Üçcan), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Kışlalı, A. (2021). *Öğrenci Ayaklanmaları*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
Klein, N. (2021). *No Logo*. (Çev. Serap Güneş), İstanbul: Ayrıksı Kitap.
Kuçuradi, İ. (1967). *Nietzsche ve İnsan.* İstanbul: Yankı Yayınları.
Laçiner, Ö., Savran, G., & Sönmez, M. (1994). İşçi Sınıfının Öncü Rolü. E. Kürkçü (Dü.), *Toplumsal Araştırmalar Vakfi Panel Dizisi 1-2* içinde (s. 3-31). İstanbul: Alan Yayıncılık.
Lafargue, P. (2018). *Sermaye Dini.* (Çev. Alev Er), İstanbul: Sel Yayıncılık.
Laroque, P. (1969). *Toplum Sınıfları*. (Çev. Nihal Önol), İstanbul: Varlık Yayınları.
Lazzarato, M. (2005). Maddi Olmayan Emek. P. Virno, M. Hardt, A. Negri, H. Cleaver, M. D. Carolis, C. Vercellone, . . . A. Illuminati, S. Göbelez, & S. Özer (Dü) içinde, *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika* (s. 227-246). İstanbul: Otonom Yayınları.
Lefebvre, H. (2019a). *Gündelik Hayatın Eleştirisi-1*. (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: Sel Yayıncılık.
Lefebvre, H. (2019b). *Gündelik Hayatın Eleştirisi-2*. (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: Sel Yayıncılık.
Lefebvre, H. (2019c). *Gündelik Hayatın Eleştirisi-3*. (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: Sel Yayıncılık.
Lengelle, M. (1993). *Kölelik*. (Çev. Emine Su), İstanbul: İletişim Yayınları.
Lukacs, G. (1998). *Tarih ve Sınıf Bilinci*. (Çev. Yılmaz Öner), İstanbul: Belge Yayınları.
Macdonald, I. (2015). Sisifos Çabasının Ötesinde: Sendikalar ve Şehir. L. Panitch, G. Albo, & V. Chibber içinde, *21. Yüzyılda Sınıflar ve Sınıf Mücadelesi* (T. Öncel, Çev., s. 251-271). İstanbul: Yordam Kitap.
Malay, H. (1990). *Çağlar Boyu Kölelik.* Ankara: Gündoğan Yayınları.
Mandel, E. (2013). *Geç Kapitalizm*. (Çev. Candan Badem), İstanbul: Versus Kitap.
Mannheim, K. (2002). *İdeoloji ve Ütopya.* (Çev. Mehmet Okyayuz), Ankara: Epos Yayınları.

Marcuse, H. (2019). *Özgürlük Üzerine Bir Deneme.* (Çev. Soner Sosyal), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Marx, K. & Engels, F. (2009). *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*. (Çev. Mihri Belli), Ankara: Sol Yayınları.
Marx, K. & Engels, F. (2012). *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*. İstanbul: Eriş Yayınları.
Marx, K. & Engels, F. (2016). *Komünist Manifesto*. (Çev. Celal Üster ve Nur Deriş), İstanbul: Can Sanat Yayınları.
Marx, K. (2003). *1844 Elyazmaları Ekonomik Politik ve Felsefe*. İstanbul: Eriş Yayınları.
Marx, K. (2003). *Kapital-1*. İstanbul: Eriş Yayınları.
Marx, K. (2016). *Fransız Üçlemesi*. (Çev. Erkin Özalp), İstanbul: Yordam Kitap.
Marx, K. (2020). *Kapital-3*. (Çev. Mehmet Selik ve Erkin Özalp), İstanbul: Yordam Kitap.
Meda, D. (2018). *Emek Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?* (Çev. I. Ergüden), İstanbul: İletişim Yayınları.
Moody, C. & Post, C. (2017). Amerikan Emek Siyaseti: Felç Hali ve Olasılıklar. L. Panitch, G. Albo, L. Panitch, & G. Albo (Dü) içinde, *Sınıflar Dönüşürken* (T. Öncel, Çev., s. 276-297). İstanbul: Yordam Kitap.
Mumford, L. (2017). *Teknik ve Uygarlık*. (Çev. Emre Can Ercan). İstanbul: Açılım Kitap.
Nietzsche, F. (2002). *Güç İstenci*. (Çev. Sedat Umran), İstanbul: Birey Yayıncılık.
Nietzsche, F. (2013). *Ahlakın Soykütüğü Üstüne.* (Çev. Ahmet İnam). İstanbul: Say Yayınları.
Nietzsche, F. (2015). *İnsanca Pek İnsanca.* (Çev. Mustafa Tüzel), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Öztürk, S. (2016). SineFilozofi'nin Günümüz Dünyasında Düşünceye Katkıları Üzerine… *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi,* (42), 140-156.
Parelman, M. (2007). Kapitalizmin Tarihi? A. Saad-Filho içinde, *Kapitalizme reddiye: marksist bir giriş* (E. Kahraman, Ş. Alpagut, A. Zengin, C. Gerçek, D. Orhun, E. Ünal, & H. Böğün, Çev., s. 155-172). İstanbul: Yordam Kitap.
Pirenne, H. (2018). *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. (Çev. Uygur Kocabaşoğlu). İstanbul: İletişim Yayınları.
Platon. (2016). *Devlet*. (Çev. Furkan Akderin), İstanbul: Say Yayınları.
Polanyi, Karl. (2021). *Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. (Çev. Ayşe Buğra), İstanbul: İletişim Yayınları.
Revelli. M. (2005). Fabrika Çölünde İşçi Kimliği. P. Virno, M. Hardt, A. Negri, H. Cleaver, M. D. Carolis, C. Vercellone, . . . A. Illuminati, S. Göbelez, & S. Özer (Dü) içinde, *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika* (s.225-246). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
Rifkin, H. (2014). *Üçüncü Sanayi Devrimi Yanal Güç, Enerjiyi, Ekonomiyi ve Dünyayı Nasıl Dönüştürüyor*. (Çev. Pelin Sıral ve Murat Başekim), İstanbul: İletişim Yayınları.
Rousseau, J. J. (1990). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*. (Çev. Rasit Nuri İleri), İstanbul: Say Yayınları.
Sahlins, M. (2012). *Batı'nın İnsan Doğası Yanılsaması*. (Çev. Emine Ayhan, Zeynep Demirsü), İstanbul: Bgst Yayınları.
Sale, K. (2010). 'General Ludd'ın' Başarıları: Ludditlerin Kısa Tarihi. *Teknoloji ve Toplum*, (s. 200-209). (Çev. Cumhur Atay), İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.

Sancar, S. (2008). *İdeolojinin Serüveni.* Ankara: İmge Kitabevi.
Saul, J. (2018). *Küreselleşmenin Çöküşü*. (Çev. Erdem İlgi Akter), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Scott, J. (2021). *Tahakküm ve Direniş Sanatları*. (Çev. Alev Türker), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Sennett, R. & Cobb, J. (2021). *Sınıfın Gizli Yaraları*. (Çev. Mustafa Kemal Coşkun), Ankara: Heretik Yayınları.
Sennett, R. (2011). *Otorite*. (Çev. Kamil Durand), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Silver, B. (2015). *Emeğin Gücü 1870'ten Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme.* (Çev. Aslı Önal), İstanbul: Yordam Kitap.
Sombart, W. (2017). *Burjuva.* (Çev. Oğuz Adanır), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
Sommier, I. (2018). *Devrimci Şiddet*. (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: İletişim Yayınları.
Sorel, G. (2002). *Şiddet Üzerine Düşünceler.* (Çev. Anahid Hazaryan), Ankara: Epos Yayınları.
Şenel, A. (1995). *Siyasal Düşünceler Tarihi.* Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
Taylor, F. (2003). *Bilimsel Yönetimin İlkeleri*. (Çev. H. Bahadır Akın), Konya: Çizgi Kitabevi.
Thurow, L. (1996). *Kapitalizmin Geleceği*. (Çev. Mustafa Küpüşoğlu), İstanbul: Koç-Unisys Yayınları.
Toffler, A. (2008). *Üçüncü Dalga*. (Çev. Selim Yeniçeri), İstanbul: Koridor Yayıncılık.
Tronti, M. (2021). *İşçiler ve Sermaye*. (Çev. Eyüp Eser), İstanbul: Otonom Yayıncılık.
Ülgen, P. (2020). *Orta Çağ Avrupa'sında Kölelik.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
Üşür, İ. (2021). *Sanayi Sanayileşme ve Teknoloji*, Ankara: Dost Kitabevi.
Virilio, P. (2021). *Hız ve Politika*. (Çev. Meltem Cansever), İstanbul: Metis Yayınları.
Virno, P. (2005). Büyünün Çözülüşünün İkircikliği. P. Virno, M. Hardt, A. Negri, H. Cleaver, M. D. Carolis, C. Vercellone, . . . A. Illuminati, S. Göbelez, & S. Özer (Dü) içinde, *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika* (s. 113-142). İstanbul: Otonom Yayınları.
Virno, P. (2005). Karşıdevrimi Hatırlıyor Musunuz? P. Virno, M. Hardt, A. Negri, H. Cleaver, M. D. Carolis, C. Vercellone, . . . A. Illuminati, S. Göbelez, & S. Özer (Dü) içinde, *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika* (s. 53-77). İstanbul: Otonom Yayınları.
Virno, P. (2005). Virtüözlük ve Devrim. P. Virno, M. Hardt, A. Negri, H. Cleaver, M. D. Carolis, C. Vercellone, . . . A. Illuminati, S. Göbelez, & S. Özer (Dü) içinde, *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika* (s. 287-317). İstanbul: Otonom Yayınları.
Wallerstein, I. (2003). Dünya Sistemleri Kavramına Karşı Dünya-Sistemi Kavramı: Bir Eleştiri. A. G. Frank, B. K. Gills, A. Şenel, & Y. Alogan (Dü) içinde, *Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?* (E. Soğancılar, Çev., s. 527-554). Ankara: İmge Kitabevi.
Wallerstein, I. (2015a). *Modern Dünya Sistemi-1*. (Çev. Latif Boyacı), İstanbul: Yarın Yayınları.
Wallerstein, I. (2015b). *Modern Dünya Sistemi-2*. (Çev. Latif Boyacı), İstanbul: Yarın Yayınları.

Wallerstein, I. (2014). *Modern Dünya Sistemi-3*. (Çev. Latif Boyacı), İstanbul: Yarın Yayınları.
Weber, M. (1997). *Protestan Ahlak ve Kapitalizmin Ruhu*. (Çev. Zeynep Gürata), Ankara: Ayraç Yayınevi.
Wıtheford, N. & Kjosen, A. & Steınhoff, J. (2022). *Yapay Zekâ ve Kapitalizmin Geleceği İnsandışı Bir Güç*. (Çev. Barış Cezar), İstanbul: İletişim Yayınları.
Willis, P. (2020). *İşçiliği Öğrenmek*. (Çev. Dara Elhüseyni), Ankara: Heretik Yayınları.
Wolf, E. (2019). *Avrupa ve Tarihsiz Halklar*. (Çev. Hamit Çalışkan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Wood, E. (2007). Küreselleşme ve Devlet Sermayenin İktidarı Nerede? A. Saad-Filho içinde, *Kapitalizme reddiye: marksist bir giriş* (E. Kahraman, Ş. Alpagut, A. Zengin, C. Gerçek, D. Orhun, E. Ünal, & H. Böğün, Çev., s. 41-57). İstanbul: Yordam Kitap.
Yılgür, E. (2015). "Tarihsel Perspektiften Peripatetik ve Avcı-Toplayıcı Stratejilerin Geçiş", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (1), 213-233.
Zagolov, N. (1976). *Ekonomi Politiğin Temelleri*. (Çev. Bilge Dicle), İstanbul: May Yayınları.
Zerzan, J. (2013). *Makinelerin Alacakaranlığı.* (Çev. Rahmi G. Öğdül), İstanbul: Kaos Yayınları.

İNTERNET SİTESİ

https://kutsalkitaplarvesahifeler.wordpress.com/incil/pavlusun-mektuplari/
https://worldpopulationreview.com/

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Salih ERTOSUN

Uyruk : T.C.

Eğitim Bilgileri

Derece	**Eğitim Birimi**	**Mezuniyet tarihi**
Yüksek Lisans	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Devam ediyor
Lisans	Gazi Üniversitesi	2016

Yabancı Dil

İngilizce

ankara
HBM

